

Algemeene Kerkelijke Geschiedenis, Der christenen

Ijsbrand van Hamelsveld

ALGEMEENE KERKELIJKE GESCHIEDENIS, DER CHRISTENEN.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ALGEMEENE KERKELIJKE GESCHIEDENIS, DER CHRISTENEN,

DOOR

IJSBRAND VAN HAMELSVELD.

TWINTIGSTE DEEL.

MET PLAATEN.

TE HAARLEM BIJ
FRANÇOIS BOHN,
MDCCCX.

I N H O U D

VAN HET

TWINTIGSTE DEEL.

ZESDE BOEK.

Bevattende het zesde tijdperk; beginnende met de Kerkhervorming in het begin der zestiende eeuw.

EERSTE AFDEELING.

Gefchiedenis der Kerkhervorming, in het begin der zestiende eeuw, tot den vrede van Pasfau.

EERSTE HOOFDSTUK.

TWEE-

TWEEDE HOOFDSTUK.

DERDE HOOFDSTUK.

KER-

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

ZESDE BOEK.

BEVATTENDE HET ZESDE TIJDPERK; BEGINNENDE MET DE KERKHERVORMING IN HET BEGIN DER ZESTIENDE EEUW.

EERSTE AFDEELING.

GESCHIEDENIS DER KERKHERVORMING IN HET BEGIN DER ZESTIENDE EEUW, TOT AAN DEN VREDE VAN PASSAU.

EERSTE HOOFDSTUK.

Staatkundige, Godsdienstige en Letterkundige toestand van Europa, in het begin der XVIde eeuw.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Inleiding. Belangrijkheid en gewigt van de Kerkhervorming.

Het begin der zestiende eeuw is merkwaardig door de *Hervorming* der Christelijke Kerk in het Westen; eene gebeurtenis, waar naar velen, reeds sedert eeuwen, verlangd hadden, omdat zij van de noodzakelijkheid van zoodanige *Hervorming*, uit hoofde van het diep verval dier Kerk, zoo wel ten aanzien van de eenvoudige leere van het Euangelie van JEZUS CHRISTUS, als ten aanzien der zeden van degenen, die voor Christenen gehouden werden, in

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

het gemeen, als voornamelijk van de hoogere en lagere Geestelijkheid, volkomen overtuigd waren. Ook waren, reeds in de XIV en XVde eeuw, en al vroeger, niet alleen van bijzondere perſonen, leeraren of godvruchtige lieden der Kerk, maar ook van Vorſten en Kerkvergaderingen pogingen in het werk geſteld, ter Hervorming, doch deze allen waren op niet uitgeloopen, en zulken, die moeds genoeg hadden gehad, om het Euangelie van CHRISTUS in deszelfs eenvoudigheid en zuiverheid te belijden, en, met ter zijde ſtelling van menſchelijke inzettingen en ingevoerde bijgeloovige gebruiken, te beleven, werden met geweld, door vervolgingen, te vuur en te zwaard, onderdrukt en bedwongen. De Paus LEO X had het zelfs, door middel van de *Lateraanſche* Kerkvergadering, welke van het jaar 1512 tot 1517 gehouden was, zoo ver gebragt, dat er genoegzaam geene hoop overig bleef, dat de misbruiken in de Kerk ingeſlopen, verbeterd en bijzonder de heerſchappij der Pauſen vernietigd of zelfs verminderd zou kunnen worden. En evenwel werd deze Hervorming, door het beſtuur der Goddelijke Voorzienigheid, in het begin der XVIde eeuw, ondernomen, en binnen weinige jaren, op eene, de geheele wereld verbazende wijze, in bijkans half *Europa* dadelijk tot ſtand gebragt; onder den hevigſten tegenſtand, met dat gewenscht gevolg, dat ſedert door dezelve, onmiddelijk of middelijk, een licht van betere kennis in goddelijke en menſchelijke wetenſchappen zich verſpreid heeft, waar van de gunſtige en heilzame invloed zich op eene zoo bijzondere wijze in het

het vervolg tot op onzen tijd toe heeft geopenbaard, zoo met betrekking tot den Godsdienst, als tot de Staatkunde, dat deze invloed van allen; zoo vrienden als vijanden, heeft moeten erkend worden (*). Het behoeft ons derhalve niet te verwonderen, dat zeer vele Geleerde mannen hunne pennen gescherpt hebben, om de Geschiedenis van deze merkwaardige gebeurtenis te beschrijven, en derzelver aanleiding, beloop, voortgang en gevolgen te ontvouwen (†).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Willen wij ons een goed en klaar denkbeeld maken van de Hervorming der Westersche Kerk, dan zal het vooraf noodig zijn, den toestand van *Europa* in het begin der XVIde eeuw ons voor te stellen. MAXIMILIAAN I was, bij den aanvang der Hervorming,

Staat van Duitschland.

(*) Wien is het werk van CH. VILLERS onbekend, hetwelk den prijs heeft weggedragen op de vraag door het Nationaal Instituut van *Frankryk* in het jaar 1802 voorgesteld: „ Hoedanigen invloed had de Hervorming van LUTHER op den staatkundigen toestand der onderscheidene Staten van *Europa*, en op den voortgang der verlichting?" ook in het Nederduitsch onder den Titel: *Proeve over den Geest en Invloed der Kerkelijke Hervorming van* LUTHER enz. uitgegeven bij FR. BOHN te *Haarlem* 1805.

(†) SLEIDANUS *de Statu Religionis et Reipublicae Commentarius*; SECKENDORF *Historie der Reformatie, door Dr. M.* LUTHER; GERDES *Hist. Evangel. Reform.* en zeer vele anderen, in onzen tijd SCHRÖCK, MULLER enz. zijn bekend.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ming, nog als Keizer, aan het hoofd der zaken in *Duitschland*; hij was een Vorst, die vele goede hoedanigheden bezat, een vriend en voorstander der Geleerden, die gewoon was te zeggen, dat het schande was voor een' Vorst, in de fraaije letteren onbedreven te zijn. Geen wonder was het derhalve, dat hij zelfs naar eene Hervorming in de Christelijke Kerk verlangde; waartoe hij ook vele pogingen aanwendde, en niet alleen de bezwaren, welke de *Duitschers* hem wegens de overheersching der Pausen onder het oog bragten, gunstig ontving, maar ook, met LODEWYK XII, Koning van *Frankryk*, zich vereenigde, tot het bijeenroepen van eene Kerkvergadering te *Pisa* in het jaar 1511, onder anderen met dat oogmerk, om eene Kerkhervorming tot stand te brengen; ja, zelfs kwam hij eens ten dien einde op de gedachte, om, of het Pausschap in zijn' persoon met het Keizerrijk te vereenigen, of zich zelven tot Paus te doen verkiezen, en van het Keizerrijk afstand te doen (*). Over het ge-

(*) Men heeft daar van een bewijs in eenen Brief van dezen Keizer aan den Vrijheer PAULUS VAN LICHTENSTEIN, gedagteekend den XVIden van Herfstmaand, (*September*) 1511. welken brief BRANDT in zijne *Historie der Reformatie* I *Deel*, *Bladz.* 61-62, (in de uitgave in *Octavo Bladz.* 152-154.) in het Nederduitsch heeft medegedeeld. Ook is er een Brief van dezen Keizer over ditzelfde onderwerp, aan zijne Dochter MARGARETHA VAN OOSTENRYK, toen Landvoogdesse der *Nederlanden*, welke geplaatst is in het *Mengelwerk of 2de Stuk*

geheel was hij geen groot vriend van de Pausen, daar hij de ongeregtige handelingen van vijf of zes dezer Kerkhoofden, die bij zijnen tijd op den Pauselijken Stoel zaten, had kunnen opmerken. Op zekeren tijd zou hij, de oogen ten hemel slaande, in deze woorden zijn uitgeborsten: *O eeuwige God, indien gij niet waaktet, wat zou de wereld kwalijk geregeerd worden door mij zwakken jager,* (ziende op zijne geneigdheid tot het vermaak der jagt, waar aan hij te zeer gehecht was,) *en door den snooden dronkaard, den Paus* JULIUS. Ook verhaalt men, dat hij, van LEO X in zekere handeling bedrogen zijnde, zou gezegd hebben: *Nu mag ik met waarheid zeggen, dat mij niemand van de Pausen zijn woord heeft gehouden.* LEO *zal*

Stuk der Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen voor het jaar 1809 *Bladz.* 674, 675. In eene Aanteekening op de laatstgemelde *Bladzijde* wordt gemeld, dat ik in mijne *Kerkel. Geschied.* XVde *Deel*, daar ook van gewaagd heb, en wel *Bladz.* 11. meer stellig, dan *Bladz.* 53 waar ik scheen te twijfelen, of deze gedachte bij dien Keizer ernst ware of boert. Ter opheldering diene, dat ik niet getwijfeld hebbe, dat deze gedachte bij den Keizer is opgekomen, alzoo dit geen' twijfel lijdt, maar ik hield het voor onzeker, of het *den Keizer zelven* ernst geweest zij, en houde dit nog onzeker, ten minste 's Keizers Brief aan zijne Dochter is in eenen luimigen en boertenden stijl vervat, en slechts twee dagen later geschreven, dan die aan den Vrijheer van LICHTENSTEIN.

na C. G Jaar 1517 tot 1552

zal de laatste zijn, dien ik zal vertrouwen. Hij overleed in het jaar 1519, wanneer LUTHER twee jaren te voren, door zijne tegenkantingen tegen de Pauselijke Aflaten, in *Duitschland* begonnen had, de eerste grondslagen tot de Hervorming te leggen.

Zijn Kleinzoon KAREL, reeds als Koning der *Spaansche* Rijken en Vorst der *Nederlanden* een magtig Vorst, was, op aanprijzen van FREDERIK, Keurvorst van *Saksen*, zijn opvolger in het Keizerrijk, waar naar FRANCOIS I, Koning van *Frankryk*, zijn mededinger geweest was. KAREL, een heerschzuchtig Vorst, zag, in de bewegingen, welke de Hervorming verwekte, eene gelegenheid, om, onder den schijn van Godsdienst, *Duitschland* tot volkomene onderwerping te brengen, een zeer groot overwigt over alle Mogendheden te verkrijgen, en zich den weg te banen, om eene algemeene Monarchie te vestigen. KAREL's mededinger, FRANCOIS I, schoon in het begin aan de Hervorming niet ongenegen, maar vervolgens tegen dezelve vooringenomen, door de vreeze, dat dezelve eene strekking had, ter omverwerping van alle goddelijke en menschelijke heerschappij, vervolgde zijne eigene onderdanen, die de Hervorming omhelsden, maar sloot te gelijk in *Duitschland* een verbond met de *Duitsche* Vorsten, die haar begunstigden, ten einde de oogmerken van KAREL V te leur te stellen en te doen mislukken. Deze handelwijze der beide Vorsten had niet weinig invloed op de volgende gebeurtenissen.

Duitschland was, al sedert eenen geruimen tijd, verdeeld in verscheidene min of meer vermogende

Sta-

Staten, die den Keizer wel als opperhoofd erkenden, maar met hem en onderling slechts door eene zwakke en kwalijk zamenhangende staatsregeling betrekking hadden. In het Noorden van *Duitschland* waren de Vorsten uit het *Saksische* Huis genoegzaam onafhankelijk. Ook had zich aldaar de *Hanse* of het verbond van onderlinge bescherming van koophandel gevormd tusschen verscheidene vermogende Koopsteden, gelijk ook verscheidene Rijkssteden in *Lombardyë* en aan den *Rhyn* door een soortgelijk verbond vereenigd waren.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Italië was, in het begin der XVIde eeuw, een tooneel van oorlogen, zoo van de kleine Staten en Gemeenebesten, in welke het verdeeld was, onderderling, als van die oorlogen, welke de *Franschen* en *Duitschers* bijzonder in deszelfs Noordelijk gedeelte voerden, om zich aldaar te vestigen. Het verbond te *Kameryk* gesloten tusschen LODEWYK XII, Koning van *Frankryk*, Keizer MAXIMILIAAN I, FERDINAND, Koning van *Arragon* en den Paus, in het jaar 1508, tegen de *Venetianen*, bragt dat Gemeenebest op den rand van deszelfs ondergang, waar uit zij echter, door den naarijver van den Paus en Koning FERDINAND, die een afzonderlijk verdrag met de *Venetianen* sloten, gered werden. In het jaar 1515 viel FRANCOIS I weder in *Italië*, en dwong MAXIMILIAAN SFORTIA, het Hertogdom *Milaan* aan de *Franschen* af te staan. Maar KAREL V, het *Fransche* leger, in het jaar 1525 geslagen, en FRANCOIS zelven gevangen gekregen hebbende, maakte zich van dit Hertogdom meester; de toenmalige Paus

Van Italie

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

CLEMENS VII hier op een verbond met den Koning van *Frankryk*, de *Venetianen* en anderen, *het Heilig Verbond* genaamd, gesloten hebbende, rukte het Keizerlijk leger, in het jaar 1527, onder bevel van KAREL VAN BOURBON, voor *Rome*, en bemagtigde die stad, welke deerlijk geplunderd werd; de Paus zelve was door de Keizerlijken gevangen genomen. Voorts had *Italië*, in zijnen Koophandel, voornamelijk op de *Levant* en verders op de *Oost-Indien* verbazend veel geleden, zijnde verscheidene bronnen van deszelfs welvaart gestopt, door de ontdekking van *Amerika* en van de *Kaap de Goede Hoop*, in de laatste jaren der XVde eeuw.

Van Frankryk.

FRANÇOIS I, die in het jaar 1515 de regering van *Frankryk* aanvaard had, was een eerzuchtig Vorst, die de magt van *Frankryk* zoo hoog verhief, dat dezelve, naast de magt van het Huis van *Oostenryk*, de grootste was in *Europa*. Hij voerde bijkans onophoudelijke oorlogen met KAREL V, en hoe zeer hij niet altijd gelukkig slaagde, maar, gelijk wij zagen, zelfs het ongeluk had, om van dezen Keizer gevangen te worden, gelukte het hem echter, de veroveringszucht van denzelven palen te zetten, en zijn ontwerp van eene algemeene alleenheersching te doen mislukken; zijn Zoon HENRIK II, die hem, na zijn overlijden in het jaar 1547, opvolgde, volgde de staatkunde van zijnen Vader, en deed, een verbond gesloten hebbende met de *Euangelische* Vorsten, eenen inval in het *Duitsche* Rijk, waarbij hij, in het jaar 1552, *Mets*, *Toul* en *Verdun* bemagtigde, welke steden, sedert dien tijd,

tijd, aan *Frankryk* gebleven zijn. Deze oorlog eindigde met een bestand voor vijf jaren, in het jaar 1555, maar ontstak op nieuw met FILIPS, Koning van *Spanje*, aan wien KAREL V in het jaar 1555 zijne *Nederlandsche* Gewesten en de Rijken van *Spanje* had afgestaan, gelijk hij, in het volgende jaar 1556, het Keizerrijk afstond aan zijnen Broeder FERDINAND, zijn' overigen leeftijd in rust doorbrengende in het Klooster *St. Justi*, in het *Spaansche Estremadura*, alwaar hij in het jaar 1558 zijn leven eindigde.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het Gemeenebest van *Zwitserland*, tusschen *Italië*, *Frankryk* en *Duitschland* gelegen, hetwelk zich reeds in het begin der XIVde eeuw gevormd had, handhaafde ten dezen tijde, met moed en beleid, zijne vrijheid, en maakte zich belangrijk in de oorlogen, welke in het bovenste gedeelte van *Italië* gevoerd werden, in welke de *Oostenrijkers*, *Venetianen* en *Franschen* beurtelings de dapperheid van deze vrije bergbewoners ondervonden, of van dezelven zich tegen hunne vijanden bedienden. De stad *Geneve* was, als eene vrije stad, met dit Gemeenebest verbonden, en werd door hetzelve tegen de ondernemingen der Vorsten van *Savoye* en *Piemont* beschermd en beveiligd.

Van Zwitserland.

De verscheidene Koningrijken van *Spanje*, welke onder de regering van FERDINAND *den Katholijken* en ISABELLA tot één ligchaam vereenigd waren, werden sedert het jaar 1516 door KAREL V, Kleinzoon van FERDINAND, en opvolger van zijnen Vader FILIPS I, beheerscht, die *Spanje's* rijkdommen

Van Spanje.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en magt gebruikte in zijne menigvuldige oorlogen en krijgszuchtige ondernemingen.

Van Portugal.

Portugal was onder de wijze regering van deszelfs Koning EMANUEL, welke tot het jaar 1521 duurde, in den bloei van zijnen voorspoed, en bleef denzelven genieten, onder zijne volgende Koningen, zonder op eene merkelijke wijze ingewikkeld te zijn in de staatkundige betrekkingen der overige Vorsten en Mogendheden van *Europa*.

Van Engeland.

HENRIK VIII, sedert het jaar 1508 Koning van *Engeland*, was een Vorst, die onder de beste uitzigten den troon beklom, maar eigenzinnig en geweldddadig en de noodige kunde en ervarenheid in staatszaken missende, bedierf hij alles, door een verkeerd vertrouwen op zijne eigene bekwaamheid, en beging de grootste misslagen, tot nadeel van zijn volk. Van tijd tot tijd stond hij bloot voor de listen zijner Staatsdienaren, aan welken hij dikwijls het geheele bestuur van zaken overliet. Zulk een was de Kardinaal WOLSEY, een trotsch en laatdunkend mensch, die zijnen Koning, om de twee of drie jaren, dan de Spaansche en Keizerlijke, dan weder de Fransche partij, deed verkiezen, naar mate hij van één dezer Hoven meer vereerd of beschonken werd. Eindelijk verloor hij 's Konings gunst, omdat hij deszelfs zinnelijk vermaak, in zeker geval, niet zoo vaardig voldeed, als deze wenschte. Hij stierf in het jaar 1530, in de gevangenis, onder het uitboezemen dezer merkwaardige woorden: „ Had ik God zoo zorgvuldig gediend, als „ den Koning, hij zou mij, met deze grijze haren, „ niet

„ niet verlaten hebben." Koning HENRIK VIII, die van den Paus den titel verkreeg van *Beschermer des Geloofs*, omdat hij de pen tegen LUTHER gevoerd, en een Boek *ter verdediging der zeven Sacramenten* geschreven had, maar die naderhand zelve, op zijne wijze, een Hervormer der *Engelsche* Kerk wilde wezen, en zich als derzelver Hoofd deed erkennen, overleed in het jaar 1547, na 36 jaren geregeerd te hebben.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hij had tot zijnen opvolger zijnen Zoon EDUARD VI, nog maar negen jaren oud, doch van eenen goeden imborst en uitmuntende begaafdheden. Maar, in het midden der streelendste verwachtingen, stierf deze veel belovende Vorst, in het zestiende jaar van zijnen ouderdom, het zesde van zijne regering, in het jaar 1553. Voor zijn overlijden had hij, met uitsluiting van zijne Zuster MARIA, omdat zij eene driftige vijandin der Hervorming was, JOANNA GRAY, Kleindochter van de jongste Zuster zijnes Vaders, tot Troonopvolgster benoemd. Deze Prinses was zestien jaren oud, doch zoo geleerd, wijs en godvruchtig, dat men haar voor een wonder van haren tijd hield. Zij werd, tegen haren zin, op den troon geplaatst, doch reeds in de tweede week werd MARIA, de Zuster van EDUARD, algemeen als Koningin erkend, en de ongelukkige JOANNA GRAY moest haar leven op een schavot laten, in den jeugdigen ouderdom van zeventien jaren; zij onderging den dood onder altijd gelijke teekens van waren heldenmoed en wel gevestigde godsvrucht.

De

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

Der Noordsche Koningrijken, Denemarken Noorwegen en Zweden.

De drie *Noordsche* Koningrijken *Denemarken*, *Noorwegen* en *Zweden*, welke van ouds onderscheidene Koningen hadden, waren federt de regering der vermaarde Koningin MARGARETHA, volgens eene overeenkomst te *Colmar*, in het jaar 1397, vereenigd geweest, ook bleven *Denemarken* en *Noorwegen* federt onder eenen Koning; maar de *Zweden* scheurden zich meermalen af, en verkozen hunne eigene Opperhoofden, evenwel werd in het jaar 1520 de vereeniging der drie *Noordsche* Rijken onder CHRISTIAAN II nogmaal vernieuwd. Doch, in het jaar 1523, bragt GUSTAVUS ERICHSON, uit het Huis WASA, eene omwenteling in *Zweden* tot stand, en beklom den troon, welken hij met veel roem bekleedde en den naam van *den Grooten* verwierf. De Hervorming werd door hem in dat land ingevoerd, bij welke gelegenheid hij, in het jaar 1527, zich het grootste gedeelte van de bezittingen der Geestelijkheid aanmatigde, en zich van deze verkregene rijkdommen bedienende, bevestigde hij zijn Koninklijk gezag, en bragt de regering voor zijn overlijden in het jaar 1560 erfelijk in zijn Huis.

Van Rusland.

Rusland had, onder de regering van WASILEI IWANOWITSCH, die in het jaar 1535 overleed, en zijn gebied tot boven *Archangel* uitgebreid had, eene vertooning onder de Mogendheden begonnen te maken. Ook had deze Vorst de stad *Smolensko* aan de *Polen* ontnomen. Zijn Zoon en Opvolger IWAN WASILJEWITSCH II regeerde tot het jaar 1584, en vestigde de grootheid van *Rusland*, daar hij zich van de beide *Tartaarsche* Koningrijken *Kasan* en *As-*

Astrakan meester maakte. Hij was de eerste, die na C. G.
den naam van *Tzaar* aannam, welke in het *Rus-* Jaar 1517.
sisch eenen *Koning* beteekent. Ook was hij de op- tot 1552.
rigter der eerste geregelde krijgsmagt in *Rusland*, welke men *Strelzi*, dat is *beschermers*, of *Strelitzen* noemde. De *Engelschen* begonnen, onder zijne regering, den handel over zee regelregt op *Archangel* te drijven, welke stad, hoewel in de nabijheid der *Laplanders* en *Samojeden* gelegen, sedert eene aanzienlijke koopstad is geworden. Hoe onbeschaafd de *Russen* toenmaals nog geweest zijn, moge men uit het volgende beoordeelen. Deze *Tzaar* IWAN II liet ééns het talrijke volk, hetwelk voor het Paleis stond, door beeren aanvallen, die een aantal menschen verslonden. Vervolgens deelden eenige bedienden van het Hof onder de ouders en vrouwen der omgekomenen geld uit, en verzekerden, dat dit schouwspel den *Tzaar* en zijn Hof zeer vermaakt had. —

Onder de regering van SIGISMUND I, van het jaar Van Po-
1506 tot 1548, beleefden de *Polen* vrij gelukkige len.
tijden. De slappe burgerlijke regering der kleine steden, en de groote voorregten, welke de Adel bezat, en welke aan de *Magnaten* en bijzondere Heeren, eene soort van oppermagt gaven, openden dit land, om eene toevlugtplaats te wezen voor alle uit hun vaderland verdrevene Hervormden, maar ook voor vele zoodanige lieden, wier gevoelens men zelfs in Protestantsche landen niet dulden wilde; voor het overige bemoeide dit Rijk zich, ten dezen tijde, weinig of niet met de overige Mogendheden van *Europa*.

Ten

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

Van Pruisſen.

Ten Noorden van *Polen* hadden de Ridders van de *Duitſche* Orde eene heerſchappij geſticht in *Pruisſen*, welke in het begin wel leenroerig was van *Polen*, maar in vervolg van tijd onafhankelijk geworden zijnde, de eerſte oorſprong van het Koningrijk *Pruisſen* geweest is.

Van Bohemen.

Bohemen, in hetwelk de aanhangers van JOANNES HUS zoo lang geſtreden hadden, om de vrijheid van hun Geloof en Godsdienst, en nog ſteeds met dezelfde gevoelens bezield waren, was met *Hongaryen* onder éénen Koning WLADISLAW vereenigd, die in het jaar 1516 overleden zijnde, in de regering der Koningrijken *Hongaryen* en *Polen* opgevolgd werd door zijnen Zoon LODEWYK, maar deze in het jaar 1526, bij *Mohatz*, eene ſtad aan den *Donau*, in eenen veldſlag tegen de *Turken* geſneuveld zijnde, kwam *Bohemen* aan het Huis van *Oostenryk*, alzoo FERDINAND van *Oostenryk*, Broeder van Keizer KAREL V, terſtond na LODEWYK's dood, voor Koning van *Bohemen* erkend werd.

Van Hongarijen.

FERDINAND maakte ook aanſpraak op *Hongaryen*, maar dit Rijk werd hem door JOANNES VAN ZAPOLYA, Erfgraaf van *Zips* en *Waiwood* in *Zevenbergen* betwist, die, niet beſtand tegen de magt van *Oostenryk*, de *Turken* te hulp riep, wier *Sultan* SOLIMAN hem met alle zijne magt te hulp kwam, en zelfs tot in *Oostenryk* doorgedrongen, de ſtad *Weenen* in het jaar 1529 belegerde, welke echter door Keizer KAREL V gelukkiglijk ontzet werd. Sedert was *Hongaryë* een tooneel van bloedige oorlogen. JOANNES VAN ZAPOLYA overleed in het jaar 1540,

1540, latende eene zwangere weduwe na, die na zijnen dood eenen Prins ter wereld bragt, JOANNES SIGISMUND, voor wien men weder de bescherming van den *Turkschen Sultan* verzocht, gelijk dan ook SOLIMAN nogmaal in *Hongaryë* kwam, doch toen dit Rijk voor zich zelven vermeesterde, zoodat FERDINAND van *Oostenryk* ter naauwernood, in het jaar 1545, door een vijfjarig bestand, zijn aandeel in dat Rijk kon behouden, onder voorwaarde van eene jaarlijksche schatting, terwijl JOAN SIGISMUND zich met het Vorstendom *Zevenbergen* moest vergenoegen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van het Turksche Rijk.

Ten dezen tijde waren de *Turken* ontzaggelijk voor de Christen Mogendheden; na het overlijden van *Sultan* SELIM, in het jaar 1420, werd dit Rijk beheerscht door deszelfs Zoon SOLIMAN, die zijnen Vader gelijk was in dapperheid en werkzaamheid, maar dien in vele deugden van edelmoedigheid, matigheid en eerlijkheid overtrof. Alles in het Oosten bevredigd hebbende, viel hij de Christenen aan, en veroverde in het jaar 1521 de sterke stad *Belgrado*, den sleutel van *Hongaryë*; in het volgende jaar bemagtigde hij het eiland *Rhodus*, van waar de Ridders naar *Maltha* overgingen, hetwelk hun door Keizer KAREL V geschonken werd; in het jaar 1526 behaalde hij de aanzienlijke overwinning bij *Mohaz*, waar in de Koning LODEWYK van *Hongaryë* sneuvelde; in het jaar 1529 belegerde hij *Weenen*, welke stad echter door Keizer KAREL V ontzet werd. Zijn Vlootvoogd HARADYN BARBAROSSA bemagtigde het Rijk van *Tunis* in *Afrika*, en verdreef deszelfs Vorst MULEY HASSAN, die echter, in het jaar

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

1545, door KAREL V weder in zijn Rijk hersteld werd. Vervolgens voerde SOLIMAN van het jaar 1534 tot 1536 den oorlog met wisselvallig geluk, tegen den *Schach* van *Persië* THAMAS, die zijnen Vader ISMAEL SOFI in het jaar 1525 was opgevolgd, en die 51 jaren geregeerd heeft, tot het jaar 1576. Reeds hoog bejaard, ondernam de *Sultan* SOLIMAN, in het jaar 1565, nog de belegering van het eiland *Maltha*, doch zonder hetzelve meester te kunnen worden, waar na hij, in het volgende jaar, eenen nieuwen togt deed naar *Hongaryë*, hier overleed hij, terwijl hij de stad *Sigeth* belegerde, in den hoogen ouderdom van 76 jaren, het 46ste jaar van zijne regering, in het jaar 1566.

Staat van den Godsdienst.

Wat de staat van den Christelijken Godsdienst betreft, dezelve was in het begin der XVIde eeuw zoodanig, dat de bekende MACHIAVEL, die vóór de Hervorming der Kerk overleden is, geschreven heeft: „ Het sterkste voorteeken van den ondergang van het Christendom is, dat, hoe nader de menschen aan *Rome*, de hoofdstad des Christendoms, zijn, hoe ongodsdienstiger zij gevonden worden, en wanneer men de gronden van onzen Godsdienst zal onderzoeken, en hoe zeer die tegen het gebruik dezer eeuw aangekant zijn, zoo zal men niet veel moeite vinden, om zich te verbeelden, dat dezelve op den oever van zijnen ondergang staat, of op het punt, om groote stormen en onweeren op zich te zien nedervallen. — De ergerlijke voorbeelden en misdrijven, die aan het Hof van *Rome* in zwang gaan, zijn oorzaak, „ dat

„ dat *Italië* t'eenemaal alle beginfelen van godsvrucht „ en gevoelens van Godsdienst verloren heeft. – Wij „ *Italianen* hebben deze eerfte verpligting aan de „ Kerk, en Priesteren, dat wij goddelooze menfchen „ en deugnieten geworden zijn."

Het zal niet noodig zijn, hier met vele woorden te herhalen, het geen ons reeds in de *Kerkelijke Gefchiedenis* tot aan de XVIde eeuw van het fteeds toenemend verval van den Godsdienst is voorgekomen. De zedeloosheid en fnoodheid van de Pausfen, die echter als Opperhoofden der Christenkerk wilden geacht zijn, werd driftig nagevolgd door de mindere beftuurders der Kerk; onder de Geestelijkheid was het verval van Godsdienst en Deugd uitermate groot; fchandelijke onkunde, losbandigheid, weelde en onkuischheid, gepaard met gierigheid en heerschzucht, hadden, over het geheel, de Geestelijkheid onteerd. Van de beoefening der Heilige Schriften maakte zij geheel geen werk, zoodat, wanneer LUTHER opftond, er op de *Univerfiteit* van *Parys*, de eerfte en beroemdfte van dien tijd, niemand was, in ftaat, om met hem uit den Bijbel te redetwisten, of zijne leere te beftrijden.

Was het wonder, dat, bij zulke gefteldheid der Geestelijkheid, onder lieden van allerlei rang, eene ongelooflijke onkunde in den Godsdienst, en of ongodsdienftigheid of het domfte bijgeloof de overhand had, te meer, daar men, in plaats van pogingen te doen, om verlichting te verfpreiden, integendeel den zoogenoemden Leeken de middelen, om door eigen onderzoek tot kennis der waarheid te gera-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ken, geheel afſneed. „ De hoedanigheid van „ Roomsch-Katholijk te zijn," ſchrijft VILLERS (*), „ had geheel en al de hoedanigheid van mensch en „ zelfs die van Christen vervangen. Hij, die het „ Roomsch-Katholijk geloof niet beleed, was geen „ mensch, was minder dan een mensch, en al wa- „ re hij een Oppermagtig Vorst geweest, was het „ eene goede daad, hem het leven te benemen."

Men had reeds voor meer dan ééne eeuw meer openlijk of heimelijk over dit verval van den Godsdienst de klaagſtem aangeheven, en bijzonder in de voorgaande XVde eeuw was er een algemeene kreet opgegaan, dat de Kerk noodzakelijk eene Hervorming noodig had *in het hoofd en de leden.* Vele godvruchtige en verſtandige Christenen hadden zich geſtadig tegen de misbruiken verzet, welke van tijd tot tijd in de Kerk waren ingevoerd, ook tegen verbasteringen van de leere van het *Euangelie*, welke aangenomen en door het gezag der Kerk bepaald waren, hoewel er nog vele leerſtukken overbleven, welke tot hier toe niet door dit gezag bekrachtigd waren. De *Waldenzen*, in de Valleijen van *Piemont*, *Wicleſiten*, in *Engeland*, *Husſiten*, in *Bohemen*, hadden de ſterkſte pogingen aangewend, om de Kerk te hervormen; de laatstgemelden hadden zelfs, om hunne gewetensvrijheid te verdedigen, de wapenen opgevat, en zich met buitengewone geestdrift gekweten.

Zelfs

(*) *Proeve over den Geest en Invloed der Hervorming enz. Bladz.* 55.

Zelfs hadden de grootste Vorsten van *Europa* zich genoodzaakt gezien aan eene Hervorming te arbeiden, en daar toe Kerkvergaderingen doen zamenkomen, in welke met allen nadruk en ijver de noodzakelijkheid eener Kerkhervorming beweerd werd.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Ondertusschen waren geene dezer pogingen met eenen bestendig gelukkigen uitslag achtervolgd, gelijk de *Kerkelijke Geschiedenis* der voorgaande eeuwen daar van berigt geeft, en de Paus LEO X, een man van groote begaafdheden, maar weinig of geen Christendom, had, gelijk wij reeds zeiden, door de Kerkvergadering van *Lateranen*, door zijn verdrag met den Koning van *Frankryk*, en door zijnen invloed op de Hoven van *Europa*, de Pausselijke magt weder zoo vast gevestigd, dat MACHIAVEL (*), niet zonder grond, ten dien tijde, mogt schrijven: „ LEO X vond het Pausschap op den hoogsten trap „ van mogendheid, en men had reden, om te „ verhopen, dat, gelijk ALEXANDER en JULIUS „ door wapenen die vergroot hebben, hij door zij„ ne goedheid, en duizend andere groote hoedanig„ heden, daar hij mede voorzien was, die nog „ grooter en eerwaardiger zou maken." Evenwel moet men zich niet verbeelden, dat de Godsdienst der *Roomsche* Kerk zelfs voor de Hervorming eene algemeene gedaante en inrigting had. Het is eene goede aanmerking van VILLERS (†), dat, gelijk het Christendom, op onderscheidene tijden, en bij zeer ver-

(*) *De Principe Cap.* 11. *f.*

(†) Aangeh. Boek *Bladz.* 64.

na C. G
Jaar 1517
tot 1552

verschillende Volken ingevoerd, overal eene plaatselijke wijziging had ondergaan, uit den bijzonderen aard van het een en andere volk voortspruitende, hetzelve op gelijke wijze, toen het, van tijd tot tijd, in het *Catholicismus* verwisseld, en deszelfs wezen door de nieuwigheden van het Hof van *Rome* en der Monniken en Godgeleerden bedorven werd, niet overal veranderingen van gelijken aard ondergaan, maar, op onderscheidene plaatsen, eene verschillende gedaante verkregen hebbe. Op de éénе plaats had dit Christendom eene meer bijgeloovige strekking, eenen vorm, die meer met plegtigheden overladen, meer stoffelijk en geschikter was, om den geest te verbijsteren, aangenomen; elders, integendeel, was het minder aan het stoffelijke gehecht, had het eene meerdere strekking tot *Mystikerij*, en was deszelfs geest vrijer en meer kenbaar gebleven. Deze aanmerking heldert de Geleerde Schrijver op door het voorbeeld van den Godsdienststaat in *Italië* en dien in *Sakſen*; als twee uiterste. In *Italië* was, bij de gedurige omwentelingen, welke in dat land, reeds verscheidene eeuwen achtereen, hadden plaats gehad, wegens den rijkdom, welken de koophandel daar had ingevoerd, wegens den smaak voor weelde, pracht en zinnelijke vermaken, de eeredienst het werk der zinnen, de Godsdienst een *Mythologie* geworden. Het gevolg hier van was, dat de *Italiaan* of Roomsch Katholijk, of een Godloochenaar werd; ook vond men, inderdaad, nergens zoo vele Godloochenaars dan in het gebied der Pausen. Wij hebben boven reeds het getuigenis van MA-

CHI-

CHIAVEL bijgebragt, hetwelk de waarheid van deze aanmerking bevestigt, en willen er hier bijvoegen een merkwaardig getuigenis van FILIPS van *Burgondië*, Bisschop van *Utrecht*, die in het jaar 1524 overleden is, aangaande de toenmalige gesteldheid van het Roomsche Hof (*). „ Der Priesteren, der Bisschoppen, der Kardinalen, en des Oppersten Bisschops grootsheid en wellustigheid, die zoo „ schaamteloos was als vuil, was bij hem in zulk „ een afgrijzen, dat hij verklaarde, niet te twijfelen, of de Heidenen leefden kuischer en onnoozelder dan de genen, die nu het Christendom „ wetten van Godsdienst voorschreven." Hij voegde daarbij: „ Dat hij eenige Kardinalen, en dat „ van de voornaamsten, terwijl men de Heilige Reliquien aan het Volk en voornamelijk aan onze „ Duitschen vertoonde, om die te doen kussen of „ eeren, de eenvoudigheid van onze lieden, met „ het uitsteken der tong en het wijzen des vingers, „ op eene vuile manier had zien bespotten. Bij „ dat slag van menschen was niets heilig, behalve „ het goud, en het geen schandelijk zij te noemen."

In *Saksen* had over het geheel het tegendeel plaats; de *Saksen* waren eene werkzame, arme, en opregte Natie. Zij hadden laat het Christendom omhelsd, ten tijde van KAREL *den Grooten*, doch niet, dan nadat zij hunne vrijheid en ouden Godsdienst drie en dertig jaren lang verdedigd hadden. Ondertusschen was hun Christendom niet dat der *Italianen*. Een ern-

(*) BRANDT *Hist. der Reform.* I *Deel*, *Bl.* 209. *in* 8*vo*.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

ernſtig, eenvoudig, opregt Volk kon zich natuurlijk niet te vrede ſtellen met enkele uitwendige plegtigheden, zijn beſtaan eischte Godsdienst, en het neigde dus over het geheel meer tot een innig, geestelijk Christendom. Met een innerlijk ongeduld had ook dit vrije Volk het juk van *Rome* tot hier toe gedragen, men mogt daarom verwachten, dat zij gereed waren, hetzelve af te ſchudden, zoodra er zich eene gelegenheid toe aanbood; zonder echter allen Godsdienst te verwerpen, integendeel ſtelden zij in het behouden van denzelven, maar zuiver, het grootſte belang. Zij, en op dezelfde wijze, de meeste Volken van het Noordelijk *Duitschland*, waren dus rijp voor de Hervorming.

Staat der Geleerdheid.

Dat de Wetenſchappen en Geleerdheid, die in het Christendom zoo jammerlijk, eeuwen lang, verwaarloosd hadden gelegen, en geheel ſchenen te zullen verſterven, in de XIVde eeuw weder een nieuw leven verkregen hebben, voornamelijk, nadat, ſedert het innemen van *Konſtantinopolen*, *vele Geleerde Grieken* naar *Italië* de wijk genomen, en de lust en ſmaak der Geleerdheid opgewekt hadden, heeft de *Kerkelijke Geſchiedenis* der vorige eeuwen ons reeds geleerd (*). Doch ook ten aanzien van de beſchaving des verſtands had, naar de plaatſelijke omſtandigheden en het karakter der Volken, groot onderſcheid plaats. „ De Schoone Kunſten," zegt VILLERS (†), „ alles, wat den ſmaak genietingen

„ ver-

(*) Zie *Kerkel. Geſch.* XV *Deel*, *Bl.* 154. volgg.

(†) *l. c. Bladz.* 70.

„ verschaft, of de phijsieke en moreele zinnelijk- „ heid streelt, waren de voorwerpen, waar naar „ de *Italianen* streefden. De rustige, gelijkvormige „ en aanhoudende werkzaamheid der *Saksen* be- „ paalde zich, integendeel, tot afgetrokkene Weten- „ schappen, tot Wijsgeerte en Geschiedkundige na- „ sporingen. Toen de Hervorming te voorschijn „ trad, was er in *Italië* geen enkele Godgeleerde, „ die met de *Saksische* in het strijdperk zou heb- „ ben kunnen treden. Het is waar, sommigen had- „ den de vermetelheid om dit te wagen, vermetel- „ heid, welke altijd de onkunde vergezelt; doch „ zij werden verslagen en spoedig in verwarring ge- „ bragt. *Italië* nogtans kon zich, aan den anderen „ kant, te regt verheffen op zijne Dichters en „ Schilders. Het had geenen LUTHER, maar ook „ *Saksen* geenen ARIOSTO voortgebragt."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Begin en voortgang der Hervorming in Duitschland tot den vrede van Pasſau.

Aflaten geven de eerste gelegenheid tot de Hervorming.

De Kerkhervorming, van wier noodzakelijkheid men genoegzaam algemeen sedert zoo langen tijd overtuigd was, en om welke werkstellig te maken vele kundige en godzalige mannen met woorden en schriften, zelfs Vorsten en Kerkvergaderingen vergeefs gearbeid hadden, nam eindelijk eenen aanvang

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

uit eene aanleidende gelegenheid, uit welke niemand eene zoo groote omwenteling verwachtte, of kon verwachten; en werd ondernomen door eenen perſoon, die bij den *Roomſchen* Paus niet waardig was, in aanmerking genomen te worden, die in het eerst geen oogmerk zelfs had, om eene Kerkhervorming te bewerkſtelligen, maar die enkel de verregaande onbeſchaamdheid der genen, die in naam van den Paus *Aflaten* predikten, met regtmatige verontwaardiging tegenſprak, en van trap tot trap, door eene tastbare tusſchenkomst der Goddelijke Voorzienigheid geleid werd, om eindelijk het groote werk te beginnen en met meer dan gewonen menſchelijken moed en ſtandvastigheid door te zetten.

Aflaten, ontſlag van boetdoeningen voor de zonden en vergeving derzelve, door de Christelijke Kerk in den naam van JEZUS, aan berouwhebbende zondaren toegezegd en gegeven, waren in de oudſte eeuwen der Kerk reeds bekend; met den tijd verbasterden dezelve van aard, voornamelijk ſedert de Pauſen zich de magt aanmatigden, om *Aflaten* voor geld te verkoopen; en deze Aflaatskramerij in het bijzonder met elk Jubeljaar verbonden, doch eindelijk naar willekeur in het werk ſtelden, zoo dikwijls men een voorwendſel had, dat er behoefte van geld was tot eenig Godsdienſtig oogmerk. Paus JULIUS II had dus verſcheidene keeren zijn' Aflaat laten prediken, de laatſte keer in het jaar 1506, toen hij den grond tot den nieuwen bouw der Pieterskerk te *Rome* leide, welke aflaatsprediking door LEO X in de jaren

1514,

1514, 1515 en 1516 vernieuwd werd, onder voorwendsel van den oorlog met de *Turken*; doch inderdaad, omdat hij geld noodig had, om zijne geldverspillingen goed te maken, ook had hij een deel der inkomsten, welke van deze Aflaatsbrieven komen zouden, geschonken aan zijne Zuster MAGDALENA. Het was ook niet de Paus alleen, die met deze *Aflaten* de vervulling van zijne geldbehoefte zocht te bewerkstelligen, maar ook ALBERT uit den huize van *Brandenburg*, Aartsbisschop en Keurvorst van *Mentz*, had geld noodig, waarom hij met den Paus overeenkwam, dat deze hem tot Commissaris der Aflaatsbrieven in *Duitschland* aanstelde, waar voor hij zijn gedeelte van de voordeelen trekken zoude. De Pausselijke Aflaatsbulle, ten dien einde aan den Keurvorst afgezonden, kwam den Keizer MAXIMILIAAN I in handen, dewijl de Vorsten hunne toestemming tot het verkoopen der Aflaten verleenen moesten, die zoo veel geld ten lande uitsleepten, zoodat de Keizer de sommen, welke onder allerlei benamingen jaarlijks uit *Duitschland* naar *Rome* gingen, op eene halve millioen Dukaten schatte. MAXIMILIAAN, die altijd gebrek aan geld had, en te gelijk inhalig van aard was, hield de Bulle zoo lang op, tot dat ALBERT hem daar voor een verbandschrift van drie duizend gulden ter hand stelde, aan het Keizerlijke Hof te betalen, kwanswijze tot stichting der nieuwe *Sint Jakobskerk* te *Inspruk* (*). De

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) *Algem. Vaderl. Letteroef. voor het jaar* 1810. II*de Stuk*, *Bladz.* 45. volgg.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Keurvorst ALBERT magtigde de *Dominikanen*, om de Pausſelijke Aflaten alom aan te bieden; de *Franciskanen* hadden reeds geweigerd, dezen post op zich te nemen; bijzonder ſtelde hij tot zijnen Onder-Commisſarius aan JOAN TETZEL, die reeds in de voorgaande uitvaardigingen van Aflaatsbrieven in het jaar 1514, benevens JAC. DOCKENSPOEL, als Onder-Commisſaris van JOAN ENGEL ARCIMBOLD, werkzaam was geweest.

Onbeſchaamdheid van den Aflaatprediker J. TETZEL.

Deze JOAN TETZEL, eigenlijk JAN DIETZ, in de wandeling DIEZEL of TETZEL, was een geboren *Leipziger*, *Doctor* der Godgeleerdheid, *Prior* der *Dominikanen*, *Apostoliſche Commisſaris*, en *Inquiſiteur* der *Ketterſche ſnoodheid*; zoo vol onbeſchaamdheid als onkunde, en van zoo ſlechte zeden, dat Keizer MAXIMILIAAN I. hem te voren, wegens overſpel en ſchaamteloos gedrag, ter dood veroordeeld en te *Insſpruk* in het water had willen laten werpen; van welke ſtraf de goede Keurvorst FREDERIK van *Sakſen* hem, door zijne voorſpraak, nog bevrijd had. Als Aflaatkramer had hij maandelijks 80 Florijnen bezolding, den kost vrij, een' wagen, drie paarden, en voor zijne bedienden tien Florijnen 's maands, behalve het geen hij geſtolen en langs ſlinkſche wegen bekomen had. Ook had hij twee kinderen bij zich.

Na zich nog twee Onder-Commisſarisſen, een' Dominikaner Monnik, met name BARTHOLOMEUS, en eenen anderen, HERMANNUS BEREBOEM, te hebben toegevoegd, doorreisde hij met dezelve *Duitschland*, en voornamelijk *Sakſen*, en ventte zijne Aflaten

ten aan het volk met ſtoute kaken uit, verzekerende, dat, wanneer men zijne Aflaten kocht en rijkelijk betaalde, geene zonde zoo groot was, of zij werden kwijtgeſcholden en vergeven, al ware het zelfs, dat iemand, indien zulks mogelijk ware, de Moeder Gods verkracht had; hij beroemde zich meer zielen gezaligd te hebben door zijne Aflaten, dan PETRUS door zijn Prediken; als men ſlechts geld gaf, had men geen leedwezen, geen berouw, geene boete over de zonden noodig, die enkel uit kracht der Aflaten van God vergeven werden. Ja, hij verkocht zelfs Aflaten voor zonden, die men eerst bedrijven zal. Waaromtrent men verhaalt, dat deze en gene daar van wel eens gebruik hebben gemaakt, om den Monnik op te ligten. Onder anderen zeker *Sakſisch* Edelman te *Leipzig*, die, hem gevraagd hebbende, of hij ook aflaat van hem kon bekomen, voor iets, hetwelk hij voornemens was te doen, van hem voor 30 Rijksdaalders zoodanige Aflaat behoorlijk geteekend en gezegeld ontving; maar als TETZEL kort daar na met zijnen opgehaalden ſchat de ſtad verliet, wachtte de gezegde Edelman hem onder weg op, en beroofde hem van denzelven, latende hem met een duchtig pak ſlagen gaan, met bijvoeging, dat dit zijn voornemen geweest was, waar voor hij den aflaat ontvangen had (*). Verders verzekerde TETZEL, dat de zielen, die in het Vagevuur waren, voor wier verlosſing de Aflaten gekocht werden, die plaats der ſmarten verlieten en ten

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) GERDES *Hiſt. Euang. Renov. T.* I. *p.* 83.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ten Hemel voeren, zoo haast zij het geld in de kist hoorden klinken. Met dit alles verhief hij het gezag van den Paus ten hoogste. Een rood kruis, met de wapens van den Paus in de Kerk opgehangen, had, zeide hij, dezelfde kracht, als het kruis van CHRISTUS. Ja zoo hoog verhief hij het Pauselijk gezag, als of CHRISTUS zich van alle bestuur der Kerk tot den laatsten Oordeelsdag toe ontslagen en dat aan de volstrekte willekeur van den Paus overgelaten had. Dit alles en meer dergelijk drong hij in zijne predikatien voor het volk ten sterkste aan: „ Zie de Hemelen voor u geopend: indien gij nu niet ingaat, wanneer zult gij dan ingaan? Voor twaalf stuivers kunt gij de ziel van uwen Vader uit het Vagevuur verlossen; en zoudt gij dan zoo ondankbaar zijn, om uwe ouders aan de smarten niet te onttrekken, die zij lijden? Al hadt gij maar een' enkelen rok, moest gij er u van ontdoen, en die terstond verkoopen, om zulk een heil te erlangen enz."

Het zal aan onze Lezers niet ongevallig zijn, wanneer wij hem hier eenen Aflaatsbrief, zoo als dezelve door TETZEL plagten uitgeleverd te worden, mededeelen. Deze Aflaat behoort aan eenen TILEMAN VAN KOPERNIK uit het *Brandenburgsche*, wien TETZEL zijnen lieven broeder in CHRISTUS noemt, en aan wien, na breedvoerige optelling der Titels van den Monnik, en heilwensch, de Brief zelve dus luidt: „Gij hebt ons verklaard, dat gij een verken hebt willen slagten, en dat uw kind, zonder dat gij het gezien hebt, bij u is gekomen,

het-

hetwelk gij, (door na het verken te ſlaan,) tegen uwen wil, met oneindig harteleedwezen, geraakt en doodgeſlagen hebt, over welke zonde gij innerlijk ſmart gevoelt. Waarom gij, willende zorgen voor het heil uwer ziele, van ons nederig hebt laten begeren, voorzieninge door het gepaste hulpmiddel van *Abſolutie*. Weshalve wij, die de zaligheid van een ieder zoeken, u, die met ons, naar uw vermogen, (ten dienſte van den bouw der St. Pieterskerk,) overeengekomen zijt, door het Apostolisch gezag, hetwelk wij in deze ſtreken bekleeden, barmhartiglijk van manſlag vrijſpreken; en door dezen tegenwoordigen aankondigen, dat gij, met dat gezag, door ons van gezegden manſlag vrijgeſproken zijt. Ook gelasten wij elk en een iegelijk, tot wien deze komen zullen, onder bedreiging der vonnisſen, tucht en ſtraffen, in de Brieven van ons Apostolisch vermogen vervat, dat zij aan dezelven geloof geven, verzekerd zijnde, dat gij ten volle zijt vrijgeſproken, en dat niemand u eenigzins van dezen moord beſchuldige. Ter oorkonde en getuigenis, hebben wij dezen met het zegel der gemelde Kerk, hetwelk wij hier toe gebruiken, verzegeld, gegeven te *Berlyn*, in het jaar des Heeren 1517 den 5den October. In het 5de jaar der regering van onzen Allerheiligſten Heere Paus enz." (*)

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Verſchillende waren de uitwerkſelen, welke deze Aflaatskramerij voortbragt; aan den éénen kant was de

Toeloop des volks om Afla-

(*) GERDES *Hiſt. Euang. Renov. T. I. pag.* 75, 76. *Monum.*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ten te koopen.

de toeloop van bijgeloovige en onkundige lieden, die, uit zorg voor het heil hunner zielen, deze gelegenheid niet voorbij wilden laten gaan, onbeschrijfelijk groot, het volk vloeide in menigte uit steden en dorpen zamen, om voor zich of hunne bloedverwanten Aflaten te koopen. De pracht, welke TETZEL ten toon spreidde, wanneer hij in eene stad aankwam, om zijne waren te veilen, bragt ongemeen veel toe, om het volk in te nemen. Hij hield dan doorgaans eene plegtige intrede, waar bij de Pausselijke Bulle gelegd op een Boek in fluweel en goud gebonden voor hem uit gedragen werd, terwijl hem al de Priesters, Monniken, Regeringsleden, gilden, mannen, vrouwen en kinderen met vaandels en waschkaarsen, onder het gelui en spelen der klokken, en der orgels in de Kerken, inhaalden; ook werd in het midden der Kerk een rood kruis met het Pausselijke wapen opgerigt, zoodat, als men dus spreken mag, God zelve met geene grootere eer had kunnen ontvangen worden.

De Aflaten van anderen bestreden

Meer doorzigtige menschen echter werden door deze bijgeloovigheden ten sterkste geërgerd; voorheen reeds hadden vele kundige mannen zich tegen de *Aflaten* verklaard, en de ergernis over dezelve nam thans bij velen te meer toe, toen de Aflaatpredikers de ingezamelde gelden in herbergen en kroegen op eene liederlijke wijze verspilden. Verscheidene Vorsten, ja Keizer MAXIMILIAAN I zelve, gaf in het jaar 1515 een Keizerlijk verbod tegen dezelve uit, hoewel hij hetzelve nog in datzelfde jaar weder introk, en den verkoop der Aflaten duldde, mits

dat

dat hij voor zich deelde in de voordeelen derzelve, gelijk wij gezien hebben. De *Faculteit* van *Parys* veroordeelde in het jaar 1518 de ftelling, dat de zielen voor geld aan de Aflaatkramers betaald, uit het Vagevuur in den Hemel overvaren, voor *valsch* en ergerlijk. Sommige Geestelijken waarfchuwden zelfs in hunne Predikatien, hunne Toehoorders, tegen het Aflaatprediken: „ Daar is een Lokvogel „ opgeftaan," zeide CONR. KRAFT te *Ulm*: „ die „ u het geld gaarne uit den zak zou willen praten, „ gelooft hem niet, lieve vrienden; CHRISTUS al„ leen is onze aflaat en zoenoffer, die voor onze „ zonden genoeg gedaan en betaald heeft." ERASMUS fpotte ook, reeds voor het jaar 1516, openlijk in zijne fchriften met de Aflaten. Doch niets van dit alles baatte, totdat LUTHER dezelve openlijk met dien nadruk aanviel, dat daar uit eene geheele omwenteling in de Christelijke Kerk ontftaan is. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Ook zijn er voorbeelden van lieden, die juist door de openbare ongerijmdheid der *Aflaten* tot kennis der waarheid gebragt zijn geworden. Onder dezen is een zonderling voorbeeld FREDER. MYCONIUS, hetwelk hier verdient gelezen te worden, bij verkorting van het geen hij van zich zelven verhaalt in eenen Brief aan PAULUS EBERUS in het jaar 1546 den 21ften Februarij (*). Deze FRED. MYCONIUS, de FRED. MYCONIUS.

(*) Men leest dezen Brief in GERDES *Hist. Euang. Reform. Monum. T.* I. *p.* 18. *fqq.* Men zie ook J. G. MULLER *Gedenkwaard. uit de Gefchied. der Kerkhervorm. Ifte Deel*, *Bladz.* 304.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

de eenige Zoon van zijne Ouderen, bevond zich op de School te *Annaberg*, in *Frankenland*, alwaar TETZEL, of gelijk MYCONIUS hem noemt, DEZEL, zich twee jaren opgehouden, en den lieden verkondigd had, dat er geen heil en geene zaligheid buiten zijne Aflaten te verkrijgen was; eindelijk kondigde hij aan: „ dat de tijd van genade „ nu welhaast voorbij zou zijn, en dat, zoo lang „ de Wereld stond, eene zoo groote genade van „ den *Roomschen* Stoel aan *Duitschland* niet we„ der ten deel zou worden. Hij wilde nu, ten „ teeken van dankbaarheid, voor de groote aan„ dacht, welke het *Duitsche* Volk had laten blij„ ken, de Aflaatbrieven voor een' geringeren prijs, „ dan in het begin, verkoopen, ja dezelve den ar„ men voor niet om Godswil uitdeelen." De jonge MYCONIUS, toen 20 jaren oud, hoorde de Predikatien van TETZEL met zoo grooten ijver en aandacht, dat hij sommige geheel in zijn geheugen geprent had, en niettegenstaande zijn Vader van de Aflaten geen werk maakte, ja er hem meermalen voor waarschuwde, dezelve een net noemende, waarmede men het geld der eenvoudige lieden wegvischte; te regt er bijvoegende, dat de vergeving der zonden en de zaligheid voor geen geld te koop was, voelde hij een' sterken aandrang, om er voor zich gebruik van te maken, te meer, daar nu de bedenking van geldzucht scheen weggenomen te zijn, dewijl zij aan de armen om niet zouden gegeven worden. Hij begaf zich dan, drie dagen vóór den afloop des Aflaats, naar den Kommissaris, en verzocht

zocht om den Aflaat zonder geld, alzoo hij arm was, en de Aflaat voor niet beloofd was. TETZEL verwaardigde zich niet, om hem te hooren; en TETZEL's gezelfchap drong bij den jongeling aan, dat hij ten minfte tot den opbouw der *St. Pieters-kerk* en tot den *Turkfchen* oorlog flechts eenen *grosfchen*, en eindelijk dat hij flechts zes penningen zou geven; op zijne verklaring, dat hij niets had, wilde een van hen hem zes penningen fchenken; doch ik gaf toen, zegt MYCONIUS zelve in zijnen Brief, regt uit inwendige aandrijving des H. Geestes, vrijmoedig en zonder fchroom ten antwoord: ik wil ze niet hebben; ik behoefde alleen één van mijne Schoolboeken te verkoopen, dan had ik het geld. Doch gij zult aan God rekenfchap daar van moeten geven, dat gij het heil eener ziele om zes penningen verwaarloost. Niets baatte; men zond hem zonder Aflaat weg! „Het bedroefde mij wel, zoo gaat hij voort, zoo ongetroost heengezonden te worden; doch ik voelde eenen inwendigen troost, dat er nog een God in den Hemel was, die den boetvaardigen zonder geld de zonde vergeeft, en zoo verliet ik hen. Nu bewoog de Heilige Geest geheel mijn hart; onder het naar huis gaan, fmolt ik in tranen, en bad weenende, dat, daar genen mij de vergeving der zonden hadden geweigerd, omdat het mij aan geld had ontbroken, zoo mogt God zich mijner ontfermen, en mij uit vrije genade dezelve vergeven." — Van dezen oogenblik af werd MYCONIUS eene geheele verandering ten goede bij zich zelven gewaar, en eene vurige begeerte, om

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

voor God te leven en God te behagen. In zijne onkunde, naar de gevoelens van die tijden, geloovende, dat het Kloosterleven een Heilig en Godebehagelijk leven was, liet hij zich ligtelijk overreden, om in een *Franciskaner* Klooster te gaan, alwaar hij, van den eersten dag af, veel strenger dan de overige Monniken begon te leven.

In den eersten nacht, welken hij in zijne Cel doorbragt, had hij eenen merkwaardigen droom, dien hij zelve in den aangehaalden Brief beschrijft (*). Het kwam hem zoo voor, als of hij in eene rotsige, van menschen geheel ledige en treurige Woestijn verplaatst was, alwaar hij na lang rondgedoold te hebben, eindelijk door honger, dorst en vermoeidheid niet verder voort kon komen, maar geheel uitgeput van krachten, zich op de aarde nederleide, en God aanbad. Eindelijk trad er een eerwaardig liefderijk man naar hem toe, in wien hij, naar de afbeeldingen, welke hij wel gezien had, den Apostel PAULUS herkende, die hem weldra in eene heerlijke, door de morgenzon bestraalde beemde, bij eene heldere beek geleidde, doch hem verbood, uit dezelve te drinken, voordat hij aan derzelver bron gekomen was. Hij vond deze bron spoedig, en zag aan dezelve CHRISTUS, uit wiens mond deze bron vloeide. Wanneer hij aan dezelve zij-

(*) Eenige andere voorbeelden van voorzeggingen, voorteekens of merkwaardige droomen omtrent de Kerkhervorming worden beoordeeld in het aangehaalde werk van GERDES *pag.* 50-59.

zijnen dorst ten vollen gestild had, leidde PAULUS hem op een bijna onafzienbaar korenveld vol rijp graan, en beval hem hetzelve te snijden. Toen hij zich met zijne volstrekte onkunde in dezen arbeid ontschuldigde, wees hij hem eenen maaijer, die zoo schielijk het graan sneed, als of hij het geheele veld wilde afoogsten; deze leerde hem de kunst en de voordeelen bovendien, en zeide hem onder anderen, wanneer MYCONIUS al te zorgvuldig ook het stroo tot op den grond toe wilde afsnijden: „ Laat dat! het houdt u te lang op; mijn Heer heeft geen stroo noodig, maar alleen aren; doch die moet gij zeer zorgvuldig opzamelen." Daar kwamen, van tijd tot tijd, al meer arbeiders op het veld, in wier gezelschap hij, met ongemeene vrolijkheid, arbeidde, en eindelijk het avondeten at, zoo opgeruimd als hij nog nooit in zijn leven geweest was. Intusschen was zijn leidsman verdwenen. Doch, wanneer MYCONIUS zich eindelijk door den arbeid geheel afgemat voelde, verscheen hij hem weder, en hem het beeld van den lijdenden CHRISTUS toonende, zeide hij hem: Dezen moet gij gelijk worden. Hiermede ontwaakte hij. Toenmaals duidde hij het laatste schoone gedeelte van zijnen droom op zijnén nu omhelsden Monnikenstand; alleen kwam het hem vreemd voor, dat hij onder de menigte arbeiders geen éénen Monnik gezien had. Hoe zeer hij zich ook vervolgens met menigvuldige vrijwillige martelingen kwelde, en offchoon hij veel meer deed, dan de regel zijner Orde gebood, hij vond in zijnen nieuwen stand de rust voor zijn hart niet, welke hij gezocht

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en verwacht had. Hij ſtudeerde onophoudelijk en dikwijls geheele nachten door in godgeleerde Boeken, altijd daar op doelende, waar het ware heil en de gegronde hoop voor den mensch te vinden zij, maar vond nergens een geruststellend antwoord, zelfs niet in den Bijbel, dewijl de Schoolgeleerdheid zijne oogen verblindde, zoodat hij den waren geest van het Euangelie niet kon inzien; de Heil. Schrift was voor hem een verzegeld Boek. Hij zegt zelve: „ Ik kende er het gebruik in het geheel niet van, ten zij alleen in zedekundige voorbeelden."

Hij wanhoopte eindelijk aan het goed gevolg van alle zijne moeite, en begon, in plaats van te ſtuderen, zich meestal met handenarbeid in het Klooster bezig te houden, altijd met een ongerust geweten, altijd met een' geheimen wrevel tegen den Schepper, die hem geſchapen, doch den weg der zaligheid voor hem geſloten had, zoodat hij enkel met booze werken zich alleen ter verdoemenis moest bereiden.

Deze ellendige toeſtand duurde zeven jaren, tot dat in het jaar 1517 LUTHER's *Theſes* of Godgeleerde ſtellingen tegen TETZEL en de Aflaten verſchenen. Hij las dezelve en erkende nu terſtond, met verrukking, in LUTHER den man, dien hij in zijnen droom in het veld arbeidende gezien had. Nu gingen zijne oogen open, zoodat hij in den geest van het Euangelie inzien kreeg, en van dien tijd af aan werd hij een moedig getuige der goddelijke waarheid. Anderhalf jaar werd hem deswege in het Klooster alle omgang met menſchen, ook het ſchrijven zoo wel, als ontvangen van brieven, geheel

heel verboden, en hij dikwijls met eene eeuwige gevangenis bedreigd. Deze ftremming duurde ook zeven jaren, tot dat hij, eindelijk, in het jaar 1525, volkomen vrij werd, en daar na naar *Zwickau*, en naderhand naar *Gotha* als Euangelieprediker kwam. „En zoo, zegt hij, arbeidde ik van het jaar 1517 tot 1546 gemeenfchappelijk met mijnen eerwaardigen Vader LUTHER in den oogst van het Euangelie door de genade Gods, welke aan mij, als een zwak werktuig, niet vergeefs was gefchonken; en ik betreur niets zoo zeer, dan dat ik niet nog veel ijveriger in den dienst des Heeren ben geweest. — Ik heb niets gefchreven, want ik dacht: wie wilde na Vader LUTHER en MELANCHTON nog verder fchrijven? Ik hield mij veel meer daar toe verpligt, om eene roepende *ftem* te zijn, om den Heere den weg te bereiden."

na C. G.
Jaar1517.
tot 1552.

LUTHER had dezen MYCONIUS regt lief. Wanneer MYCONIUS, in het jaar 1541, nabij den dood was, fchreef LUTHER aan hem: „Ik bid den Heere, dat hij mij het ongeluk niet late beleven, dat gij of één van mijne boezemvrienden voor mij zult fterven, en achter het voorhangfel ter ruste ingaan, doch mij daar buiten onder de Duivelen terug laten. God late mij veel liever in uwe plaatfe ziek worden, en mij dit mijn nutteloos, uitgeput en door arbeid afgemat omkleedfel in zijne genade afleggen." — MYCONIUS werd voor ditmaal weder gezond. LUTHER ftierf den 18den van Sprokkelmaand, en MYCONIUS den 16den van Grasmaand van het jaar 1546. Doch ik keere van dezen uitftap, tot welken mij de merkwaardige Gefchiedenis

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

van MYCONIUS aanleiding heeft gegeven, weder tot mijn onderwerp, en vervolg den draad der Geschiedenis.

M. LUTHER.

LUTHER was de man, die bestemd was, om met een goed gevolg de waarheid in het licht te brengen, en het geen zoo vele waardige mannen lang gewenscht, gehoopt, en in stilte bij zich gekoesterd hadden, openlijk met vrijmoedigheid en eene overwegende kracht der waarheid te verkondigen, als de ware *Volksleeraar van Duitschland.*

MARTEN LUTHER was geboren te *Eisleben* in het jaar 1483, zijn Vader was JAN LUDER, of LUTHER, (de uitspraak der letters D en T is voor de *Sakſen* moeijelijk te onderscheiden, van hier, gelijk wij reeds gezien hebben, dat ook sommigen den Aflaatskramer TETZEL DEZEL noemden,) zijne moeder GRIETJE LINDEMAN, uit den middelmatigen burgerstand; de zoon werd op St. Maartensdag, daags na zijne geboorte, gedoopt, en ontving daarom den naam van MAARTEN of MARTINUS (*). Door zijnen Vader bestemd voor de Letteroefeningen, leide hij zich voornamelijk te *Erfurt* met zoo veel ijver op de wetenschappen toe, dat hij in den ouderdom van twintig jaren tot Meester der vrije kunsten bevorderd werd. Door den schielijken dood van eenen zijner makkeren, die bij een zwaar onweder van den blikſem getroffen werd, ontsteld zijnde, veranderde hij geheel van levenswijze en begaf zich, tegen den zin van zijnen vader, in het jaar 1505 in het Klooster der *Augustijnen* te *Erfurt*, en

(*) Van LUTHER's geringe afkomst, en zijne strenge opvoeding, zie MULLER *Gedenkw.* enz. I *Deel*, *Bl.* 55.

MARTINUS LUTHERUS.

en werd Monnik; in dit Klooster leefde hij in het eerst somber en treurig, zijnde door vele schrikbarende gedachten beangstigd; zijn zwartgallig ligchaamsgestel werd echter zeer opgebeurd door de Muzijk, waar in hij zeer ervaren was, maar voornamelijk door de vertroosting en leere der Heilige Schriften, over de vergeving der zonden en de regtvaardigmaking uit genade. Te weten, reeds in de School te *Eisenach* had zijn Leermeester JODOCUS VAN EISENACH, die hem in de Schoolsche Wijsbegeerte onderwees, hem echter te gelijk geleerd, dat men in geloofszaken alleen op de Kanonieke Boeken der H. Schrift steunen moest, hoewel het LUTHER eerst te *Erfurt* in zijn XXste jaar gebeuren mogt, eenen geheelen Bijbel te zien te krijgen (*). Met dit al kon hij niet voorkomen, dat hij in eene zware ziekte viel, in welke hij zijne gemoedsangsten aan eenen ouden eerwaardigen Monnik geopenbaard hebbende, van denzelven door de leere van de vergeving der zonden en regtvaardigmaking uit genade, wonderbaar vertroost werd; zoodat de zaden der zuivere Euangelieleer reeds in LUTHER gelegd waren, lang vóór dat hij zich openlijk tegen de *Aflaten* begon te verzetten.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Voorts gaf hij zich in het Klooster geheel over aan de Letteroefeningen, maar voornamelijk aan de beoefening der Heilige Schrift, en der werken van den Kerkvader AUGUSTINUS; in het jaar 1507 werd hij tot Priester gewijd, in welke waardigheid hij zich zeer ijverig kweet, alzoo hij genoegzaam dage-

(*) MULLER *a. p. Bladz.* 53.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

gelijks de Mis vierde. In het jaar 1508 werd hij, op aanprijzing van den Generaal der *Augustijnen* STAUPITZ, op de nieuwelings opgerigte Hooge School te *Wittemberg* door FREDERIK *den Wijzen*, Hertog van *Sakſen*, tot Hoogleeraar in de Wijsbegeerte aangeſteld, onder den naam van *Fr.* (*Frater*) MARTINUS LUDER *de Mansfelt*, *Augustinianus*. In het jaar 1510 werd hij van wege zijne Orde naar *Rome* gezonden, van welke reize hij dit voordeel trok, dat hij het Bijgeloof, waarmede hij zelve nog bezoedeld was, maar ook de aldaar heerſchende goddeloosheid, van nabij zag en kennen leerde. Onder anderen hoorde hij hier ſommigen, bij het bedienen der Mis, onder het wijden der Hostie, meermalen herhalen: *Gij zijt brood, en gij zult brood blijven!* terwijl anderen niet ſchroomden op hem te vloeken, omdat hij de Mis niet ſchielijk genoeg bediende.

Zich beklaagd hebbende, dat de Wijsbegeerte te beoefenen hem lastig viel, en dat hij die gaarne met de Godgeleerdheid wilde verwisſelen, welke de kern der noot en het merg der tarwe en der beenderen doorzocht, en in het jaar 1509 reeds de waardigheid verkregen hebbende van *Baccalaureus ad biblia*, werd hij in het jaar 1512 als *Doctor* of Leeraar der Godgeleerdheid op aandringen van STAUPITZ verklaard, waar toe de Keurvorst FREDERIK de kosten verſchafte, wordende de plegtigheid verrigt door ANDREAS BODENSTEIN CAROLOSTADIUS, te gelijk werd hij als Hoogleeraar in de Theologiſche Faculteit toegelaten. Sedert leerde hij, uit den Bijbel en de werken van AUGUSTINUS, de Godgeleerdheid, met terzijdeſtelling van het Leerboek van den

den Schoolschen Leeraar LOMBARD. Hij verklaarde de leere van de Regtvaardigmaking uit genade door het geloof en van den *slaafschen* wil des zondaars, bijzonder in eene Verhandeling, in het jaar 1516 geschreven, aantoonende, dat de menschelijke wil zonder Gods genade alleen tot zonden geneigd is, en dus geenszins *vrij* genoemd kan worden. Hij behandelde de Brieven van PAULUS en de *Psalmen*, met grooten lof, en tot stichting van velen. Ten dezen tijde helde LUTHER over tot de *Mystieke* Godgeleerdheid, hij schatte de Predikatien en werken van JAN TAULER of TAULERUS ongemeen hoog, en verklaarde, dat hij noch in het Latijn, noch in het Grieksch, eene bijzondere en met het Euangelie meer overeenstemmende Godgeleerdheid gezien had, dan die van TAULER (*); ook gaf hij in 1516 het werk van eenen ongenoemden: *De Duitsche Theologie* genoemd, uit, met eene Voorrede (†).

na C G. Jaar 1517. tot 1552.

In dezen tijd verwekte de onbeschaamdheid van TETZEL, gelijk wij zagen, groote bewegingen, waar tegen LUTHER, echter niet van eersten af opzettelijk, maar allengs door de omstandigheden, onder het bestuur der Goddelijke Voorzienigheid geleid, zich openlijk verzette. In het begin vermaande hij slechts de lieden in zijn Klooster, om voorzigtig te zijn, en die waren, welke TETZEL te *Juterbock* openlijk uitventte, niet zoo duur te koopen, alzoo

(*) Zie van TAULER *Kerkel. Geschied.* XIX *Deel*, *Bladz.* 167 *en* 197. volgg.

(†) *Ald. Bladz.* 58.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

zoo het beter was, den armen met hunne bezittingen wel te doen, dan eene onzekere genade voor zeker geld te koopen. Hij predikte ook in het openbaar, doch gematigd, zijne Toehoorders waarſchuwende, dat zij wel iets anders en beters doen konden, dan naar *Jutterbock* te loopen, om *Aflaten* te halen; gelijk hij te vooren zich in de Slotkerk reeds tegen de Aflaten had uitgelaten, en daar door ongenoegen gegeven had aan den Keurvorst FREDERIK, die voor deze Kerk bijzondere Aflaten van den Paus verkregen had. Doch meer ondernam LUTHER niet, toen eenige Monniken, die bij hem gebiecht hadden, weigerden, de boete, hun door hem opgelegd, te ondergaan, onder voorwendſel, dat zij door Aflaatsbrieven daarvan bevrijd waren, waar op hij hun de *Abſolutie* weigerde, terwijl zij bij TETZEL hunne klagten inbragten, die door dezelve in hevigen toorn ontſtoken, op eene vreesſelijke wijze in zijne Predikatien tegen de verachters van het Pausſelijk gezag begon uit te varen, en hen met de uiterſte ſtraffe dreigde, latende zelfs op de markt eene houtmijt oprigten, alzoo hij tevens Geloofsonderzoeker of Inquiſiteur was.

Dit aan LUTHER bekend geworden zijnde, ontſtak zijnen vurigen geest met de uiterſte verontwaardiging, zoodat hij van dien tijd af insgelijks van zijne zijde met meer nadruk tegen de *Aflaten* voortvoer te prediken, ook ſchreef hij Brieven, aan den Aartsbisſchop ALBERT van *Mentz*, aan den Bisſchop van *Brandenburg*, en anderen, om hen op te wekken, om de buitenſporigheden van TET-

ZEL

ZEL en de zijnen te beteugelen, opdat daar uit geene onlusten mogten geboren worden, nogtans alles met onderwerping van zijn gevoelen aan het oordeel van den Paus en de Kerk. Hij liet ook openlijk 95 *Thefes* of *Stellingen* aanplakken op den laatften *October* 1517, tegen deze fchandelijke Aflaatskramerij, waar op fpoedig eenige Predikatien volgden door hem tegen de misbruiken der Roomfche Kerk gehouden, en eene Leerrede *over de Aflaten*, welke hij te gelijker tijd in het licht gaf; gelijk ook zijne gemelde ftellingen gedrukt werden, welke, gelijk hij zelve fchrijft (*), binnen veertien dagen bijna door geheel *Duitschland* verfpreid waren, zoodat het fcheen, zegt MYCONIUS, als of de Engelen daarbij de rondgaande boden geweest waren (†).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het

(*) *Apolog. adv. Henr. Brunsvic. edita a.* 1541.

(†) Onbefchrijfelijk was terftond de drift om deze ftellingen en andere fchriften van LUTHER tot deze zaak behoorende te lezen. Tot een voorbeeld: FROBENIUS in *Bazel* drukte LUTHERS kleine fchriften na, en zond 600 afdrukfels (Exemplaren) naar *Frankryk*, alwaar dezelve bij de Godgeleerden te *Parys* de hoogfte goedkeuring wegdroegen, dewijl die reeds lang gewenscht hadden, dat iemand eens met zulke vrijmoedigheid mogt fpreken. Naar *Engeland*, *Braband*, *Spanje* en *Italië* zond hij insgelijks Exemplaren. Van LUTHERS gefchrift: *Aan den Christelijken Adel der Duitfche Natie*, werden in korten tijd meer dan 4,000 Exemplaren verkocht. In het jaar 1520 werden zijne fchriften in de *Nederlanden* in het *Spaansch* overgezet. Reeds in het jaar 1521 kocht een Reiziger de fchriften van LUTHER te *Jeruzalem*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het zal den Nederlandschen Lezer niet ongevallig zijn, de bovengemelde ftellingen van LUTHER in onze tale te lezen. Hij zal uit dezelve zien, hoe LUTHER niet te werk gegaan is, als een Dweeper of Geestdrijver, maar dat hij de waarheid met bedachtzaamheid en ijver heeft nagefpoord, dat hij door fchrijven en onderwijzen meer en meer in dezelve gevorderd en van tijd tot tijd bevestigd is geworden.

„ Uit liefde en ijver om de waarheid te ontzwachtelen, zullen de volgende ftellingen te *Wittemberg* behandeld worden, onder voorzitting van den Eerwaardigen Vader M. LUTHER, *Artium et S. Theologiae Mag. ejusdemque ibidem Lector Ordin.* Weshalve hij verzoekt, dat de genen, die over dezelve niet tegenwoordig met woorden kunnen redetwisten, zulks afwezend fchriftelijk doen mogen. In den naam van onzen Heere JEZUS CHRISTUS Amen."

I. Onze Heer en Meester JEZUS CHRISTUS, zeggende, *Bekeert u*, (*doet boete*,) enz. heeft gewild, dat het geheele leven der Geloovigen boete en bekeering wezen zal.

II. Welk woord van boete en bekeering niet kan verftaan worden van de Sacramenteele boete, (dat is, der biecht en de boete, welke door den dienst der Priesteren verrigt wordt.)

III. Evenwel bedoelt hij niet alleen inwendige boete: Ja er is geene inwendige boete, ten zij dezelve naar buiten verfcheidene doodingen des vleefches werke.

IV.

IV. Derhalve blijft de ſtraf, zoo lang de haat tegen zich zelven, (dat is, de ware inwendige boete,) blijft, te weten, tot het ingaan in het Koningrijk der Hemelen toe.

V. De Paus wil noch kan eenige ſtraffen opheffen, behalve die, welke hij naar zijn goedvinden of dat der Kerkregelen heeft opgelegd.

VI. De Paus kan geene ſchuld vergeven, dan door te verklaren en te bewijzen, dat zij van God vergeven is. Of ten minſte door de gevallen te vergeven, welke hem voorbehouden zijn, welke veracht zijnde zou de ſchuld geheellijk blijven.

VII. God vergeeft volſtrekt aan niemand de ſchuld, of hij onderwerpt hem te gelijk verootmoedigd in alles aan den zijne plaats vervangenden Priester.

VIII. De Kerkelijke Boetregelen zijn alleen den levenden opgelegd: en volgens dezelve moet den ſtervenden niets opgelegd worden.

IX. Dus heeft *de Heilige Geest in den Paus* ons welgedaan, door in zijne Decreten altijd het artikel des doods en der noodzakelijkheid uit te zonderen.

X. Die Priesters, die voor de ſtervenden de Kerkelijke boeten in het *Vagevuur* voorbehouden, handelen onkundig en ſlecht.

XI. Dat onkruid, van het veranderen der Kerkelijke ſtraf in de ſtraf van het Vagevuur, ſchijnt zeker gezaaid te zijn, terwijl de Biſſchoppen ſliepen.

XII. Oudtijds werden de Kerkelijke ſtraffen niet na, maar voor de Abſolutie opgelegd, als beproevingen der ware verootmoediging.

XIII. T

XIII. Stervenden betalen alles met den dood, en zijn voor de wetten der Kerkregelen reeds gestorven, hebben regtens ontslag van dezelve.

XIV. Onvolkomene gezondheid of liefde van den stervenden brengt noodzakelijk groote vrees met zich, en wel zoo veel grooter, als zij zelve minder was.

XV. Deze vrees en verschrikking is op zich zelve, (om van andere dingen te zwijgen,) genoeg, om de straf van het Vagevuur uit te maken, dewijl zij aan de verschrikking der wanhoop zeer nabij komt.

XVI. Hel, Vagevuur, Hemel, schijnen te verschillen, zoo als wanhoop, bijna wanhoop en gerustheid verschillen.

XVII. Het schijnt noodzakelijk, dat voor de zielen in het *Vagevuur* de verschrikking verminder en de liefde vermeerdere.

XVIII. Ook schijnt het ten aanzien derzelve niet bewezen, of door rede of door de schriften, dat zij buiten den staat van verdienste of vermeerdering der liefde zijn.

XIX. Ook schijnt het van hen niet bewezen, dat zij van hunne zaligheid zeker en gerust zijn, ten minste alle, hoewel wij er zeer zeker van zijn.

XX. Derhalve verstaat de *Paus*, *door de volle vergeving van alle straffen*, niet eenvoudig van alle, maar alleen van alle, die door hem opgelegd zijn.

XXI. Die Aflaatpredikers dwalen dus, die zeggen, dat iemand door des Pausen Aflaten van alle straf ontbonden en gezaligd wordt.

XXII.

XXII. Zelfs *vergeeft* hij geene ſtraf aan de zielen *in het Vagevuur*, welke zij, volgens de Kerkregelen, in dit leven hadden moeten betalen.

XXIII. Indien eenige vergiffenis van volſtrekt alle zonden aan iemand gegeven kan worden: is het zeker, dat dezelve niet dan aan de volmaaktſten, dat is, aan zeer weinigen, gegeven wordt.

XXIV. Dus moet noodzakelijk het grootſte deel des volks bedrogen worden, door die algemeene en grootſche belofte van weggenomene ſtraf.

XXV. Zulke *magt*, *als de Paus* in het algemeen heeft *op het Vagevuur*, heeft elke Bisſchop en Parochiepriester in zijn Regtsgebied en Parochie in het bijzonder.

I. De Paus doet zeer wel, dat hij niet door de magt des ſleutels, (welke hij geene geeft,) maar bij wijze van ſtemgeving, aan de zielen vergeving geeft.

II. Die zeggen, dat de ziel uit het Vagevuur vliegt, zoodra de penning, in de kist geworpen, klinkt, prediken den mensch.

III. Het is zeker, wanneer de penning in de kist klinkt, kan winst en gierigheid vermeerderd worden; maar de uitſpraak der Kerk is in het welbehagen van God alleen.

IV. Wie weet, of alle zielen in het Vagevuur, willen vrijgekocht worden, zoo als men van den Heiligen SEVERINUS en PASCHALIS verhaalt, gebeurd te zijn?

V. Niemand is zeker van de waarheid zijner verootmoediging: veel minder van het gevolg der volle vergeving.

VI.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

VI. Zoo zeldzaam als een ware boetvaardige is, zoo zeldzaam is iemand, die waarlijk Aflaten koopt, dat is, heel zeldzaam.

VII. Zij, die zich zeker gelooven van de zaligheid door Aflaatsbrieven, zullen met hunne *Magisters* in eeuwigheid verdoemd worden.

VIII. Men moet zich wachten voor de genen, die zeggen, dat deze Aflaten van den Paus eene onwaardeerbare gave Gods zijn, waardoor de mensch met God verzoend wordt.

IX. Want deze uitgeveilde Aflaten zien flechts op de ftraffen van Sacramenteele genoegdoening, die door eenen mensch zijn vastgefteld.

X. Zij prediken niet Christelijk, die leeren, dat voor hen, die hunne zielen vrijkoopen, zelfs de biechtsverootmoediging niet noodig zij.

XI. Elk waarlijk getroffen Christen heeft volle vergeving van ftraf en fchuld, hem toekomende, ook zonder Aflaatsbrieven.

XII. Elk waar Christen, levende of dood, heeft deel aan alle goederen van CHRISTUS en de Kerk, hem van God gegeven, ook zonder Aflaatsbrieven.

XIII. Evenwel is de vergeving en mededeeling van den Paus niet te verachten, omdat deze, (gelijk gezegd is,) eene verklaring is van de Goddelijke vergeving.

XIV. Het is zelfs voor de fcherpzinnigfte Godgeleerden zeer moeijelijk, de mildheid der Aflaten en te gelijk de waarheid der verootmoediging voor het volk te verheffen.

XV. De waarheid der verootmoediging zoekt

en

en bemint ſtraffen. Maar de mildheid der Aflaten verſlapt ze en doet ze haten. Ten minſten bij gelegenheid. na C G. Jaar 1517. tot 1552.

XVI. De *Apostoliſche Aflaten* moeten met omzigtigheid gepredikt worden, opdat het volk niet verkeerdelijk begrijpe, dat zij boven andere goede werken van liefde geſteld worden.

XVII. Men moet de Christenen leeren, dat de meening van den Paus niet is, dat het koopen van Aflaten in eenig deel te vergelijken zou zijn met de werken van barmhartigheid.

XVIII. Men moet de Christenen leeren, dat hij, die den armen geeft, of den behoeftigen leent, beter doet, dan wanneer hij Aflaten kocht.

XIX. Omdat de liefde toeneemt door het liefdewerk, en de mensch beter wordt: Maar door de Aflaten wordt hij niet beter, maar alleen vrijer van ſtraf.

XX. Men moet de Christenen leeren, dat, die eenen armen ziet, en met voorbijgaan van denzelven zijn geld geeft voor Aflaten, zich niet Pausſelijke Aflaten, maar het ongenoegen van God verwerft.

XXI. Men moet de Christenen leeren, dat, ten zij zij overvloed hebben, zij verpligt zijn, het noodzakelijke te huis te houden, en geenszins voor Aflaten te verkwisten.

XXII. Men moet de Christenen leeren, dat het koopen van Aflaten vrij, en niet geboden is.

XXIII. Men moet de Christenen leeren, dat de Paus, gelijk hij meer een godvruchtig gebed voor

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zich noodig heeft, hij dus hetzelve bij het geven van Aflaten ook meer begeert, dan geld.

XXIV. Men moet de Christenen leeren, dat des Paussen Aflaten nuttig zijn, als zij er niet op vertrouwen, maar allerschadelijkst, indien zij door dezelve de vreeze Gods verliezen.

XXV. Men moet de Christenen leeren, dat, indien de Paus de knevelarijen der Aflaatventers wist, hij liever de St. Pieterskerk tot asch zou zien worden, dan die op te bouwen met de vacht, het vleesch en het vet van zijne schapen.

I. Men moet de Christenen leeren, dat de Paus, gelijk hij verpligt is, dus ook zou willen, zelfs de St. Pieterskerk, als het noodig was, verkoopende, hun van zijn geld geven, van welken sommige Aflaatpredikers geld aftroggelen.

II. Het vertrouwen op de zaligheid door Aflaatsbrieven is ijdel, alschoon ook de Kommissaris, ja de Paus zelve, zijne ziel daar voor verpandde.

III. Die genen zijn vijanden van den Paus en van CHRISTUS, die, om het prediken der Aflaten, Gods woord in andere Kerken geheel laten zwijgen.

IV. Men onteert Gods woord, wanneer in dezelfde Kerkrede een gelijke of langer tijd besteed wordt aan de Aflaten, dan aan de woorden van het Euangelie.

V. Het is noodzakelijk de meening van den Paus, bijaldien de Aflaten, (hetwelk het minste is,) met eene klok, eenen optogt en plegtigheden gevierd worden, dat het Euangelie, (hetwelk het grootste is,)

is,) met honderd klokken, honderd optogten en honderd plegtigheden gepredikt worde. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

VI. De schat der Kerk, waar uit de Paus de Aflaten geeft, is bij het volk van CHRISTUS niet genoeg genoemd, noch bekend.

VII. Ten minste blijkt het, dat het geen tijdelijke schat is, omdat vele predikers dien niet zoo ligt verspillen, maar alleen vergaderen.

VIII. Ook zijn het niet de verdiensten van CHRISTUS en der Heiligen: omdat deze altijd zonder den Paus de genade van den inwendigen, en het kruis, den dood en hel van den uitwendigen mensch werken.

IX. De H. LAURENTIUS heeft gezegd, dat de armen de schatten der Kerk waren, maar hij sprak naar het gebruik des woords, in zijnen tijd.

X. Zonder roekeloos te zijn, zeggen wij, dat de sleutelen der Kerk, (door de verdiensten van CHRISTUS geschonken,) die schat zijn.

XI. Want het is klaar, dat *tot vergeving der straffen in gewetensgevallen de magt van den Paus alleen genoeg is.*

XII. De ware schat der Kerk is het hoogheilig Euangelie der heerlijkheid en genade Gods.

XIII. Maar deze is met regt zeer hatelijk, omdat hij van de eersten de laatsten maakt.

XIV. Doch de schat der Aflaten is met regt zeer aangenaam, omdat hij van de laatsten de eersten maakt.

XV. Derhalve zijn de Kerkelijke schatten de netten,

ten, met welke men oudtijds de mannen van rijkdommen vischte.

XVI. De schatten der Aflaten zijn de netten, waarmede men nu de rijkdommen der mannen vischt.

XVII. De Aflaten, welke de Aflaatpredikers uitschreeuwen als de grootste genade, worden zoodanig waarlijk verstaan te zijn, ten aanzien van het behalen van voordeel en winst.

XVIII. Maar zij zijn in der waarheid de minste genade, met betrekking tot de genade van God en de godzaligheid van het kruis.

XIX. De Bisschoppen en Parochiepriesters zijn verpligt, om de Kommissarissen der Apostolische Aflaten met alle eerbiedigheid toe te laten.

XX. Doch zij zijn nog meer verpligt, met alle oogen toe te zien, met alle ooren op te merken, dat deze in plaats van den last van den Paus niet hunne eigene droomen prediken.

XXI. Die *tegen de waarheid der Apostolische Aflaten* spreekt, *die zij Anathema en vervloekt.*

XXII. Maar die tegen den wil en losheid der woorden van den Prediker acht geeft op de Aflaten, die zij gezegend.

XXIII. Gelijk de Paus met regt die genen bliksemt, die met allerhande kunsten ten nadeele van de zaak der Aflaten arbeidt.

XXIV. Veel meer bedoelt hij die genen te bliksemen, die onder het voorwendsel der Aflaten ten nadeele der heilige liefde en waarheid arbeiden.

XXV. Te drijven, dat de Pausselijke Aflaten zoo groot

groot zijn, dat zij iemand kunnen ontbinden, *alschoon hij ook, hetwelk onmogelijk is, de Moeder Gods verkracht had*, is razernij. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

I. Daartegen zeggen wij, dat de Pausselijke Aflaten niet de minste vergeeflijke zonde kunnen wegnemen, wat de schuld betreft.

II. Dat men zegt, dat de Heilige PETRUS geene grootere genade zou kunnen geven, indien hij nu Paus was, is lastering tegen den Heiligen PETRUS en den Paus.

III. Wij zeggen daartegen, dat ook hij en *elke Paus* grooter genaden heeft, te weten, het Euangegelie, deugden, de *gaven der genezingen*, enz. 1 *Cor*. XII.

IV. Te zeggen, dat het kruis met het Pausselijk wapen sierlijk opgerigt, gelijk staat met het kruis van CHRISTUS, is lastering.

V. De Bisschoppen, Parochiepriesters en Godgeleerden, die toelaten, dat zulke redenen onder het volk gestrooid worden, zullen eens rekenschap moeten geven.

VI. Deze ongebondene Aflaatprediking maakt, dat het zelfs voor geleerde mannen niet gemakkelijk valt, den eerbied voor de Pausfen te beveiligen tegen lasteringen, of ten minste tegen scherpzinnige vragen der Leeken.

VII. Te weten, waarom maakt de Paus het Vagevuur niet ledig, om de heiligste liefde, en de hoogste noodzakelijkheid der zielen, als eene allerbillijkste reden, terwijl hij nogtans oneindige zielen ontslaat om het heillooste geld tot den bouw

 eener

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

eener Kerk, hetwelk eene zeer ligte reden is?

VIII. Insgelijks: waarom blijven de lijkdienften en jaarlijkfche gedachtenis der Overledenen, waarom geeft hij niet terug, of laat toe, dat men intrekke de Beneficien voor de dooden ingefteld, dewijl het toch onregt is, voor verlosten te bidden?

IX. Insgelijks: wat nieuwerwetfche weldaad van God en den Paus is deze, dat zij aan eenen deugniet en vijand om geld vergunnen, eene godvruchtige ziel, een' vriend Gods vrij te koopen. En evenwel om de noodzakelijkheid van die vrome en beminde ziel zelve haar uit genadige liefde niet verlosfen?

X. Insgelijks: waarom worden de Boetregelen, die inderdaad en niet door het gebruik reeds lang op zich zelven afgefchaft en dood zijn, evenwel nog met geld afgekocht door het vergunnen van Aflaten, als waren zij nog volkomen levende?

XI. Insgelijks: waarom bouwt de Paus, wiens rijkdommen heden rijker zijn dan de rijkfte Crasfusfen, niet liever met zijn eigen geld dan met het geld van arme geloovigen, flechts ééne St. Pieterskerk op?

XII. Insgelijks: wat vergeeft of deelt de Paus aan die genen, die door volkomene verootmoediging regt hebben op volle vergeving en deelneming?

XIII. Insgelijks: wat grooter goed zou aan de Kerk gefchonken worden, indien de Paus, gelijk hij eens doet, dus honderd malen op eenen dag aan ieder geloovige deze vergevingen en deelnemingen fchonk?

XIV.

XIV. Bijaldien de Paus door de Aflaten meer de zaligheid der zielen zoekt, dan der menfchen geld, waarom fchorst hij de Brieven en Aflaten, die te voren gefchonken zijn, daar zij toch even krachtig zijn? na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

XV. Deze zeer bedenkelijke aanmerkingen der Leeken alleen met magt te bedwingen, en zonder reden te geven, te verwerpen, is de Kerk en den Paus bij de vijanden belagchelijk en de Christenen ongelukkig maken.

XVI. Indien derhalve de Aflaten naar den geest en meening van den Paus gepredikt werden, zou dit alles gemakkelijk opgelost worden, en zelfs geene plaats hebben.

XVII. Dat derhalve alle die Profeten welvaren, die tot het volk van CHRISTUS zeggen: vrede, vrede, en er is geen vrede.

XVIII. Dat het alle die Profeten welga, die tot CHRISTUS volk zeggen: kruis, kruis, en er is geen kruis.

XIX. Men moet de Christenen vermanen, dat zij hun hoofd CHRISTUS door ftraffen, dood en hel trachten te volgen.

XX. En dus meer vertrouwen, door verdrukkingen, dan door gerustheid des vredes, in te gaan in het Koningrijk der Hemelen."

Beoordeling dezer ftellingen.

Men ziet uit deze ftellingen, hoe LUTHER thans ver af was, van aan eene Hervorming in de toen heerfchende leer der Kerk te denken; hoe zeer zijne gevoelens omtrent de regtvaardigmaking uit genade door het geloof, omtrent de verdorvenheid der men-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

schen, omtrent de Goddelijke voorverordineering, ook van de toen meest gewone thans reeds verschilden, zij waren de gevoelens ook van de volgers van AUGUSTINUS, en werden door velen, die dien Kerkvader hoogachtten, aangenomen, en werden geduld, wanneer men slechts het gezag van den Paus en der Geestelijkheid onaangevochten liet, en blijkens deze stellingen eerbiedigde LUTHER thans nog de Pausselijke en Kerkelijke magt, den *Heiligen Geest in den Paus*, *het Vagevuur*; de *Mis* had hij zelve tot hier toe bediend; zelfs spreekt hij nog eerbiedig van *Apostolische Aflaten* enz. De groote Man werd allengs door de Voorzienigheid tot het volle licht der waarheid geleid.

Maar ook te gelijk blijkt ons, uit deze stellingen zelve, de ongegrondheid der beschuldigingen tegen LUTHER, reeds bij zijn leven, ingebragt, omtrent de redenen en bedoelingen, welke hem zouden bewogen hebben, om het werk der Hervorming ter hand te nemen. Te weten, men heeft gezegd, dat eerzucht, en begeerte om te schitteren, het roersel geweest zou zijn van LUTHER's handelwijze in deze. Maar welke eer of voordeel zou deze hebben kunnen verwachten, van eenen twist met eenen plompen en hatelijken mensch, die tot alles in staat was, en op de gunst steunen kon van den Paus en andere voorname Geestelijken, die hun voordeel hadden uit zijne volksbedriegerijen? De geleerdheid en het verstand van LUTHER was te uitmuntende, dan dat hij het waardig zou gekeurd hebben, om zich met TETZEL in te laten, indien geene edelere

be-

beginselen hem gedreven hadden. Niet minder ongegrond was eene andere beschuldiging, dat LUTHER bedoeld zou hebben den Keurvorst FREDERIK te behagen, als die een vijand zou geweest zijn van den Keurvorst ALBERT van *Mentz*, en dien door dezen tegenstand verdriet zou hebben willen aandoen. Maar LUTHER zelve berigt immers, dat hij, door tegen de Aflaten te prediken, zich het ongenoegen van FREDERIK had op den hals gehaald, en hij verklaart uitdrukkelijk, dat hij zelfs niet gewild hebbe, dat zijne *stellingen* in handen van dezen Vorst, of van iemand van deszelfs Hovelingen zouden komen, voordat zij aan die genen waren gezonden, die gelooven konden, met dezelve bedoeld te zijn. Eindelijk heeft men willen beweren, en deze beschuldiging is ook nog in de laatst verledene eeuw herhaald, dat alle de bewegingen en ondernemingen tegen de Aflaten zouden toe te schrijven zijn, aan den naarijver der *Augustijnen* en het opstoken van derzelver Generaal STAUPITZ, omdat het prediken der Aflaten niet aan Monniken van hunne Orde, maar aan de *Dominikanen* of Predikheeren was opgedragen en aanbevolen. Doch hier bij is het genoeg aan te merken, dat voor deze beschuldiging geene schaduw van eenig bewijs heeft kunnen bijgebragt worden. Integendeel, reeds sedert lang was deze last, om Aflaten te prediken, zoo hatelijk en verachtelijk geworden, dat de *Franciskanen* weigerden denzelven, toen hij hun opgedragen werd, op zich te nemen, en dat niemand, en veel minder nog LUTHER, denzelven aan de *Domini-*

nikanen kon misgunnen, die bovendien bijna in het uitsluitend bezit van dit regt gelijk ook in de bedieningen der Inquisitie waren (*).

Op zijne Stellingen en Brieven, welke LUTHER aan den Keurvorst van *Mentz* gezonden had, met verzoek, dat hij zou bevelen, dat het Euangelie gepredikt mogt worden, liever dan de Aflaten, ontving hij van denzelven geen antwoord; maar HIERONYMUS, Bisschop van *Brandenburg*, aan wien hij insgelijks geschreven had, vermaande hem, in eenen Brief, om niet roekeloos nieuwigheden te ondernemen, zeggende dat hij wenschte en hem verzocht, de uitgave van zijne stellingen uit te stellen, en dat hij wel gewild had, dat LUTHER zijne Hoogduitsche Kerkrede over de Aflaten niet had laten drukken. LUTHER gaf hier op te kennen, dat hij te vrede was, en liever wilde gehoorzamen, dan wonderen doen, alschoon dit ook in zijn vermogen ware. Over het algemeen verwekten LUTHER's stellingen veel beweging in *Duitschland*; vele geleerde en godvruchtige mannen keurden dezelve goed; andere knersten met TETZEL en de zijnen op de tanden; anderen oordeelden, dat LUTHER te stout te werk was gegaan. Men verhaalt onder anderen een gezegde van ALBERT KRANZ, den bekenden Geschiedschrijver: *Broeder, kruip in uwe Cel, en zeg: Heere, ontferm u mijner!* willende te kennen geven, dat een geringe *Augustijner* Monnik te

(*) Men zie de Aanteek. van MACLAINE op MOSHEIM *Kerk. Gesch.* VI *Deel*, *Bladz.* 49.

te vergeefs met den Paus zou kampen. Te *Wittemberg* zelve vervoegden zich de Prior en Onderprior der Augustijnen heel ontsteld bij LUTHER, hem biddende, de Orde te sparen en niet bespottelijk te maken. Maar LUTHER antwoordde: „ Dit „ zal alles spoedig vervallen, indien het niet begonnen is in den naam des Heeren. Maar anders, „ zoo beveel de zaak ter voltooijing aan God aan!" Vele Monniken in hunne Kloosters, door de dwingelandij der menschelijke Bijgeloovigheden gedrukt, dankten God, dat er een verlosser was opgestaan.

TETZEL geeft tegenstellingen uit tegen LUTHER.

TETZEL, alhoewel hij, noch iemand van zijnentwege, op den bepaalden dag opkwam, om de stellingen van LUTHER te betwisten, vond zich echter te zwaar gegriefd, om te zwijgen. Hij voer op den Predikstoel allerhevigst tegen de stellingen van LUTHER uit, en liet die, als *Inquisiteur*, openlijk op de markt te *Juterbock* verbranden; voorts nam hij op de Hooge School te *Frankfort aan den Oder* de waardigheid van *Doctor* in de Godgeleerdheid aan, om met des te meer aanzien tegen LUTHER te kunnen strijden. Hij gaf bij deze gelegenheid twee Akademische Twistschriften in het licht, welke echter niet door hem, maar door KOENRAAD WIMPINA, een vermaard Leeraar op deze School, waren opgesteld, de eerste derzelve bevatte 106, de andere 50 stellingen, allen gerigt tegen de stellingen van LUTHER; doch wanneer deze stellingen den 20sten Januarij 1518 openlijk betwist werden, werden de Voorzitter en de Verdediger door JAN KNIPSTROW, Student op die Akademie, zoodanig vastgezet, dat

zij

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zij op zijne tegenwerpingen niets wisten te antwoorden, maar tot bedreigingen en geweld de toevlugt moesten nemen.

In deze ſtellingen, vergelijkt TETZEL den Paus en het kruis door den Paus opgerigt, met het kruis van CHRISTUS, en beweert, dat de genoegdoening een zoo noodzakelijk deel der boetvaardigheid zij, dat de inwendige verbrijzeling en uitwendige verootmoediging, om de goddelijke vergiffenis te verkrijgen, geheel nutteloos zij, zonder voldoening of de ſtraffe, opgelegd door den Priester, of door de Kerkregelen, of begrepen in de ſtraffe, te ondergaan in het Vagevuur. Dat de Paus deze ſtraffe zoo van deze als de toekomende wereld op verootmoediging en gebiechte zonden, opgelegd door den Aflaat, kan kwijtſchelden, zoodat ook de zonde, tegen de Moeder van CHRISTUS bedreven, die toch minder is dan de zonde tegen den Zoon, welke, volgens het uitdrukkelijk getuigenis van CHRISTUS, vergeeflijk is, aan waarlijk verootmoedigden, door den Aflaat vergeven kan worden enz.

Zoodra de ſtellingen van TETZEL te *Wittemberg* gebragt waren, verbrandden de Studenten te *Wittemberg*, hoewel geheel buiten weten van LUTHER, dezelve insgelijks openlijk op de markt, gelijk TETZEL met de ſtellingen van LUTHER gehandeld had.

Andere ſtellingen van LUTHER.

Tegen het einde van het jaar 1517 ſchreef LUTHER nog eenige ſtellingen: *Voor den Bijbel*, welke onder zijne Voorzitting door den Magister FR. GUNTHER van *Nordthauſen* openlijk verdedigd werden. Onder deze zijn de volgende merkwaardig:

IV.

IV. Het is waarheid, dat de mensch, een kwade boom geworden zijnde, niet dan kwaad kan doen en willen. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

V. Het is onwaarheid, dat de vrije wil evenveel vermag tot twee tegengestelde zaken, trouwens, hij is niet vrij maar gevangen.

XVIII. God boven alles lief te hebben, van nature, is een ijdel woord, zoo als *chimaera*.

XX. De daad van vriendschap, (jegens God,) is geene daad der natuur, maar der voorkomende genade.

XXIX. De beste en onfeilbare voorbereiding en eenige geschiktheid tot genade, is de eeuwige verkiezing en voorverordineering van God.

XXX. Maar van 's menschen zijde gaat niets voor de genade, dan ongeschiktheid, ja wederspannigheid tegen de genade.

In het voorjaar van 1518 werd er eene algemeene vergadering der *Augustijnen* gehouden te *Heidelberg*, waar ook LUTHER bij tegenwoordig was, hebbende hij die reis te voet afgelegd, niet als in Bedevaart, maar om dat te paard of met een rijtuig te reizen voor hem te kostbaar was. Zich hier in het *Augustijner* Klooster, naderhand het *Kollegie der Wijsheid* genoemd, bevindende, wilde hij uit ijver voor de waarheid zijnen tijd niet ledig doorbrengen, maar vrijheid verkregen hebbende, om daar openlijk te leeren, stelde hij tot een *Akademischen* Redetwist XXVIII Besluiten, (*Conclusiones*,) uit de Godgeleerdheid, en XII uit de Wijsbegeerte op, welke hij zelve *Paradoxa*, (*Wonderspreuken*,) noem- LUTHER verdedigt zijne Paradoxa te Heidelberg.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

noemde, en in welken hij verſcheidene dwalingen der *Roomſche* Kerk tegenſprak, over den *vrijen wil* na de zonde, over de *genade*, *het geloof*, *regtvaardigmaking*, *goede werken*, voornamelijk over de *regtvaardigmaking* zonder de werken, naar de leer van PAULUS en AUGUSTINUS. Onder deze *Wonderſpreuken* zijn deze inzonderheid merkwaardig:

„ De vrije wil na de zonde beſtaat alleen in den naam."

„ Die geen is niet regtvaardig, die veel werkt, maar die zonder werk veel in CHRISTUS gelooft, is regtvaardig."

Deze Wonderſpreuken werden den 26ſten April 1518 in het openbaar, onder eenen verbazenden toevloed van menſchen, verdedigd, door LEONARD BEIER, een Monnik der Augustijner Orde. Niet ſlechts geleerde Monniken redetwisteden hier, maar ook de Profesſoren der Hooge School. Alles geſchiedde deftig, bedaard, ſcherpzinnig en zedig, eens ſlechts deed één der Hoogleeraren de vergadering lagchen, door te zeggen: *Als de boeren ons zoo hoorden disputeren, zouden zij ons ſteenigen.* MARTINUS BUCERUS, naderhand een verdienſtelijk man omtrent de Hervorming, die bij dit Twistgeding tegenwoordig was, en er in eenen Brief aan BEATUS RHENANUS een verhaal van gegeven heeft (*), weet de gematigdheid, het taai geduld van LUTHER in het aanhooren der tegenwerpingen, zijne vlugheid,

(*) Deze Brief is door GERDES uitgegeven *Hiſtoria Evang. Reform. T.* I. *Monum. p.* 175. *ſqq.*

heid, zachtheid en beknoptheid in het beantwoorden derzelve, niet genoeg te roemen. LUTHER werd van allen toegejuicht, en even dit Twistgeding mag gehouden worden voor de eerste grondlegging der Hervorming in de *Paltz*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Berigten van SYLVESTERDE PRIERIO, ECK en HOOGSTRATEN, Tegenschrijvers van LUTHER.

Ondertusschen kreeg TETZEL spoedig drie voorvechters te hulp, die de pen tegen LUTHER opnamen en hem in geschriften bestreden. Zij waren SYLVESTER PRIERIAS of DE PRIERIO, JAN ECK, en JAKOB HOOGSTRATEN.

SYLVESTER DE PRIERIO was *Prior Generalis* van de Orde der Predikheeren, en Opziener van 's Pausen Paleis en Boekbeoordeelaar. Deze gaf in het jaar 1518 eene *Zamenspraak* uit, waar aan hij zeide drie dagen besteed te hebben, ten einde het hoogste en onfeilbaar gezag van den Paus in het Geestelijke tegen LUTHER te handhaven, waar in hij zoo onbeschaamd te werk ging, dat hij durfde beweren: „ dat de leer der Roomsche Kerk en van den „ Roomschen Paus onfeilbaar is, en dat de Heilige „ Schrift daar van alle hare kracht en gezag ont- „ leent," terwijl hij elk eenen, die dit ontkent, voor eenen *Ketter* verklaart. Verder schrijft hij aan LUTHER als eenen regel voor: „ dat de Room- „ sche Kerk, gelijk in woord, dus ook in daad, „ niet feilt in geloof of zeden; die dit niet op- „ merkt, dwaalt af van den weg der zaligheid." Bij slot echter erkent hij, dat „ de Aflaten niet „ bekend zijn geworden door het gezag der Heilige „ Schrift, maar door het gezag der Roomsche Kerk „ en der Roomsche Pausen, hetwelk grooter is."

On-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Onbeschoft is deze man in zijn uitvaren tegen LUTHER, dien hij een' *Ketter*, *Aartsketter*, *Booswicht*, *Duivel*, *plompen kerel*, *Godslasteraar*, en wat niet al noemt?

De tweede, die zich tegen LUTHER aankantte, was JOANNES ECKIUS, of JAN ECK, Onder-Kanselier der Akademie van *Ingolstad*, voorheen een' gemeenzaam vriend van LUTHER, deze stelde tegen de *stellingen* van LUTHER eenige *aanmerkingen* op, welke hij *obelisci*, (*streepjes*,) noemde, welke echter niet gedrukt, maar in afschriften rondgedeeld werden. Over hem beklaagde LUTHER zich ten sterkste, dat hij, voorheen zijn vriend, zonder daar toe eenigzins getergd te zijn, met zoo veel gal en bitterheid tegen hem was uitgevaren, en hem als een' *Bohemer* of *Ketter*, een' *zuiper*, *oproermaker*, *roekeloozen*, *plompaard*, *ongeleerden* gescholden had.

De derde, JAKOB HOOGSTRATEN, was Professor der Godgeleerdheid te *Keulen*, en *Kettermeester*. Hij heeft zich berucht gemaakt in den twist met REUCHLIN (*), en schreef te gelijk het een en ander tegen de stellingen van LUTHER. Hij wordt door ULRICH VAN HUTTEN dus eigenaardig afgebeeld (†): „Men
„ mag spreken van den Godsdienst, van waarheid
„ of valschheid, van regt of onregt, hij zal altijd
„ schreeuwen: ten vure! ten vure! Hij is geheel
„ vuur, vreet vuur, zijn hart is uit gloeijende ko-
„ len zamengesteld; maar offchoon hij enkel vuur
„ spuwt,

(*) *Kerkl. Gesch.* XV *Deel*, *Bladz.* 179.
(†) *Bladz.* 185.

„ ſpuwt, de eenige CAPNIO heeft hem gekluisterd.” In zijn geſchrift tegen LUTHER vermaant hij den Paus, om tegen denzelven geen ander hulpmiddel dan ſtaal en vuur te gebruiken, omdat hij beweerde, dat de magt van den Paus alleen op de ijskoude Boeken der *Decretalen* ſteunt, en dat ook onze beste werken met zonden bevlekt zijn, welk een en ander Ketterij is. Deze HOOGSTRATEN is te *Keulen* overleden in het jaar 1527, en men maakte op hem het volgende grafſchrift: „ Hier ligt HOOGSTRA-„ TEN, die wel de boozen maar geenzins de deugd-„ zamen in zijn leven kon verdragen; er groeije „ niets dan taxis en aconijt op dit graf, want hij, „ die hier ligt, durfde alle ſnoodheden beſtaan (*).”

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Paus krijgt kennis van LUTHER's onderneming.

De beweging, welke LUTHER's ſtellingen in *Duitschland* verwekten, moesten weldra ook den Paus ter ooren komen. LEO X maakte in het eerst van deze zaak weinig werks, hij beſchouwde dezelve als eene kibbelarij tusſchen Monniken, die op malkanderen gebeten waren, en zeide, wanneer SYLVESTER DE PRIERIO hem kennis gaf van eenige ketterſche ſtellingen door LUTHER over de Aflaten geſchreven: *Che Fra Martino fosſe un bellisſimo ingegno e che coteste erano invidie fratesſchi.* (Deze Broeder MARTEN bezit een heel ſchoon verſtand, en die kibbelarijen zijn eene nijdigheid van Monniken.) Kort daar na echter liet hij door PETR. BEMBUS aan GABRIEL VENETUS, hoofd van de Orde der Augus-

(*) BAYLE *Dict. Art.* HOCHSTRATEN, ook aangehaald door den Vert. van VILLERS *Bladz.* 62.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

gustijner-Eremiten, aan wien hij toen deze waardigheid opdroeg, schrijven, dat hij wel zou doen, om MARTEN LUTHER, die nieuwigheden onder de *Duitschers* leerde, op allerlei wijze daar van af te brengen. Dat men door spoedige hulp dit vuur zou dooven, hetwelk, in het begin verwaarloosd wordende, naderhand ligtelijk eene vlam zou kunnen worden, die niet dan met moeite te dempen zou wezen. Ook schijnt dit toen reeds aan den Kardinaal VAN GAËTA, (CAJETANUS,) aanleiding gegeven te hebben om zijne Verhandeling *over de Aflaten* te schrijven.

LUTHER'S Resolutiones.

LUTHER van de bijeenkomst der Augustijnen t'huis gekomen, vervaardigde, ter wederlegging van zijne aanvalleren in het gemeen, eene wijdloopige Verhandeling, onder den titel van *Resolutiones* of *Oplossingen*, ter nadere verklaring en verdediging van zijne stellingen, in het voorgaande jaar door hem uitgegeven. Bijzonder verklaarde hij in dezelve de twee grondleerstukken van het Christendom van het *geloof* in de verdiensten van CHRISTUS en de *boete* of *bekeering*, bestaande in eene gestadige levensverbetering. Betreffende de *Aflaten*, deze erkende hij nog, tot den Paus te behooren, maar bepaald door het voorschrift der *Heilige Schrift* en eener *algemeene Kerkvergadering*. Van de genoegdoening, welke toen voor een deel der boete gehouden, en geoordeeld werd te bestaan in het *vasten*, het *gebed* en *aalmoezen*, leerde hij, dat men onder het *vasten* alle kastijdingen des vleesches, zonder onderscheid van spijzen en kleederen, onder het *gebed* alle geeste-

telijke oefeningen, overdenken, lezen, hooren, bidden, en onder *aalmoezen* alle welwillendheid jegens den naasten begrijpen moest. Hij klaagde zwaarlijk over de *drukkende lasten* der Kerk, waar onder hij telde de Heilige dagen, vasten, vigilien, kerkelijke uren, het verbod van eijeren en vleesch op zekere dagen enz., en beweerde in het algemeen, dat de Kerk grootelijks verdorven was. Ondertusschen hield hij in deze *Oplossingen* het *Vagevuur* nog voor eene zekere waarheid, en berispte de *Pikarden* of *Bohemers*, die hetzelve ontkenden; den Paus LEO X beschrijft hij als *een' besten Paus*, *wiens opregtheid en geleerdheid een wellust zijn voor alle goede ooren.* Maar de onfeilbaarheid van den Paus verwerpt hij: „Het raakt mij niet," zegt hij, „wat den Paus behaagt of mishaagt, hij is een mensch, zoo als ook de anderen: daar zijn vele Pausfen geweest, aan welken niet alleen dwalingen en ondeugden, maar zelfs gruwelen behaagd hebben. Ik hoor den Paus, als Paus, dat is, zoo als hij in de Kerkregelen spreekt, en volgens de Kerkregelen spreekt, of met het Concilie uitspraak doet, maar niet, wanneer hij naar zijn eigen hoofd spreekt, opdat ik niet genoodzaakt worde, met sommigen, die CHRISTUS niet wel kennen, te zeggen, dat de gruwelijke moorden van JULIUS II onder het Christen volk weldaden geweest zijn van eenen vromen herder aan de schapen van CHRISTUS bewezen." Voorts vordert hij eenen vasten grond in alle twistgedingen, welke alleen de H. Schrift zijn kan; hij beweert, dat de Christenen, ook zonder de Pausselijke Aflaten, der genade

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

van CHRISTUS deelachtig kunnen worden, en bestrijdt de overtollige verdiensten en goede werken der Heiligen, die de Aflaatpredikers zoo hoog verhieven; evenwel verwerpt hij de bediening der Kerk en het gebruik der Sleutelen niet, maar wel het gezag der Schoolsche Leeraren en van ARISTOTELES, en ontkent onder anderen, dat eenig mensch zonder zonde is, en verklaart de *glosse*, volgens welke *het regt van het wereldlijk zwaard* aan den Paus wordt toegekend, voor eene uitvinding, die der hel waardig is enz.

Brief van LUTHER aan den Paus.

LUTHER zond deze zijne *Oplossingen*, (*Resolutiones*,) met bijgevoegde Brieven, onder anderen aan HIERONYMUS, Bisschop van *Brandenburg*, in welke hij betuigde, dat hij in dit werk niets *bepaalde*, maar *slechts redetwiste*, op de wijze der schole, en dat hij gevolgelijk alles aan het oordeel van den Bisschop onderwierp, dien hij verzocht, het geen hem noodig scheen, met de pen door te halen, of het geheel op het vuur te leggen. Op denzelfden voet schreef hij ook aan den Vikaris der *Augustijnen*; maar voornamelijk is zijn Brief aan den Paus LEO X zelven merkwaardig. In dezen Brief noemt hij zich zelven *een kind* en *onbeschaafd*, verhaalt de buitensporigheden der Aflaatpredikers, en dat hij daar over aan eenige groote lieden in de Kerk geschreven had. Doch, als sommigen dit zich lieten aanleunen, anderen hem als een belagchelijken Moeial aanmerkten, had hij besloten, zich daar *zachtkens* tegen te verzetten, en hunne stellingen in eenen redetwist te onderzoeken, waar toe hij echter alleen

Ge-

Geleerden uitgenoodigd had. Het was voor hem bijna een wonder, dat zijne *beuzelingen* zoo schielijk bekend geworden en overal verspreid waren. Thans zond hij zijne nadere oplossingen aan den Paus zelven, om onder deszelfs bescherming veilig te zijn. Ten bewijze, dat hij niet zoo gevaarlijk was, als men hem wilde doen voorkomen, beriep hij zich op den Keurvorst van *Sakſen*, FREDERIK, die hem op zijne Hoogeschool van *Wittemberg* bleef dulden. Eindelijk besluit hij zijnen Brief aan den Paus met deze woorden: „ Ik werp mij aan uwe „ voeten, allerheiligste Vader, en onderwerp mij „ met alles, wat ik ben en heb. Maak levende, „ dood, roep, herroep, keur goed, keur kwaad, „ zoo als het u zal behagen: ik zal uwe stem, de „ stem van CHRISTUS, die in u is en spreekt, erkennen: Indien ik den dood verdiend heb, zal „ ik den dood niet weigeren te ondergaan. De aar„ de is des Heeren en hare volheid."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER beantwoordtde zamenspraak van SYLVESTER DE PRIERIO.

Behalve deze algemeene verdediging van zijne stellingen schreef LUTHER een antwoord op de *Zamenspraak* van SYLVESTER PRIERIAS of DE PRIERIO, die tegen hem was ingerigt. In dit antwoord leide LUTHER twee stellingen ten grondslag, voor eerst: de woorden van PAULUS I *Thesſ.* V. *Beproeft alle dingen en behoudt het goede*, en *Gal.* I. *al kwame er een Engel van den Hemel, die u een ander Euangelie verkondigde, dan het geen gij ontvangen hebt, die zij vervloekt!* en ten tweeden een gezegde van AUGUSTINUS aan HIERONYMUS: „ Ik heb geleerd, alleen aan die Boeken, welke *Kanonieke*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ genoemd worden, die eere in te ruimen, dat ik „ vastelijk geloove, dat niemand van derzelver „ Schrijvers ooit gedwaald hebbe. Maar aan alle an„ deren, hoe groot ook hunne geleerdheid en heilig„ heid zijn mogen, geloof ik niet, dat daarom iets „ waar is, omdat zij dus gevoeld hebben enz." Hier uit leide LUTHER dit befluit af: „Indien deze twee grondregels vastſtonden, was het geſchrift van SYLVESTER geheel overhoop geworpen." In dit geſchrift werd de twist, die eerst over de *Aflaten* geweest was, reeds uitgeſtrekt tot het *gezag* en de *feilbaarheid* van den Paus. Tegen het einde van dit antwoord ſchrijft hij, dat geene bedreigingen of brommende woorden vat op hem hadden, al zou hij ook moeten ſterven; CHRISTUS leeft toch en is onſterfelijk, wien alle eer moet worden toegebragt. Ook in dit geſchrift ſpreekt LUTHER nog zeer beſcheiden van den Paus: „ Ik weet, dat wij eenen „ besten LEO X hebben, als eenen DANIEL in „ *Babylon*, wiens opregtheid hem ook in levens„ gevaar gebragt heeft." SYLVESTER gaf tegen het antwoord van LUTHER eene *Repliek* uit, en nog een ander geſchrift onder den titel van *zeer kort begrip*. LUTHER, wiens moed aanwies en wiens ſtijl bitterder werd, naar mate het getal en de hevigheid zijner partijen toenam, ſchreef daar tegen aanmerkingen, in de voorrede op welke hij zich dus uitlaat: „ Dit geſchrift is van het hoofd tot de voeten met zoo vele en zoo groote godslasteringen opgevuld, dat ik achte, dat het midden in de Hel van den *Satan* zelven is uitgegeven. — Indien men te

Ro-

Rome zoo gevoelt en zoo leert, met medeweten van den Paus en de Kardinalen, (hetwelk ik niet hope,) zeg ik vrij uit, dat, door deze schriften, de ware *Antichrist* zit in den Tempel van God, en heerscht in *Babel*, het gepurperde *Rome*, en dat het *Roomsche* Hof eene *Sijnagoge des Satans* is." SYLVESTER had namelijk het gezag van den Paus boven alle Kerkvergaderingen verheven met zoodanige bewoordingen, welke te *Rome* zelve niet werden goedgekeurd.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hij wederlegt ECK.

Tegen de *Streepjes*, (*obelisci*,) van ECK, waar wij hier voor van spraken, gaf LUTHER, bij eenen herdruk van dezelve, kantteekeningen uit, welke hij *Starretjes*, (*asterisci*,) noemde, aantoonende, dat het geschrijf van ECK niets behelsde uit de Heilige Schrift, niets uit de Kerkvaders, noch uit de Kerkregelen, maar alles over scholastieke meeningen en loutere droomen. Trouwens, ECK bekende zelve voor de vuist: „ Met de Kerkvaderen durfde hij „ het wagen, de Protestanten te wederleggen, doch „ met de Heilige Schrift niet (*)." Zeer sterk spreekt LUTHER, in deze en andere volgende schriften, tegen ECK, over de boete en goede werken, als niet in aanmerking komende in de regtvaardigmaking des zondaars, maar alleen het *geloof*, dat is het *vertrouwen* op de beloften van God en de verdiensten van CHRISTUS. LUTHER's uitdrukkingen: „ Een Christen mensch is zoo rijk, dat hij de zaligheid niet zou kunnen verliezen, al wilde hij, ten wa-

(*) MULLER *Gedenkwaard.* I *Deel*, *Bladz.* 49, 50.

na C. G. Jaar [illegible] tot [illegible]

ware hij niet wilde gelooven: dat geene zonden hem kunnen verdoemen, omdat zij alle door het geloof in de belofte, die aan den gedoopten geschied is, uitgedelgd en vernietigd zijn enz.," hebben niet alleen de Roomschgezinden geërgerd, maar zijn ook zelfs in later tijden de berispingen van *Protestanten* niet ontgaan. Doch het verdient onderzoek, of men den waardigen man regt begrepen hebbe, maar dit uitvoerig te behandelen is hier de plaats niet, waar wij alleen, hetgeen gebeurd en geschreven is, naar waarheid verhalen moeten.

En HOOGSTRATEN.

HOOGSTRATEN ontving ook een antwoord van LUTHER, naar hij waardig was. LUTHER verweet hem zijnen wreeden bloeddorst, omdat hij den Paus tot vuur en staal tegen hem had opgehitst, spotte met zijne onkunde, en raadde hem zoo voort te gaan, dewijl dit ware eer voor iemand was, wanneer hij van ongeleerden en ondeugenden verworpen wordt.

LUTHER naar Rome ontboden.

Paus LEO, die, gelijk wij gezien hebben, deze zaak in het begin gering achtte, thans door eenen Brief van Keizer MAXIMILIAAN opgewekt, om den twist te beslissen en van denzelven een einde te maken, ontbood LUTHER naar *Rome*, onder bedreiging, dat hij voor een Ketter zou gehouden worden, indien hij niet verscheen. Doch, alzoo onder de Regters, die van wege den Paus over LUTHER zouden oordeelen, ook SYLVESTER DE PRIERIO benoemd was, weigerde LUTHER aan dit opontbod te voldoen, zeggende, dat hij geene Regters kon erkennen, die te gelijk regter en partij waren. Ook wil-

wilde de Keurvorst FREDERIK hem geen verlof tot deze reize geven, verklarende, dat de zaak van LUTHER tot het Gerigtshof van *Duitschland* behoorde, en volgens de Kerkelijke wetten van dat Rijk moest afgedaan worden; ook schreef de Akademie van *Wittemberg* ten zijnen voordeele aan den Paus, denzelven van LUTHER's regtzinnigheid en zuivere zeden getuigenis gevende. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Paus aan de vertoogen van den Keurvorst FREDERIK gehoor gevende, ontsloeg LUTHER van de verpligting om te *Rome* te komen, maar droeg het onderzoek en de beoordeeling van deszelfs zaak op aan den Kardinaal THOMAS DE PIO van *Gaëta*, daarom doorgaans de Kardinaal CAJETANUS genoemd. Hij had dezen als zijnen Gezant, (*Legatus a latere*,) naar *Duitschland* gezonden, om den Rijksdag te *Augsburg* bij te wonen, welke belegd was, om te handelen over den oorlog tegen de *Turken*, ook had hij in last, hetwelk LUTHER ontwaar was geworden, om de tienden in *Duitschland* voor den Paus op te halen. Daar CAJETANUS een *Dominikaan* en een vriend van TETZEL was, werd met regt deze stap van den Paus, om hem het oordeel over LUTHER's zaak op te dragen, als een onvoorzigtige stap aangemerkt, van welken men zich tot eene minnelijke afdoening der zaak niets goeds beloven kon. Gesprek van LUTHER met den Kardinaal CAJETANUS te Augsburg.

LUTHER werd dan, ingevolge dit besluit van den Paus, naar *Augsburg* ontboden, om zich te verantwoorden, schoon hij, inderdaad, toen reeds te *Rome* veroordeeld was, waar van hij, op zijne terug-

reis te *Neurenberg*, tijding kreeg. Hij begaf zich in het begin der maand October 1518 naar *Augsburg*, vol moeds op reize, welke hij te voet aflei-de, nemende zijnen intrek bij de *Karmeliten*, en zich niet bij den Kardinaal vervoegende, voordat hij van den Keizer een vrijgeleide verkregen had. Dit, tegen den zin des Kardinaals verkregen hebbende, begaf hij zich bij denzelven. De Kardinaal deelde hem, op een' gezaghebbenden toon, twee Pausſelijke bevelen mede, voor eerst, dat hij tot inkeer komen en de dwalingen herroepen zou, die hij geleerd had: ten tweeden, dat hij zich in het vervolg van het uitgeven van ſchriften zou onthouden, welke de rust der Kerk konden ſtooren. LUTHER, die geheel de man niet was, om zich door willekeurig gezag en bedreigingen te laten afſchrikken, gaf hier op ten antwoord, dat hij zich zelven van geene dwalingen bewust was, en begeerde, dat men hem daar van uit de Heilige Schrift overtuigen zou. Dit gaf aanleiding tot verder geſprek. De Kardinaal bragt tegen hem in, dat hij in zijne ſtellingen beweerd had, dat de verdienſten van CHRISTUS geen ſchat voor de Kerk waren, tegen eene Bulle van CLEMENS VI, in welke gezegd was, dat eene druppel bloeds van CHRISTUS genoeg was voor de zonden der wereld, en dat dus al het menigvuldig bloed, van CHRISTUS geſtort, eenen ſchat voor de Kerk uitmaakte, om dien te gebruiken, ten dienſte van menſchen, die boete en leedwezen over hunne zonden betoonden: voorts had hij geleerd omtrent de *Sacramenten*, dat daar bij het geloof noodzakelijk was, met vertrou-

wen,

wen, dat de zonden vergeven waren. De Kardinaal nam zeer kwalijk, dat LUTHER het gezag der Heil. Schrift boven het gezag der Kerk en des Pausſen ſtelde, en lachte, toen LUTHER zich op de Heilige Schrift beriep, in welke de Kardinaal geheel een vreemdeling was, hoewel hij, uit dit geval aanleiding genomen hebbende, zich vervolgens op het onderzoek der Heilige Schriften toegelegd, en zelfs verklaringen over dezelve geſchreven heeft, welke het ongenoegen zelfs van zijne partij meer dan éëns verwekt hebben. Daar nu de Kardinaal van LUTHER alleen gehoorzaamheid eischte, zonder zich verder met hem te willen inlaten, en LUTHER ſtandvastig beweerde, dat hij niets tegen zijn geweten doen kon, ten zij hij van dwaling overtuigd werd, werd deze onderhandeling afgebroken. CAJETANUS poogde nog wel, door STAUPITS, LUTHER te overreden, om gehoorzaamheid te beloven, doch dewijl STAUPITS zelve erkende, dat hij in de kennis der Heilige Schrift tegen LUTHER niet beſtand was, werd er door hem niets uitgerigt, dan dat LUTHER in eenen heel beſcheidenen Brief aan den Kardinaal beloofde, van de *Aflaten* voortaan te zullen zwijgen, indien ook aan zijne partijen het ſtilzwijgen werd opgelegd. De Kardinaal verwaardigde dezen Brief met geen antwoord, waar op LUTHER *Augsburg* verliet en naar *Wittemberg* keerde, hebbende door eenen *Notaris* een *appel* openlijk op de markt laten aanplakken, waar mede hij zich van den Paus, die kwalijk onderrigt was, beriep op den Paus, die beter onderrigt zou worden.

On-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER beroept zich op eene vrije algemeene Kerkvergadering.

Onder weg kreeg LUTHER berigt van een *Breve* van den Paus, waar bij hij voor een' Ketter verklaard werd. Dus onverhoord te *Rome* veroordeeld te wezen, bragt hem in vuur. Hij noemde hetzelve een duivelsch ſtuk, niet van den Paus, maar van eenen booswicht afkomſtig. Een Brief van den Kardinaal CAJETANUS aan den Keurvorst FREDERIK, in welken hij denzelven, onder bedreigingen, aanſpoorde, om LUTHER te verlaten, als een' openbaren Ketter, deed eene verkeerde werking bij dien Vorst. LUTHER had hem ſchriftelijk om zijne beſcherming verzocht, en vond voorſpraak bij de Hooge School te *Wittemberg* en bij GEORGIUS SPALATINUS, Geheimſchrijver en Hofprediker van den Keurvorst. Deze ſchreef eenen Brief aan den Kardinaal, in welken hij denzelven heel kwalijk nam, dat hij in deze zaak enkel met gezag en geweld had willen handelen, de herroeping eiſchende van ſtellingen, welker onwaarheid niet bewezen was. LUTHER, hier door aangemoedigd, gaf een verhaal van het verhandelde in het licht, met bijgevoegde vrijmoedige aanmerkingen, waarin hij uitdrukkelijk ontkende, dat de Paus onfeilbaar was; en beriep zich voorts den 28ſten November op nieuw met een plegtig Protest van den Paus op eene vrije algemeene Kerkvergadering. Kort daar na verſcheen er eene *Bulle* van LEO X in het licht, welke alom werd afgekondigd, en welke behelsde, dat de *Aflaten* eene leer waren der Roomſche Kerk, die de Meesteresſe is van alle Kerken, welke dezelve ten dienſte uitdeelen kan niet alleen van levenden maar ook voor de dooden, die in het Va-

ge-

gevuur zijn; deze leere gebood de Paus te prediken, onder bedreiging van den ban.

Deze Bulle van den Paus omtrent de Aflaten bleef evenwel zonder uitwerking, door den dood van den Keizer MAXIMILIAAN I, welke ten dezen tijde voorviel. Gedurende de tusschenregering tot aan de verkiezing van KAREL V tot zijnen opvolger, was het Stadhouderschap des Rijks in handen van den Keurvorst FREDERIK van *Sakſen*. Deze Vorst had zich nog wel niet openlijk voor LUTHER verklaard, maar hem nogtans zijne bescherming verleend tegen alle ondernemingen van geweld, en droeg ook nu, gedurende het Rijksſtedehouderschap, zorg, dat hij niet onverhoord en zonder voorafgaand onderzoek veroordeeld werd. Ook had de Paus en zijn aanhang het zoo druk, met de verkiezing van eenen nieuwen Keizer, om dezelve naar hunnen zin te doen uitvallen, dat zij tijd noch gelegenheid hadden, om veel aan LUTHER of zijne ondernemingen te denken. Ook begon LUTHER, die tot hier toe met schroom gehandeld, en in verſcheidene gelegenheden zich onderworpen getoond had, waar over hij in later tijd berouw toonde (*), meer gemoedigd en voor de vuist uit te komen, gelijk uit het vervolg der Geschiedenis blijken zal.

Dood van Keizer MAXIMILIAAN I.

De Paus, die gaarn den Keurvorst FREDERIK te vriend wilde houden, zond aan denzelven, in het begin des jaars 1519, KAREL VAN MILTITZ, een' *Sak-*

Onderhandelingen van MILTITZ.

(*) Zie de voorrede voor zijne werken in het jaar 1545.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552. — met LUTHER.

Sakſisch Edelman, zijnen geheimkamerling en gunſteling, om hem eene gewijde *gouden Roos* over te brengen, als een bijzonder bewijs van 's Pausſen gunst. Aan dezen MILTITZ had de Paus te gelijk in last gegeven, om met LUTHER te handelen, en hem met goede woorden en beloften tot gehoorzaamheid over te halen, en dus, indien mogelijk, deze zaak tot een goed einde te brengen. MILTITZ, een geſlepen Hoveling, zich vergeefs bij den Keurvorst FREDERIK vervoegd hebbende, om dien te bewegen, dat hij LUTHER zou noodzaken, zijne gevoelens te herroepen, of hem zijne gunst en beſcherming te onttrekken, en daar uit beſpeurende, dat men in de zaak van LUTHER met geweld weinig zou vorderen, ſloeg eenen anderen weg in. In een geſprek te *Altenburg* in Januarij 1519 met LUTHER gehouden, erkende hij, dat het hatelijk en buitenſporig gedrag van TETZEL, met zijne Aflaatskramerij, aan LUTHER billijke redenen gegeven had, om zich daartegen te verzetten; alleen LUTHER had zich door zijne drift te ver laten vervoeren, en behoorde de gevolgen te bedenken, van eene algemeene ſcheuring, welke hier uit dreigde te ontſtaan; al hetwelk hij aandrong met de innemendſte en vleijendſte bede, om toch den vrede der Kerk te bewaren, waar bij hij niet verzuimde, LUTHER met lofſpraken te ſtreelen over zijn karakter, bekwaamheid en vermogens. Door deze zachte behandeling liet LUTHER, wiens vooroordeelen omtrent het gezag der *Roomſche* Kerk nog niet geheel waren uitgewischt, en die nog geene gedachten had, om eene Her-

Hervorming door te zetten, zich bewegen, om zijne belofte te herhalen, dat hij voortaan wilde zwijgen, indien ook aan zijne partijen het zwijgen werd opgelegd. Ook nam hij op zich, eenen nederigen en onderwerpelijken Brief aan den Paus te willen ſchrijven, gelijk hij inderdaad den 3den Maart van dat jaar deed. In dezen Brief betuigde LUTHER voor God en alle ſchepſelen, dat hij nooit de magt der Roomſche Kerk of van den Paus had willen, en ook nu nog niet wilde, betwisten of verminderen; dat hij die magt der Roomſche Kerk erkende, boven welke niets of niemand geſteld moest worden, in hemel of op aarde, behalve alleen de Heere JEZUS CHRISTUS. Hij verklaarde zich bereidvaardig, om in eenen rondgaanden Brief zijne vrienden te vermanen, om de bevelen der *Roomſche* Kerk te eerbiedigen en te gehoorzamen. Men ziet hier uit, hoe ver MILTITZ het met LUTHER gebragt had, met wien hij in datzelfde jaar 1519 nog een geſprek hield op het Kasteel *Liebenwerd*, en in het volgende jaar, den 12den October, te *Lichtenberg*. Ook ſchreef LEO zelve in het jaar 1519 eenen Brief aan LUTHER, in de vriendelijkſte en vreedzaamſte bewoordingen ingerigt, uit welken duidelijk blijkt, dat men toen te *Rome* eene verzoening met LUTHER als zeker en kort aanſtaande te gemoet zag. Ondertusſchen blijkt het uit LUTHER's ſchriften duidelijk, dat hij, in dit alles, vele bezwaren van zijn geweten ondervond, hoe zeer hij zich wachtte van eigenlijk niets van zijne ſtellingen te herroepen, of omtrent den ſchandelijken handel der Aflaten eenigzins

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

zins te veranderen; ook maakte hij onderſcheid tusſchen de *Roomſche* Kerk en het *Roomſche* Hof. Hoe het zij, indien men te *Rome* voorzigtig genoeg geweest was, om in deze onderwerping te berusten, misſchien ware de Hervorming van LUTHER in de beginſelen geſmoord, ten minſte deszelfs voortgang merkelijk geſtremd geworden. Maar, gelijk wij zien zullen, het geweldig dringen der vijanden van LUTHER en de hoogmoedige geest van het *Roomſche* Hof deden alle uitzigten van verzoening verdwijnen, en waren, door het beſtuur der Voorzienigheid, oorzaak, dat de ijver, om de Hervorming rustig door te zetten, meer en meer werd opgewekt.

Dood van TETZEL.

MILTITZ had den beruchten Aflaatskramer TETZEL naar *Altenburg* ontboden, om bij zijn geſprek met LUTHER tegenwoordig te zijn, maar deze ontſchuldigde zich, dat de reize voor hem niet veilig was, alzoo LUTHER bijkans geheel *Duitschland*, *Polen* en *Hongaryë* tegen hem in het harnas gejaagd had, zoodat hij nergens gerust leven kon. En inderdaad, deze onbeſchaamde Volksbedrieger werd thans, door den hoon en verachting, welke hij van beide de partijen ondervond, zoodanig getroffen, dat hij, door de wroegingen van zijn geweten, in vreesſelijke benaauwdheden geſtort werd, en in eene ſoort van wanhoop verviel, waar tegen LUTHER zelve hem door eenen aandoenlijken Brief poogde te vertroosten, doch vergeefs. Hartzeer en wanhoop maakten, door eene uitteerende ziekte, nog in datzelfde jaar een einde van zijn leven. Nog na zijnen dood werd zijne ſchande vereeuwigd door eene

eene schilderij, in de Kerk van *Pirna* geplaatst, in welke hij afgebeeld wordt, zittende op eenen ezel en zijne Aflaten verkoopende.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER van velen toegejuicht.

LUTHER integendeel werd algemeen van velen toegejuicht. MILTITZ zelve bekende, dat hij, op zijne reize, de gezindheden der menschen ondertastende, bevonden had, dat, waar er één zich voor den Paus verklaarde, zich drie voor LUTHER in de bres stelden. Welken verbazenden aftrek zijne schriften door geheel *Europa* hadden, hebben wij boven reeds gezien. ERASMUS verzekerde hem, in eenen Brief, van zijn goed gevoelen, alleen hem vermanende, om zijne drift te matigen; ook schreef die geleerde man aan den Keurvorst FREDERIK, dat hij toch niet moest dulden, dat een onschuldige, die een leven leide CHRISTUS waardig, onder voorwendsel van Godsdienst, onverhoord, een slagtoffer mogt worden van de goddeloosheid van anderen. MATTH. SCHEINER, Bisschop van *Sedun*, eenige schriften van LUTHER gelezen hebbende, zeide: LUTHER, gij zijt inderdaad LUTHER! (of *louter*, zuiver, of *Lutteur*, een Kampvechter.) Dezelfde zeide van ECK: „ ECK mag *disputeren*, zoo veel hij wil, LUTHER schrijft de waarheid."

Gesprek te Leipzig.

Eene der omstandigheden, welke veel toebragten, om de zending van MILTITZ vruchteloos te doen afloopen, was een veel geruchtmakend Twistgeschil in het jaar 1519 te *Leipzig* gehouden tusschen ECK en CAROLOSTADIUS, waar in ook LUTHER betrokken werd, zijnde deze door ECK uitgedaagd. ANDREAS BODENSTEIN CAROLOSTADIUS, of van *Ca-*

relstad, omdat hij uit die stad van *Frankenland* geboortig was, bekleedde reeds vóór LUTHER het Hoogleeraarschap te *Wittemberg*, gelijk hij dan zelve LUTHER tot de waardigheid van *Doctor* bevorderd had; deze man had zich door zijne schriften een' ijverigen onderzoeker der waarheid betoond, en stemde met zijnen ambtgenoot LUTHER in de voornaamste waarheden overeen, hebbende hij ook deszelfs stellingen tegen ECK verdedigd. ECK daagde thans CARELSTAD uit tot een twistgeding, en vervolgens LUTHER zelven, welke uitdaging aangenomen zijnde, begon men een gesprek, eerst tusschen CAROLOSTADIUS en ECK, over den vrijen wil, niet in eenen Wijsgeerigen, maar in eenen Godgeleerden zin. CAROLOSTADIUS verdedigde zijn gevoelen, op eene zedige, deftige en welvoegelijke wijze, maar ECK ging met luid getier en geroep te werk; CAROLOSTADIUS beweerde, dat Gods genade alleen de oorzaak was van het goede in den mensch, en van des menschen bekeering, waarbij de mensch geheel en volstrekt van alle medewerking uitgesloten was, zijnde de wil van den mensch in de Goddelijke genadewerking lijdelijk, evenwel zoo, dat die begaafd zij met eene vatbaarheid, niet alleen om het werk Gods te ontvangen, maar ook te voelen, en hetzelve te kunnen wederstaan, en welke, ook de krachtdadige Goddelijke genade ontvangen hebbende, zelve werkzaam worde, waarin de mensch van een steen en blok verschilt, en geen levenloos werktuig blijft. Dus werd alle voorafgaande kracht of voorbeding, alle vermogen, om door zich zelven de genade der bekee-

keering, die in het Euangelie wordt gepredikt en aangeboden, te kunnen aannemen, ontkend, en alle verdienstelijkheid volstrekt uitgesloten. ECK daarentegen beweerde, dat God wel het goede werk *geheel* maar niet *geheellijk* werke, maar dat de vrije wil medewerke; zich dus met eene Schoolsche onderscheiding behelpende en uitvlugt zoekende. Na een lang redetwisten, hetwelk dagelijks van den 25sten Junij tot den 4den Julij herhaald werd, stemde ECK eindelijk alles toe, maar roemde te gelijk, dat hij CARELSTAD tot zijn gevoelen had overgehaald.

Vervolgens trad LUTHER op, en twistredende met ECK tien achtereenvolgende dagen over de Aflaten, over het Vagevuur en den toestand der zielen in hetzelve, maar voornamelijk over het gezag en de eerstheid van den Paus, en of hij zijne magt bezit, volgens Goddelijk regt, hetwelk ECK staande hield, of volgens menschelijk regt, hetwelk LUTHER beweerde. Waar op de boert van GEORGE, (of JORIS,) Hertog van *Sakfen*, doelde, als hij over tafel zittende met LUTHER en ECK, hen bij de hand vattende, zeide: „ of het volgens Goddelijk of „ menschelijk regt is, de Paus is Paus en de Paus „ blijft Paus." Den 14den Julij twistte CARELSTAD weder met ECK, doch den volgenden dag nam het gesprek een einde. De zaak zelve bleef ondertusschen onbeslist, maar werd ter beslissing voorgesteld aan de Hoogescholen van *Erfurt* en *Parys*, van welke de eerste weigerde haar gevoelen te zeggen, omdat JOAN LANGUS, Vikaris der Augustijner Orde,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER begunstigde. Die van *Parys* gaf haar oordeel eerst in het jaar 1521, hetwelk toen door PH. MELANCHTHON mannelijk wederlegd werd (*).

Dus eindigde dit gesprek, gelijk zoo vele in Godgeleerde zaken gehouden, vruchteloos, en gaf alleen gelegenheid tot verdere twistschriften; de handelingen van hetzelve door de wederzijdsche partijen uitgegeven, waren in alles niet eenstemmig; de meeste Toehoorders bleven insgelijks bij hunne gevoelens, JORIS, Hertog van *Saksen*, en HIERONYMUS, Bisschop van *Brandenburg*, werden zelfs van dien tijd jegens LUTHER ongenegener; evenwel schijnt MELANCHTHON de kracht der waarheid gevoeld te hebben, gelijk uit zijnen Brief aan OECOLAMPADIUS kan blijken. Eens sprak hij tusschen beide, maar ECK beet hem toe: „ Zwijg, PHILIPPUS, en bemoei u met uwe studien, zonder mij in de war te helpen." Men moet hier ook niet voorbijgaan, dat JO. POLYANDER, die ECK in dit gesprek als Schrijver, (*Amanuensis*,) ten dienste geweest was, na het eindigen van het geding, ECK verlatende, LUTHER gevolgd is, en dat hij naderhand in *Pruisfen* het Euangelie verkondigd heeft.

MELANCHTHON.

PHILIPPUS MELANCHTHON, wiens naam hier het eerst in de Kerkgeschiedenis der Hervorming voorkomt,

(*) MELANCHTHON, die nog jong was, en dit gesprek bijwoonde, heeft hetzelve beschreven in eenen Brief aan JO. OECOLAMPADIUS bij GERDES *Monum. T.* I. *Hist. Ev. Ren. p.* 203. onder anderen zegt hij: *His autoribus primum didici, quid sit, quod veteres σοφιςευειν dixerunt.*

komt, in welke die naam vervolgens zoo vermaard is geworden, was in den *Nederpaltz* geboren, in het jaar 1497, en had zijne Letteroefeningen voltooid op de Hoogefcholen van *Heidelberg* en *Tubingen*. Zijn eigenlijke naam was SCHWARTZERDE, welken CAPNIO of REUCHLIN, naar de gewoonte van die tijden, in den *Griekfchen* naam MELANCHTHON overbragt. Hij was een nabeftaande van dezen vermaarden REUCHLIN, en maakte zoo groote en fpoedige voortgangen in de Wetenfchappen, dat hij reeds in zijn 18de jaar te *Tubingen* de Rederijkkunst openlijk onderwees, en VIRGILIUS, TERENTIUS en andere Schrijvers verklaarde, hij werd door den Keurvorst FREDERIK in het jaar 1518 naar *Wittemberg* als Hoogleeraar in de Griekfche Taal beroepen, in den ouderdom van 22 jaren. Zijne geleerdheid had zoo grooten roem, dat ERASMUS in dat jaar reeds aan OECOLAMPADIUS fchreef: „Deze jongeling zal eens ERASMUS geheel verduifteren." LUTHER ontving hem met het grootfte genoegen, en hij werd ras deszelfs grootfte vriend. Door zijne verdienften omtrent de Wetenfchappen, en het zuiveren der Wijsbegeerte van alle Schoolfche niets afdoende fpitsvinnigheden, als ook door zijne dienften omtrent de Hervorming, verwierf hij zich den eernaam van den *gemeenen Leermeester* van *Duitschland*. Hij was zeer zacht van aard, geneigd tot liefde en vrede, en wenschte vurig, dat de Hervorming mogt te wege gebragt worden, zonder fcheuring te veroorzaken. Deze geest van zachtheid was juist gefchikt, om LUTHERS hevige drif-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ten te matigen, hoewel hij MELANCHTHON somtijds vreesachtig maakte, en meer deed toegeven, dan wel nuttig was voor de goede zaak, welke hij voorstond. De kracht der waarheid evenwel was in staat, om hem, als het noodig was, in eenen held te veranderen, en alle gevaren moedig onder de oogen te doen zien en het hoofd te bieden.

De Bohemers schrijven aan LUTHER.

In het mondgesprek te *Leipzig* waren de *Bohemers* meermalen genoemd, terwijl ECK LUTHER voor eenen *Husfiet* en *Bohemer* uitmaakte; waar op LUTHER had aangemerkt, dat er onder de leerartikelen van JOAN HUS en de *Bohemers* zekerlijk zeer vele Christelijke en Euangelische waren, welke de algemeene Kerk niet kon veroordeelen. De *Bohemers* hier van en in het gemeen van LUTHERS onderneming tegen de *Aflaten* berigt zijnde, door eenigen hunner, die bij het mondgesprek waren tegenwoordig geweest, schreven op den 16 of 17den Julij uit *Praag* eenen Brief aan LUTHER, hem daar bij vermanende tot standvastigheid en lijdzaamheid, maar ook om zijn werk met omzigtigheid te voltooijen, tevens te kennen gevende, dat zij zijne leere voor eene zuivere leere hielden, „In *Bohemen*," schreven zij, „zijn „zeer vele Geloovigen en Godegeliefden, die u „nacht en dag met hunne gebeden bijstaan. Ver„laat slechts u zelven niet. . . . De *Antichrist* „heeft duizende wijzen om te beschadigen, en legt „lagen, om in het duister zijne pijlen te schieten „tegen de opregten van harte." Verders: „Het „geen JOANNES HUS voor dezen in *Bohemen* was, „zijt gij MARTEN thans in *Sakſen*. Wat is u dus

„noo-

„ noodig? Waak en zijt ſterk in den Heere, en „ wees op uwe hoede voor de menſchen." LUTHER gaf ook nog in het jaar 1519 eene Kerkrede door hem gehouden, *over het Avondmaal*, uit, in welke hij zeide, dat het hem aangenaam zou zijn, en dat hij wenschte, dat de Kerk door eene algemeene Kerkvergadering mogt vastſtellen, dat het Sacrament des Avondmaals onder de beide gedaanten van brood en wijn aan het volk zoo wel als aan de Priesters werd uitgedeeld, over welke Kerkreden hem nieuwe moeite van velen aangedaan en hij beſchuldigd werd, het met de *Bohemers* eens te wezen. Hij ſchreef nog in dat jaar zijne verklaring van de Pſalmen en zijne uitlegging van PAULUS Brief aan de *Galaten*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER ſchrijft aan Keizer KAREL V.

Op den 28ſten Junij 1519 was, in plaats van den overledenen Keizer MAXIMILIAAN I, tot Keizer van het *Dultſche* Rijk verkozen deszelfs Kleinzoon KAREL, onder de Keizers *de vijfde* van dien naam, met eenparige ſtemmen; de Koning van *Frankryk*, FRANCOIS I, had insgelijks naar de Keizerlijke waardigheid gedongen, maar vergeefs, niettegenſtaande hij den Paus LEO X tot zijnen begunſtiger en voorſpraak had. Als nu ECK, na het mondgeſprek te *Leipzig*, woedende van ſpijt, omdat hij de kracht der redenen van CARELSTAD en LUTHER niet had kunnen wederſtaan, zich naar *Rome* had begeven, om daar, gelijk hij openlijk dreigde, den val van LUTHER te bewerken, vond deze laatstgemelde geraden, ten einde de gevolgen hier van, daar hij des Pausſen ban te gemoet zag, voor te komen, eenen Brief aan

den nieuwen Keizer te ſchrijven, en deszelfs beſcherming te verzoeken, opdat hij niet onverhoord zou veroordeeld worden. Dezen Brief, vol vrijmoedigheid en vertrouwen op zijne goede zaak, ſchreef LUTHER den 15den Januarij 1520 (*). In dezen Brief ſchrijft LUTHER, „ dat hij *eenige Boekjes* geſchreven hebbende, in welke hij de waarheid van het Euangelie heeft trachten bekend te maken, en bijgeloovige meeningen der menſchelijke overlevering te keer te gaan, deswegens nu al bijna drie jaren haat en vervolging heeft moeten dulden, niettegenſtaande hij van zijne zijde ſtilzwijgen en billijke voorwaarden van vrede aangeboden en begeerd had, dat men hem beter zou onderwijzen, maar dat men een hoofddoel had, hem te gelijk met het geheele Euangelie uit te roeijen."

„ Na alles vruchteloos beproefd te hebben," vervolgt LUTHER, in dezen Brief, „ heb ik eindelijk gedacht, naar het voorbeeld van den Heiligen ATHANASIUS, tot Uwe Keizerlijke Majeſteit de toevlugt te nemen, of het den Heere behaagde, door haar zijne zaak nabij te zijn. Weshalve ik, Uwe Doorluchtige Majeſteit, ô KAREL, Overſte van de Koningen der aarde, ootmoedig te voet valle en ſmeeke; dat zij gelieve, niet mij, maar de zaak der waarheid zelve, om welke het U gegeven is, het zwaard te dragen, tot ſtraffe der boozen en lof der goe-

(*) Deze Brief is uitgegeven in het Latijn door J. BRANDT zoon van GERARD; en elders, ook in GERDES *Hiſt. Ev. Renov. T.* II. *Monum. p.* 3.

goeden, onder de schaduwe uwer vleugelen te nemen, en mij daar niet langer noch meer te beschermen, tot dat ik rekenschap gegeven en overwonnen heb of overwonnen zal zijn. Ik wil niet verdedigd worden, indien ik bevonden worde goddeloos of een ketter te zijn. Een ding verzoek ik, dat, het zij de waarheid, het zij de onwaarheid, niet onverhoord of onverwezen veroordeeld worde enz." na C G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER schreef ook aan andere Vorsten en Staten van het *Duitsche* Rijk; en meermalen aan GEORGIUS SPALATINUS, Hofprediker en Geheimschrijver van den Keurvorst FREDERIK, die zijne zaak in het geheim maar naderhand openlijk begunstigde, en de leere der Hervorming heeft aangenomen.

LUTHER schreef in dit jaar zijne verhandeling: *over de Christelijke Vrijheid*, in welk werk hij de regtvaardigmaking alleen door het geloof bewijst, waar uit van zelve alle goede werken voortvloeijen, en waar door dus alle Christenen Priesters en Pausen zijn, nogtans zonder benadeeling der Kerkelijke orde en magt, aan welke en aan de Instellingen een Christen zich door het geloof vrijwillig onderwerpt, maar niet om daar door de zaligheid te verkrijgen. Op het einde van het Boek leert hij, dat wanneer men van het geloof zwijgt, en alleen de inzettingen der menschen predikt, men door de verderfelijke, goddelooze, zieldoodende overleveringen der Pausen en meeningen der Godgeleerden, den *Antichrist* kan kennen. Dit Boek zond LUTHER, met eenen bijgevoegden Brief, aan den Paus, in welken hij zijn ontwerp en bedoeling duidelijk ontvouwt, zijnen LUTHER schrijft aan den Paus.

 scher-

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

scherpen stijl verschoont, en aan ECK en den Kardinaal CAJETANUS de schuld geeft, dat deze twisten zoo hoog geloopen zijn; hij beklaagt den Paus, die te *Rome als een lam onder de wolven* verkeerde, welk *Rome* onwaardig was, om van hem of goede mannen zijns gelijken bestuurd te worden. Hij verzocht hem, dat hij zijne tegenstrevers betoome, dat zij niet geweldig tegen hem te werk gaan; dat hij (LUTHER) niet moge gedwongen worden zijne schriften te herroepen, en belet, om de schrift naar zijne overtuiging uit te leggen; dat hij op deze voorwaarde alles doen wilde, om alle twisten te mijden, maar zoo men voortging met schelden en tieren, dat hij zijne zaak niet zou verlaten. Nu stond het in de magt van den Paus, indien hij de beide partijen het stilzwijgen wilde opleggen; hij vermaande den Paus, zich voor vleijers te wachten, en zijn schrijven gunstig op te nemen, daar hij hem als een waar vriend vrijmoedig de waarheid geschreven had enz.

Keizer KAREL beantwoordde den Brief van LUTHER niet, en de Paus, gelijk wij zoo zien zullen, beantwoordde ze met eene veroordeelende Bulle. De Godgeleerden van *Leuven* en *Keulen* veroordeelden ten dezen tijde ook eenige werken van LUTHER als kettersch, en waardig, om verbrand te worden, waar tegen hij zich mannelijk verdedigde; zekere THOMAS RHADIN, uit de Orde der Predikheeren, gaf eene Redevoering uit aan de Vorsten en Volken van *Duitschland*, tegen LUTHER, op welke MELANCHTHON met waardigheid antwoordde in eene dergelijke Redevoering, voor LUTHER.

Wan-

Bulle van den Paus tegen LUTHER.

Wanneer het gerucht, dat men eerlang eene veroordeelende Bulle van den Paus te wachten had, in *Duitschland* vernomen werd, en dat LUTHER bedacht was om de wijk naar *Bohemen* te nemen, boden verſcheidene Duitſche Ridders, als SYLVESTER VAN SCHAUENBURG, ULRICH VAN HUTTEN, en de beroemde FRANS VAN SIKKINGEN, hem hunne beſcherming en een veilig verblijf op hunne Sloten of Kastelen aan; en nu verſcheen deze Bulle den 15den Junij 1520, in welke de Paus LUTHER en zijns gelijken veroordeelt en vervloekt, en zijne leer, welke de Paus in 41 ſtellingen bevatte, die uit LUTHER's ſchriften getrokken waren, veroordeelt, voorts alle deszelfs ſchriften ten vure verwijzende, en hem zelven indagende, om binnen 60 dagen te herroepen, onder ſtraffe van den ban (*).

Elk verwonderde zich over dezen ſtap van den Paus, daar toch de onderhandelingen van MILTITZ met LUTHER nog niet waren afgeloopen, en men van hem zelven dacht, dat hij LUTHER niet geheel ongenegen was. Men kon dus niet anders denken, of ECK en anderen hadden den Paus door hun aanhouden daar toe overgehaald, te meer, daar niet alleen buitenlandſche Prelaten en Hooge Scholen, maar voornamelijk de Monniken te *Rome* hem onophoudelijk lastig vielen en daar door zijne vermaken te zeer ſtoorden. Verſtandige Roomschgezinden erkennen ook, dat de Paus in dezen zeer onvoor-

(*) Men vindt deze Bulle in het werk van GERDES *T.* I. *Monum. pag.* 129.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

voorzigtig te werk gegaan, en gelijk men zegt, olie in het vuur gestort hebbe. ERASMUS schreef in eenen Brief aan PEUTINGER: „ dat men in „ deze Bulle die zachtzinnigheid miste, waardig „ den genen, die de plaats van den zachtmoedigen „ CHRISTUS op aarde vervong, waardig den vreedzamen imborst van LEO, waarom men ze niet „ aan hem, maar aan vleijers en opstookers toeschreef."

Zoodra de Bulle in *Duitschland* werd overgebragt, werden de schriften van LUTHER te *Leuven*, *Luik* en *Keulen* openlijk verbrand, maar te *Leipzig* werd ECK, die de Bulle zelve overbragt, met de Bulle uitgelagchen; ook werd ze te *Bamberg* niet toegelaten, en te *Erfurt* werd het aanplakken der Bulle verboden door den Rector der Akademie, met last, dat men dezelve, zoo men ze aangeplakt zag, afscheuren en zich tegen de vijanden van LUTHER op allerlei wijze verzetten zou. Te *Mentz* werd zij door ULRICH VAN HUTTEN niet zonder groote schande van den Paus wederlegd. Zelfs te *Weenen* werd de uitvoering der Bulle geschorst, tot dat Keizer KAREL V eerst in het jaar 1521 aan de Hooge School aldaar uitdrukkelijk gebood, de Bulle te gehoorzamen en de schriften van LUTHER te doen verbranden.

LUTHER verbrandt de Pauselijke Bulle en scheidt zich openlijk van

Zoo ras de Pauselijke Bul tot LUTHER's kennis gekomen was, oordeelde hij het hoog tijd, om zich van de *Roomsche* Kerk openlijk en plegtig af te scheiden, ten einde eenen dadelijken ban bij eene Bulle, die men op deze eerste verwachten moest, vruch-

vruchteloos te maken, en eer hij door geweld uit de gemeenfchap dezer Kerk werd uitgedreven; hij fchreef aan SPALATINUS den 13den October, dat hij zich nu geheel vrij en van alle betrekking tot de Roomfche Kerk ontflagen rekende, als zijnde thans volkomen zeker, dat de Paus de Antichrist en de Stoel des Satans openbaar was geworden; openlijk beriep hij zich op eene vrije algemeene Kerkvergadering, en vermaande den Keizer en de Rijksvorsten, om de dwingelandij tegen te ftaan en de Bulle niet te laten afkondigen, tot dat hij wettig verhoord en geoordeeld ware. Tevens befloot hij, aan zijne fcheiding van de *Roomfche* Kerk openlijk en ftatelijk gezag bij te zetten, ten dien einde liet hij den 10den December 1520 buiten de poort te *Wittemberg* eenen houtftapel oprigten, en daar wierp hij, in tegenwoordigheid der ftuderende jeugd en van eene groote menigte volks van allerlei ftaat en rang, de Bulle tegen hem uitgegeven, als mede de Befluiten, (*Decretalen*,) en Regels tot 's Paufen oppermagt betrekkelijk, in het vuur. Door dit bedrijf verklaarde hij voor al de wereld, dat hij niet langer een onderdaan was van den *Roomfchen* Paus, en dat, ingevolge hier van, het banvonnis, hetwelk hij dagelijks uit *Rome* verwachtte, geheel overtollig en van geene beteekenis was (*). — Echter fcheidde zich LUTHER hier mede niet van de *Kerk*, maar alleen van de *Roomfche* Kerk, voor zoo ver hij dezelve als

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

de Roomfche Kerk

(*) Deze is eene aanmerking van MOSH. *Kerk. Gefch.* VI *Deel*, *Bladz.* 80.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

als *afvallig* van het geloof aanmerkte; gelijk hij zich dan ook aan het oordeel der algemeene Kerk onderwierp, indien hetzelve door eene vrije wettige Kerkvergadering werd uitgebragt.

LUTHER's beeldtenis verbrand.

LUTHER werd door de behandeling, welke men hem aandeed, fteeds meer en meer van de Roomfche Kerk en van den Paus vervreemd. Niet alleen verbrandde men, gelijk gezegd is, zijne Boeken, maar ook zijne Beeldtenis van papier, te *Rome*, *Leuven*, *Keulen* en *Mentz*. „ Mijne beeldtenis," fchrijft LUTHER zelve in eenen Brief van den 14den Januarij 1521 aan SPALATINUS, „ is driemaal verbrand, te *Leuven*, *Keulen* en *Mentz*, met groote verachting, maar ook met gevaar der genen, die ze verbrandden." Van het gebeurde te *Rome* moet hij toen nog niet geweten hebben. Te *Leuven* was een verbazende toeloop, om Boeken tot den brandftapel aan te brengen, van Studenten en anderen, doch zij bragten geene Boeken van LUTHER, maar boekjes, die bij de Monniken gebruikt werden, van welken een grooter getal verbrandden, dan van werken van LUTHER.

LUTHER fchrijft zijn werk over de Babijlon. Ballingfchap.

Deze zat ondertusfchen niet ftil, maar fchreef zijn bekend werk *over de Babijlonifche Ballingfchap*, in hetwelk hij, als 't ware, aan de *Roomfche* Kerk openbaarlijk den oorlog aankondigt; hij wenschte, zegt hij in hetzelve, dat alle zijne voorgaande fchriften over de *Aflaten* verbrand waren, en in derzelver plaats enkel deze ftelling aangenomen werd: *De Aflaten zijn booze ftukken der vleijers van Rome;* ook dat die fchriften verbrand waren, in welke hij be-

beweerd had, dat het Pausdom niet op Goddelijk regt ſteunde, maar echter nog toegegeven, dat het een menſchelijk regt had; nu wilde hij in de plaats geſteld hebben: *Het Pausdom is het ſterk jagen van den Roomſchen* NIMROD. Voorts teekent hij in dit werk de voornaamſte dwalingen der *Roomſche* Kerk met levendige kleuren. Hij verwerpt de zeven Sacramenten, en ſtelt er ſlechts drie, Avondmaal, Boete en Doop. Hij beklaagt zich, dat in het Avondmaal de Beker aan de Leeken ontnomen is; dat men de *Transſubſtantiatie* had ingevoerd, en de *Mis* vierde als eene heiligende offerande enz. LUTHER ſchreef dit werk in eenen ſcherpen en hevigen ſtijl, zijne drift was in hetzelve zoo groot, dat hij zich daar door zelfs liet vervoeren, om de goddelijkheid en het gezag van den Brief van den Apostel JACOBUS te verwerpen, en dien Brief *een' Brief van ſtroo* te noemen, omdat hij namelijk minder ſcheen te ſtrooken met de leer van de Regtvaardigmaking alleen door het geloof. Ook klaagden reeds toen over LUTHER's bitterheid in het ſchrijven meer lieden, die anders zijne zaak niet ongenegen waren. ERASMUS zeide tegen den Keurvorst FREDERIK: dat LUTHER's leere waar was, maar dat hij in hem een weinig meer gematigdheids wenschte. Merkwaardig is ook het gezegde van dien zelfden ERASMUS te dier gelegenheid: „ Dat LUTHER twee groote misdaden had begaan, dat hij de kroon van den Paus en de buiken der Monniken had aangetast, waarom het geen wonder was, dat het geheele Pausſelijke Rijk tegen hem opkwam." Wat voorts

LU-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER's hevigheid betreft, daaromtrent zullen wij hier slechts nog aanmerken, dat LUTHER zelve beleed, dat hij heviger was, dan wel behoorde, maar dat hij te doen had met lasteraars tegen de Euangelie-waarheid, met wolven, met lieden, die hem onverhoord veroordeeld hadden, die met de vuilste scheld- en smaadredenen tegen hem en tegen Gods woord uitvoeren. Ook schreef hij aan WOLFGANG CAPITO, Hofprediker van den Aartsbisschop van *Mentz*, die hem verzocht, dat hij zich wat matigen zou, „dat het Euangelie niet bevorderd werd, wanneer men de Grooten verschoont en hunne gebreken bedekt. Zulks is vleijerij en menschenvrees, ja verloochening der Christelijke waarheid. De geest van het Christendom handelt openhartig, regt voor de vuist, ziet de zaken, zoo als zij zijn, en legt dezelve in hare gedaante vrijmoedig aan den dag. Zelfs Heidenen berispen de genen, die de gebreken van hunne vrienden verheelen. De geest der waarheid bestraft en vleit niet, waar voor wij het voorbeeld van CHRISTUS hebben. Alles moet ontdekt en omvergeworpen worden, wat de waarheid bedekt, opdat zij vrij, openlijk en zuiver, aan allen zich vertoonen kunne. Met de ernstige berisping van het kwaad kan de liefde toch bestaan. Hoe scherp bestrafte CHRISTUS zijn volk, en echter wenschte hij het, gelijk eene hen hare kiekens, onder de vleugelen zijner liefde te verzamelen enz." (*)

De Paus

Daar LUTHER dus ver af was, om, in gehoorzaam-

(*) SCHULTET. *Annal. ad a.* 1521, 1522.

zaamheid aan de eerfte Bulle van den Paus, zich naar *Rome* te begeven, en daar, het geen hij geleerd en gefchreven had, te herroepen, volgde eindelijk op den 4den Januarij 1521 de tweede Bulle van den Paus, met welke deze LUTHER met zijne aanhangers in den ban deed, hen vervloekende en allen, die hen zouden begunftigen en befchermen, ook alle plaatfen, in welke ketterij ontdekt mogt worden, onder verbod van Godsdienstoefening brengende. Weinig echter werkte deze Bulle uit, zij werd in *Sakfen*, zoo veel men weet, nergens afgekondigd. na C. G. Jaar 1517. tot 1552. doet LUTHER in den Ban.

Van nu af aan was de fcheuring openlijk en onherftelbaar gevestigd; de leere, welke LUTHER met mond en pen voorftond, vond in en buiten *Duitschland* bij velen ingang. Geleerde en godvruchtige lieden erkenden derzelver waarheid, en het volk over het algemeen juichte met blijdfchap het verbreken van het ondragelijk geworden juk der Geestelijkheid toe; een groot getal van de mindere Geestelijkheid verheugde zich insgelijks over het opgaande licht; alleen niemand van de hoogere Geestelijkheid had tot hier toe moeds genoeg, om zich openlijk ten voordeele der Hervorming te verklaren, uitgezonderd, zoo veel men weet, JOANNES THURZO, Bisfchop van *Breslau* in *Silezië*, gelijk blijkt uit de Brieven, door LUTHER en MELANCHTHON aan hem gefchreven (*), welke deze Bisfchop echter niet ontvangen zal hebben, zijnde hij reeds in dit zelfde jaar Uitbreiding der leere van LUTHER.

(*) Zij ftaan ook in GERDES *Hift. Evang. Renov. T.* II. *pag.* 6-8.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

jaar in de maand Augustus overleden. Tot hier toe had ook nog geen Vorst of Prins zich voor LUTHER verklaard, zelfs FREDERIK *de Wijze*, Keurvorst van *Sakſen*, niet openlijk, hoewel LUTHER door hem in alle opzigten beſchermd werd.

LUTHER verſchijnt op den Rijksdag te Worms.

LUTHER echter, onderſteund door zijnen moed en vertrouwen op God, bleef in zijnen ijver voor de waarheid volharden, gelijk hij ook eerlang gelegenheid had, om dezelve openlijk voor den Keizer en de Vorsten van *Duitschland* te verdedigen, op de Rijksvergadering, welke Keizer KAREL V. te *Worms* in het jaar 1521 bijeen had doen komen. De Keurvorst van *Sakſen*, van des Keizers voornemen verwittigd, om LUTHER voor deze vergadering te ontbieden, liet aan LUTHER door SPALATINUS afvragen: wat hij doen zou, indien hij voor de Rijksvergadering ontboden werd? waar op LUTHER aan SPALATINUS ſchreef: dat hij komen, en dat hij des Keizers opontbod, als eene Goddelijke roeping, zou aanmerken, doch indien hem geweld werd aangedaan, zou hij zijne zaak Gode aanbevelen, die de drie jongelingen in den vuuroven bewaard heeft; en indien God hem niet geliefde te bewaren, zijn leven was eene kleinigheid, vergeleken met hetgeen CHRISTUS geleden heeft.

De Paus zocht wel, op alle mogelijke wijze, te verhinderen, dat LUTHER op den Rijksdag niet verhoord mogt worden, dewijl hij denzelven reeds veroordeeld had, en er dus zijne eer en gezag aan ſcheen gelegen te zijn, dat hij geen nieuw onderzoek voor eene vergadering van Leeken duldde. Hij had

had twee Kardinalen afgevaardigd, om in zijn' naam op den Rijksdag tegenwoordig te zijn, MARINUS CARACCIOLUS een' *Napolitaan*, en HIERONYMUS ALEANDER, die voorheen Geheimschrijver geweest was van CESAR BORGIA, een' man, volgens LUTHER, van een' flechten imborst en leven. Deze laatste, vergeefs gepoogd hebbende, den Keurvorst FREDERIK tegen LUTHER op te hitsen, hield in de Rijksvergadering zelve eene redevoering, in welke hij aan LUTHER zoo vele en zoo groote dwalingen te last leide, dat zij met den dood van honderdduizend Ketters verdienden gestraft te worden; hij drong aan, dat men LUTHER, als een' door den Paus veroordeelden Ketter, moest behandelen, en hem niet voor de vergadering toelaten, vooral niet met een vrijgeleide.

Deze tegenkanting van den Kardinaal ALEANDER was evenwel te vergeefs, alzoo de Keurvorst van *Sakfen*, aan wien Keizer KAREL zijne verkiezing tot het Keizerrijk voornamelijk te danken had, aandrong, dat men, volgens de Duitsche regten en gewoonten, niemand onverhoord kon veroordeelen, of eenig vonnis tegen hem voltrekken, zonder hem gehoord te hebben. LUTHER werd dan gedagvaard door eenen Brief van den Keizer, van den 6den Maart, om binnen XXI dagen zich voor de Rijksvergadering te stellen, en hem tevens een Brief van vrijgeleide toegezonden, om veilig te mogen komen en gaan (*). LU-

(*) GERDES *Hist. Euang. Renov. T.* II. *Monum. pag.* 32, 33.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER begaf zich, zonder vertoeven, op reis naar *Worms*, zijnde verzeld van twee zijner vrienden JODOCUS of JUSTUS JONAS en NICOLAUS AMSDORF, behalve den Regtsgeleerden HIERONYMUS SCHURF, dien hij als zijnen Advokaat wilde gebruiken; een Rijksbode STURM geleidde hem, in naam des Keizers, tot zijne veiligheid. De vrienden van LUTHER waren niet zonder bekommering voor hem, en wendden alle moeite aan, om hem van deze reize af te manen. Men zeide hem, dat hij reeds door den Keizer veroordeeld was; onderweg ontving hij nog vele Brieven, met waarschuwingen, dat men hem, als een' Ketter, geen woord houden en het vrijgeleide hem niet baten zoude, men herinnerde hem het voorbeeld van JOANNES HUS, en SAVANAROLA; FRANS VAN SIKKINGEN liet hem door MARTINUS BUCERUS zijn Slot *Ebernburg* aanbieden, alwaar hij veiliger zou zijn, om zijne zaak te verdedigen, dan in het gewoel der Rijksvergadering. Maar LUTHER bleef onbezweken en onbevreesd bij zijn voornemen, te kennen gevende: „ dat hij naar *Worms* zou gaan, al waren daar zoo vele duivels, als pannen op de daken der huizen." Dus kwam hij den 16den April te *Worms* aan.

Reeds den volgenden dag, den 17den April 1521, werd hij door den Rijksmaarschalk PAPPENHEIM, voorgegaan door den Rijksbode STURM, in de vergadering ingeleid; alwaar hem JOAN ECK, Officiaal van *Trier*, (te onderscheiden van den beruchten ECK, zijnen vijand,) op last van den Keizer twee vragen voorstelde. Voor eerst: of hij die Boeken

voor

voor de zijne erkende, welke onder zijnen naam waren uitgegeven? Ten tweede: of hij, hetgeen in dezelve als dwaling veroordeeld was, wilde herroepen? dan of hij alles op zich nam te verdedigen? LUTHER's Advocaat verzocht daar op, dat men vooraf de titels der Boeken zou oplezen, welke men bedoelde. Dit geschied zijnde, zeide LUTHER, dat hij deze schriften voor de zijne erkende, ten ware er door iemand iets mogt bijgevoegd of in veranderd zijn, hetwelk hij niet voor het zijne zou kunnen overnemen; maar met betrekking tot de tweede vraag, verzocht hij, wegens het gewigt der zake, en om niet overijld te handelen, tijd van beraad. Na eenige bedenking werd hem een dag uitstel gegeven, en hem gelast, om den volgenden dag zich niet in geschrift, maar mondeling, te verklaren.

Des anderen daags op het gestelde uur verschenen zijnde, werd hem de vraag herhaald: of hij, het geen hij geschreven had, verdedigen of herroepen wilde? Nu sprak LUTHER vrijmoedig en zedig, twee uren lang: hij maakte onderscheid tusschen zijne schriften; sommige behelsden alleen leeringen van het geloof en godzaligheid, aan welke zijne vijanden zelve een goed getuigenis gaven, deze behoefde hij zeker niet te herroepen; andere waren door hem geschreven tegen het Pausschap en de leere van *Rome*, deze mogt en kon hij niet herroepen, dewijl hij daardoor de Geestelijke Tijrannij zou bevestigen; eindelijk had hij eenige schriften tegen bijzondere lieden geschreven, in welke hij bekende, dat hij somtijds eene te scherpe pen gevoerd

 had;

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

had; doch ook in deze schriften kon hij niets herroepen, wat de zaak zelve betrof. Evenwel wilde hij hier mede niet te kennen geven, dat hij zich zelven voor onfeilbaar hield; zijne meening was, dat hij niets kon herroepen, ten zij men hem uit de Heilige Schrift of met krachtige redenen overtuigde, dat hij in het een of ander gedwaald had. Na nog eenige over en wederspraak, scheidde de vergadering.

Vervolgens had de Bisschop van *Trier* met LUTHER afzonderlijk eenige onderhandelingen, doch zonder andere vrucht, dan dat LUTHER vast bij zijne zaak volhardde, en even gelijk vele Vorsten door LUTHERS moed en standvastigheid getroffen waren, zoo was de Keurvorst van *Trier* zoo ver door hem gebragt, dat deze ten laatste in een afzonderlijk gesprek aan LUTHER vraagde: op welke wijze men dezen moeijelijken twist zou kunnen ten einde brengen? Waar op LUTHER hem den raad van GAMALIEL, (*Hand.* V.) herinnerde, en vermaande, om zich niet tegen God te verzetten. De Bisschop gaf hem toen vriendelijk zijn afscheid, met verzekering, dat hij zorg zou dragen, dat hij volgens zijn vrijgeleide veilig naar huis zou kunnen keeren.

Op deze wijze vertrok LUTHER den 26sten April van *Worms*, verzeld van denzelfden Keizerlijken Rijksbode, die hem herwaards geleid had. Bij zijn vertrek zeide hem FILIPS, Landgraaf van *Hessen*: *indien gij gelijk hebt, helpe u God!* De Ridder GEORG FRONDSBERG zeide hem bij zijn vertrek vaarwel,

wel, hem op den fchouder kloppende en zeggende: *Munchlein, Munchlein, du gehest jetzt einen gang, dergleichen ich und mancher obrister, auch in unfer allerernfteten flachtordnung nicht gethan haben. Bistu anfrechter meinung, und deiner Sachen gewifs, fo fahre in Gottes namen fort, und feij nur getrost, Gott wird dich nich verlasfen* (*). na C. G. Jaar1517. tot 1552.

Inderdaad, men moet zich verwonderen, dat de Keizer en de Rijksdag zoo veel gedaan hebben, dat zij eenen bijzonderen man, die reeds door den Paus in den ban gedaan was, en niemand onder de Vorften had, die openlijk voor zijne leere en zaak uitkwam, voor deze aanzienlijke vergadering toegelaten, en hem met zoo veel befcheidenheid behandeld en gehoord hebben: verders, dat, niettegenftaande er leden der vergadering waren, die beweerden, dat men het vrijgeleide behoorde in te trekken, en den Ketter geen woord behoefde te houden, evenwel de meerderheid te wege bragt, dat zijn vrijgeleide gehandhaafd, en LUTHER dus, geleid van den Rijksherout STURM, veilig vertrekken kon; maar voor alles is het gedrag van LUTHER bij deze gelegenheid te verwonderen. Hij, zoo driftig en hevig van geest, bezat zich zelven, bij deze gelegenheid, zoo volkomen, dat hij met betamelijkheid en deftigheid de bijgeloovige leerftellingen en gebruiken der *Roomfche* Kerk, zonder eenigzins te veinzen, ontvouwde; hij erkende de fchriften, uit welke men de befchuldigingen tegen hem ontleende, onbefchroomd, en

(*) SECKENDORF *Hift. Luther. fol.* 156.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

en bood tevens, met alle gematigdheid en nederigheid, aan, om derzelver inhoud te verdedigen; ook verklaarde hij, met alle openhartigheid, bereid te zijn, om te herroepen, indien men hem van dwalingen kon overtuigen. LUTHER zelve was echter over zich zelven niet volkomen voldaan, hij beklaagde zich naderhand, dat hij te veel toegegeven had aan den raad zijner vrienden, en zich niet genoeg gedragen had, als eenen ELIAS tegen de Afgoden. „ Zij zouden," fchreef hij den 9den September aan SPALATINUS, „ wat anders hooren, indien ik an„ dermaal voor hen gefteld werd."

Hoe dit zij, op zijne terugreize fchreef hij aan den Keizer en aan de Rijksvorsten, zijn verzoek herhalende, dat zijne zaak onderzocht en naar de Heilige Schrift beoordeeld mogt worden, als welke niet zijne zaak bijzonder was, maar bij welke de geheele wereld en voornamelijk *Duitschland* belang had; er bijvoegende, dat hij, te allen tijde, bereid was, op openbaar vrijgeleide, te verfchijnen, waar en wanneer het de Keizer en de Vorsten zouden goedvinden, ten einde zijne zaak voor billijke en onzijdige Rigters te verdedigen.

LUTHER wordt op het Slot Warthurg in veiligheid gebragt.

Ondertusfchen had, op denzelfden avond van LUTHER's vertrek, de Keurvorst FREDERIK een ontwerp gevormd, om LUTHER in veiligheid te ftellen, hetwelk, met toeftemming van LUTHER, hoewel niet met zijne goedkeuring, omdat hij er voor was, om openlijk te werk te gaan, volbragt werd. Dienvolgens werd LUTHER niet ver van *Eifenach* door drie of vier vermomde perfonen overvallen, uit zijn rij-

rijtuig geligt, en in het geheim vervoerd naar het Slot of Kasteel *Wartburg* of *Wartenburg*, de oude verblijfplaats der Landgraven van *Thuringen*, alwaar hij tien maanden verborgen gebleven is, onder den naam van *Jonker* GEORGE of JURRIEN. Hij fleet op dit Slot, hetwelk hij federt gewoon was, zijn *Pathmos* te noemen, den tijd met het opftellen van menigvuldige fchriften, gefchikt, om het werk der Hervorming voort te zetten, maar bijzonder met het overzetten van den Bijbel in het *Hoogduitsch*, waar van wij zoo aanftonds nog iets zeggen zullen. Doch tevens klaagt hij zelve (*), dat hij in deze zijne afzondering zeer geplaagd is geweest met zielskwellingen en benaauwdheden, en blootgefteld voor verzoekingen van den *Satan*. Onder anderen was hij bijna tot wanhoop gebragt, door het voorftel, dat hij XV jaren lang de *Mis* had bediend, welke verzoeking hij alleen overwon door het geloof in JEZUS, wiens *genade* tot alles genoeg is. De Roomschgezinden namen hier uit aanleiding, om te verfpreiden, dat hij van den *Satan* geleerd had, dat de *Mis geene offerande* zij; alhoewel LUTHER reeds te voren de offerande der *Mis* in zijne fchriften wederlegd had. Met dit al werd hij hier met alle goedwilligheid behandeld en genoot meermalen het vermaak der jagt en andere uitfpanningen, in gezelfchap van zijne Oppasfers. Daar zijn er, die vermoeden, dat de Keizer zelve mede in het geheim was

(*) In eenen Brief aan SPALATINUS bij SCHULTET. *pag.* 54, 55.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

was van LUTHERS verblijf; de Keizer had nu de handen ruim, om den Paus te behagen, door LUTHER openlijk in den Rijksban te doen, terwijl hij, indien de Paus hem tegenviel, LUTHER bij de hand had, om van denzelven tegen den Paus gebruik te maken. Hoe het zij, het onverwachts verdwijnen van LUTHER gaf aanleiding tot velerhande geruchten. Velen verbeeldden zich, dat LUTHER door zijne vijanden in de gevangenis geworpen, of wel door Zendelingen van *Rome* van het leven beroofd was, welk gerucht te *Worms* bijna een oproer veroorzaakt en den Kardinaal ALEANDER, die zeer in den haat was, in levensgevaar gebragt had.

LUTHER wordt in denRijksban gedaan.

Vijf dagen nadat LUTHER in ſtilte opgeligt en op het Kasteel *Wartenburg* in veiligheid gebragt was, den 26ſten Mei, werd een Keizerlijk *Edict*, als een beſluit der Rijksvergadering, tegen LUTHER afgekondigd, hetwelk echter de dagteekening had van den 8ſten Mei 1521. Te weten, men had dit beſluit genomen, nadat reeds verſcheidene voorname Rijksvorsten, onder anderen FREDERIK van *Sakſen* en LODEWYK van de *Paltz*, de vergadering verlaten hadden, maar de dagteekening was vervroegd, om den ſchijn te hebben, dat hetzelve met algemeene toeſtemming der Vorsten genomen was, waar over echter de bovengemelde Vorsten en anderen zich vervolgens openlijk beklaagden. Dit *Edict* of Plakaat van *Worms* is van eenen allerſtrengſten inhoud (*). Na eene inleiding, „ dat het hem als Kei-

(*) Men kan het lezen in GERDES *l. c. Monum. T.* II.

Keizer betame en toebehoore te helpen dwingen de vijanden van het geloof tot de gehoorzaamheid der Goddelijke Majesteit, verhaalt de Keizer, hetgeen hem van LUTHER, deszelfs handel en leere was voorgekomen, en hetgeen met hem op den Rijksdag verhandeld was, waar uit hij besluit, dat alle godvruchtige en verstandige lieden LUTHER als eenen *razenden en van den Duivel bezetenen* moeten vlieden en vervloeken. Vervolgens des Pausen ban tegen LUTHER allezins goedkeurende, doet hij hem in den Rijksban, zoodat een ieder gelast wordt, na de XXI dagen, welke de Keizer hem, volgens het vrijgeleide, gegeven had, om t'huiswaards te keeren, den openbaren Ketter te vangen en aan den Keizer over te leveren, zullende de moeite en kosten daar van behoorlijk vergolden worden, maar integendeel, die zoo stout zij, om hem te ontvangen, te beschermen, of te begunstigen met woorden of daden, wordt even gelijk hij zelve in den ban gedaan. Voorts worden alle zijne Boeken ten vure gedoemd, en verboden, dat niemand zoo stout of kloek zij, te koopen, verkoopen, houden, lezen, schrijven, prenten (drukken) of doen schrijven, prenten, of sustineren, of defenderen eenige van de boe-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

II. *p.* 34. enz. Dewijl het *Edict* ook in des Keizers Erflanden werd afgekondigd, en het eerste Plakaat omtrent den Godsdienst hier in de *Nederlanden* was, heeft ook BRANDT een zakelijk uittreksel van hetzelve in zijne *Historie der Reformatie* I *Deel*, *Bladz.* 169. (in 8vo.) ingevoegd.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

boeken, geschriften of opinien des voorzeiden LUTHERS, zoo wel van de gene, die bij onzen Heiligen Vader den Paus zijn gecondemneerd, als alle andere, alrede gemaakt of die namaals mogten gemaakt worden bij denzelven LUTHER. Dit wilde de Keizer eindelijk aangemerkt hebben als eene eeuwige onverbrekelijke wet enz."

Zoo aangenaam was dit besluit des Keizers aan den Paus, dat deze, de partij van *Frankryk* verlatende, een verbond met den Keizer sloot; inderdaad de Keizer vertoonde zich in hetzelve, als een ijverig voorstander van het Pausselijk gezag; maar daartegen werd het van alle verstandige lieden algemeen afgekeurd, voornamelijk, omdat de Keizer niet bevoegd was, om een beslissend vonnis tegen de leere van LUTHER uit te spreken, of de *onfeilbaarheid* van den Paus, die nooit door eene algemeene Kerkvergadering was vastgesteld, als een Geloofsartikel staande te houden (*). Ook deed dit Plakaat geene uit-

(*) Wat ERASMUS gevoeld heeft van dit bannen door den Paus en den Keizer, mag men opmaken uit zijnen Brief aan GEORGE, Hertog van *Saksen*, den 3den September 1552. „ Ik ben altijd van meening geweest, dat dit Treurspel op geenerlei wijze beter kon beslist worden, dan door zwijgen. De oprechtste Mannen onder de Kardinalen en Prelaten zijn het met mij eens. Daar is eene zeer wreede Bulle uitgekomen van den Paus. Zij heeft niets anders uitgerigt, dan den brand heviger te doen ontvlammen. Daar op is een nog wreeder Plakaat van den Keizer gevolgd, die zich op deze zaak geheel toe-

uitwerking hoegenaamd, te minder, omdat de Keizer om dezen tijd de handen vol werks kreeg. Hij was genoodzaakt, kort na elkander naar *Vlaanderen* en *Spanje* te reizen, om ontſtane muiterijen zijner onderdanen te beteugelen, en zich ook door bondgenoodſchappen tegen FRANCOIS I, Koning van *Frankryk*, te verſterken.

De Godgeleerden van Parys veroordeelen de ſchriften van LUTHER.

Omtrent dezen tijd veroordeelden ook de Godgeleerden van *Parys*, de werken van LUTHER als Kettersch, bijzonder zijn werk *over de Babijloniſche Ballingſchap*; hetwelk, zeiden zij, wegens de menigvuldige dwalingen, verdiende met den *Alkoran* gelijk gefteld te worden. Hun beſluit is naderhand wederlegd door MELANCHTHON, en ook door LUTHER, maar op eenen ſpottenden toon.

HENRIK VIII. Koning van Engeland ſchrijft tegen LUTHER.

Terwijl de Paus, de Keizer, en de Godgeleerden dus tegen LUTHER met Ban, Plakaten en Veroordeelingen ſtreden, vatte HENRIK VIII, Koning van *Engeland*, een Vorst, die den naam van *Verſtandig* waardig zou geweest zijn, indien hij niet eene te groote zelfsverbeelding van zijn verſtand gekoesterd had, de pen tegen LUTHER op, en ſchreef tegen hem een bijzonder werk ter verdediging der *zeven*

Sa-

toelegt. Dit heeft de tong en de pennen van ſommigen beteugeld, maar de gezindheden niet veranderd. Men prijst wel het godvruchtig hart des Keizers, maar men ſchrijft het oordeel in deze zaak toe aan die lieden, van welken de Geleerden niet veel verwachten."

Sacramenten (*), bijzonder gerigt tegen LUTHERS werk *over de Babijlonifche Ballingfchap.* LUTHER in zijne beantwoording van hetzelve, heeft het in twijfel getrokken, of de Koning zelve de fchrijver ware, dan of iemand anders dit werk voor hem hebbe opgefteld. Hoe het zij, het werk had het voorkomen van eene verdediging des geloofs te zijn, doch handelde niet, waar over LUTHER zich ook beklaagt, over hoofdftukken van de ware Christelijke leere, niet over geloof, hoop, liefde, Doop, H. Avondmaal, noch ook over de wet, de zonde, den dood, den vrijen wil, de genade; niet over CHRISTUS, over God, het laatfte Oordeel, Hemel, Hel, of over de Kerk en dergelijke, welke een Christen behoort te weten, en welke tot zaligheid noodzakelijk zijn; maar over het Pausdom, de befluiten der Kerkvergaderingen, de Leeraaren, de Aflaten, het Vagevuur, de Mis, de Akademien, de Monniksgeloften, Bisfchoppen, Overleveringen, dienst der Heiligen, de nieuwe Sacramenten, welke de Kerk niet alleen heel heilzaam kan misfen, maar zelfs niet beftaan kan, indien zij dezelve niet mist, of ze naar willekeur gebruikt. Deze waren de artikelen van dat *geloof*, hetwelk HENRIK op zich nam te verdedigen, en om welker wil zoo vele duizenden men-

(*) De volle titel van de oorfpronkelijke uitgave van dit Koninklijk werk zie men bij GERDES *Hift. Ev. Ren. T.* I. *p.* 21.

menschen, op aandrang van *Rome*, door vuur en staal zijn omgekomen. na C. G. Jaar1517. tot 1552.

Des Konings geschrift werd met de grootste toejuichingen en lofspraken door den Paus en deszelfs aanhang ontvangen. LEO X gaf daar over aan HENRIK, die reeds lang naar eenen onderscheidenden titel had verlangd, gelijk de Koningen van *Frankryk* den titel van *Allerchristelijkste*, die van *Spanje* van *Katholijke* droegen, nu wegens dit werk den titel van *Beschermer des Geloofs*, welken de Koningen van *Engeland* sedert gevoerd hebben. Zelfs was de Paus mild, met het schenken van Aflaten voor de genen, die dit Boek zouden lezen, en in een' bijzonderen Brief aan den Koning schreef hij, dat *de Heilige Geest denzelven blijkbaar geleid had.* De volgende Paus HADRIAAN VI beschonk HENRIK met eene gewijde *gouden roos*, en diens opvolger KLEMENS VII bevestigde aan HENRIK op nieuw met eene Bulle den eertitel: *Beschermer des Geloofs*, prijzende deszelfs werk als „ geschreven door in„ geving van den Heiligen Geest, en vol van dat „ licht van verstand en kennis, dat het ligtelijk „ blijke, dat eene zeer goede natuur tot alles be„ kwaam is, waar zij zich toe wendt, en dat een „ beste wil door Gods bijstand en gave ook in al„ les gelukkig en voorspoedig is."

LUTHER schreef eene wederlegging van dit werk des Konings, toen hij naar *Wittemberg* terug gekeerd was. Was de Koninklijke stijl bitter tegen LUTHER geweest, deze gaf hem niets toe, stelde de Koninklijke Majesteit in dezen ter zijde, en beschouw-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

fchouwde HENRIK flechts als Schrijver, als een dommen en onkundigen Schrijver, wien hij, voornamelijk met betrekking tot de Mis en Transfubftantiatie met klem van redenen, doch te gelijk met alle hevigheid, aan zijnen imborst eigen, wederleide.

LUTHERS Briefwisfeling met den Aartsbisfchop van Ments

Na den dood van TETZEL ftelde ALBERT, Aartsbisfchop van *Mentz*, te *Halle* in *Sakfen* eene nieuwe Aflaatskramerij aan, ook dwong hij eenen Parochie-Priester, die eene vrouw getrouwd had, op ftraffe van gevangenis, van dezelve te fcheiden. LUTHER, wien dit niet te dulden ftond, fchreef uit zijne fchuilplaats den 25ften November 1521 aan den Aartsbisfchop hier over eenen fcherpen Brief, met bedreiging, „ dat, indien men niet afliet van dat Af„ laatprediken en het vervolgen van getrouwde „ Pastoors, hij LUTHER, alhoewel hij voor verlo„ ren en als dood gehouden werd, den Aartsbis„ fchop met zijne fchriften zoo zou aantasten, dat „ alle fchuld van het bederven van den Godsdienst „ en van de onkuischte zeden op hem hechten zou." En dit niet alleen, maar LUTHER beftond van hem te eifchen, „ dat hij hem binnen veertien dagen had te antwoorden, of hij de vorderingen van LUTHER zou voldoen?" ALBERT liet hem den 21ften December door WOLFGANG FABRICIUS CAPITO antwoorden, in eenen heel ftreelenden zin: „ dat hij „ zijne Brieven gunftig en ten beste had ontvan„ gen, dat hij ook hoopte, dat de redenen, om „ welke LUTHER gefchreven had, reeds waren weg„ genomen: hij erkende een zondaar, ja nutteloos „ en ftinkend drek te zijn, en dat hij hem, LU-

„ THER,

„ THER, om CHRISTUS wil, zeer genegen was." CAPITO voegde hier eenen eigenen Brief bij aan MELANCHTHON en LUTHER, in welken hij zijnen wensch te kennen gaf, dat men toch den zachten weg des vredes mogt inslaan; en het was op dezen Brief van CAPITO, dat LUTHER het antwoord schreef den 18den Januarij 1522, waar van wij boven (*) reeds een uittreksel gegeven hebben.

Tegen het einde van dit jaar deden de *Augustijnen* te *Wittemberg* eenen grooten stap ter verandering, door het afschaffen der stille Missen, (*Missae Solitariae*,) en van den Oorbiecht. LUTHER prees hunne onderneming, schoon zonder zijn weten ten uitvoer gebragt, en schreef, ten einde hen te versterken en te bemoedigen, een werk *over het afschaffen der Mis*, in hetwelk hij ontkent, dat de Geestelijken, volgens Goddelijk regt, alleen Priesters zijn, naardien aan de Leeken dezelfde eernaam toekomt, en deze geestelijke offeranden, welke nu alleen plaats hebben, aan God opofferen, en ook het woord van God verkondigen kunnen, alhoewel ordeshalve met regt zekere kundige lieden aangesteld worden, om het woord te prediken en de Sacramenten te bedienen (†).

De bijzondere Missen door de Augustijnen te Wittemberg afgeschaft.

BARTHOLOMEUS BERNARDI, een Priester in *Saksen*, was de eerste, die eene vrouw nam, dit werd van MELANCHTHON en andere goedgekeurd, ook LU-

Andere werken van LUTHER.

(*) *Bladz.* 96.

(†) Daar velen, ook in onzen tijd, de uitdrukkingen van den *Heidelbergschen Katechismus* in het antwoord op de

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER verklaarde zich over de huwelijken der Geestelijken, doch omtrent de Monniken bleef hij huiverig, omdat zij de *gelofte* van onthouding gedaan hadden, maar bij nadere overweging beter geleerd, schreef hij zijn werk: *over de Kloostergeloften*, en bewees, dat deze geloften geene verbindende kracht hebben, en dat dus het huwelijk ook geoorloofd ware voor de Monniken; evenwel wilde hij ge-

de 80ste vraag streng beoordeelen, verdient het aangemerkt te worden, dat deszelfs opstellers niet alleen zoo sterk van de *Roomsche Mis* gesproken hebben. LUTHER spreekt in dit werkje *over het afschaffen der Mis* even sterk, zoo niet sterker. *Bl.* B. 2. zegt hij: „ Daarom besluite ik, dat „ het Misvieren, als een offer van besmeerde geschorene „ Priesters, zoo als thans het gebruik is, niet anders „ is, dan CHRISTUS lasteren en verloochenen, zijn Priesterschap en zijne geheele Wet afschaffen en wegnemen." B. 3. „ Daarom mogen de dolle Sofisten en „ Papisten een van beide, wat zij willen, verkiezen, „ laat hen hun Priesterschap met de Heilige Schrift bewijzen, of bekennen, dat zij niets dan des duivels „ maskers en verdoemde afgoden zijn." C. 1. „ De Papisten behoorden eigenlijk te weten, dat zij snooder „ afgoderij met hunne Misfen plegen, dan de Joden en „ Heidenen doen of ooit gedaan hebben." C. 4. „ Des „ Pausfen Priesters, zijne wet, zijn werk zijn niets, „ dan ijdele leugenen des Duivels." Ook: „ Ik houde het met een' iegelijk godvruchtig Christen daarvoor, „ dat dit Paapsche Priesterdom en Misofferanden gewisselijk des Duivels werk zijn enz."

gezelſchappen van mannen niet afkeuren, die vrijwillig ongehuwd zamen wonen, zoo ook de zamenwoning van vrouwen op dezelfde wijze. Nog ſchreef hij eene wederlegging van JACOBUS LATOMUS, een' Godgeleerde van *Leuven*, en ter verdediging van zijne ſtellingen: dat het onmogelijk is, de wet van God te onderhouden, zonder den bijſtand der genade, en dat alle goede werken zonden zijn, indien God ze niet barmhartig aanneemt. Ook is zijn Boek tegen AMBROSIUS CATHARINUS, naderhand Bisſchop, merkwaardig, naardien hij in hetzelve onderneemt te bewijzen, dat de Paus de Antichrist is, en vrijmoedig uitvaart tegen de misbruiken van het Hof van *Rome*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER vertaalt den Bijbel

Het gewigtigſte werk van LUTHER, hetwelk hij, gedurende zijne afzondering, ondernomen, en van tijd tot tijd voltooid heeft, was zijne Overzetting van den Bijbel uit het Hebreeuwsch en Grieksch in de Hoogduitſche Taal; een werk, hetwelk alleen hem, al had hij niets anders verrigt, den dank der Christenen waardig zou gemaakt hebben; en inderdaad, dit was het groote en ware middel, om de Kerk te hervormen, dat de gemeene man dus de bronnen van alle Godsdienſtige Christelijke kundigheden ontſloten zag, waar van hij nu voor zich het beste gebruik kon maken. Daar beſtonden wel Hoogduitſche Bijbelvertalingen, maar naar de gemeene Latijnſche Vertaling, (*Vulgata*,) gemaakt, meestal in eenen ſtijl, welke ieder een', die eenigen ſmaak had, van het lezen afſchrikte. LUTHER vormde daarom, met reden, al vroeg, een ontwerp, om

H 2 eene

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

eene nieuwe Vertaling des Bijbels te vervaardigen. Reeds in het jaar 1517 had hij de *zeven Boetpsalmen* volgens de vertaling van REUCHLIN in het Hoogduitsch overgebragt, en voor zijne reize naar *Worms*, het geheele *Psalmboek*, zijnde daar in geholpen door JAN LANG, een' Godgeleerde van *Erfurt*, hetwelk reeds tegen LUTHERS zin in het jaar 1521 te *Bazel* gedrukt was.

In zijne afzondering op het Kasteel *Wartburg*, besteedde LUTHER den geheelen zomer aan het beoefenen van de *Hebreeuwsche* en *Griekſche* Talen; ook werkte hij op dit zijn *Pathmos* aan de Vertaling van het Nieuwe Testament, hetwelk hij daar geheel afwerkte, maar naderhand met MELANCHTHON nader beschaafde. Deze vertaling zag bij gedeelten het licht in het jaar 1522. De Voorrede onderscheidt de Boeken des Nieuwen Testaments in Boeken van meer en minder waarde, en noemt den Brief van JACOBUS uitdrukkelijk eenen *Brief van stroo*. Van deze Vertaling des Nieuwen Testaments werden dagelijks op drie persen tien duizend drukbladen afgedrukt. Een exemplaar kostte een' daalder, en nogtans kwam in datzelve jaar een nieuwe druk uit. Behalve MELANCHTHON verzocht hij ook, na zijne wederkomst te *Wittemberg*, SPALATINUS, om zijne hulp, ten einde deze Vertaling na te zien, doch zoo dat hij geene flot- en hofwoorden aan de hand wilde geven, (SPALATINUS was Keurvorstelijk Hofprediker,) want dit Boek, zegt LUTHER, wil alleen op eene gemeene en eenvoudige wijze verklaard zijn.

Vervolgens begaf zich LUTHER aan het vertalen

van

van het Oude Testament, van hetwelk echter het eerfte Deel, behelzende den *Pentateuchus* of de vijf Boeken van MOZES, eerst in het jaar 1523 de pers verliet, en nog in hetzelfde jaar werd het tweede Deel uitgegeven, bevattende de Historifche Boeken van JOZUA tot ESTHER; in het volgende jaar 1524 het derde, waar in JOB, DAVIDS *Pfalmen*, en de drie Boeken van SALOMO. Tot de *Profeten* befteedde hij nog langer tijd, zoodat de geheele Bijbel eerst in het jaar 1536 het licht zag, wordende in de jaren 1541 en 1545 herdrukt met aanteekeningen, welke zijne vrienden hem aanboden. Van het jaar 1534 tot 1574 werden er van deze Overzetting des Bijbels op de Drukkerij van HANS LUFT, die naderhand Burgemeester was van *Wittemberg*, honderd duizend exemplaren afgedrukt.

Met eene vlijt en zorgvuldigheid, de grootheid en het gewigt des werks waardig, heeft LUTHER deze Overzetting bearbeid. Hij fchreef aan AMSDORF: „ Ik wil den Bijbel overzetten, doch ik heb een' last op mij genomen, die bijna mijne krachten te boven gaat. Ik zie nu, wat overzetten is, en waarom tot heden toe niemand dat ondernomen heeft. — Het is een groot en waardig werk, waar aan wij allen wel mogen arbeiden, dewijl het ten algemeenen beste verftrekt." Hij gebruikte tot zijne medehelpers, behalve FIL. MELANCHTHON, JUSTUS JONAS, MATTH. AUROGALLUS en anderen van zijne vrienden. GEORGIUS RORARIUS had het nazien en verbeteren der Drukproeven op zich genomen, die er ook eenige der Aanteekeningen bijgevoegd heeft.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Men verzuimde niets, om toch alle naauwkeurigheid bij dit werk aan te wenden; op zijn verzoek werden aan LUTHER van het *Sakſiſche* Hof door middel van den Hofprediker SPALATINUS velerlei edelgeſteenten en juweelen overgezonden, met derzelver Hoogduitſche benamingen, ter opheldering van de namen der edelgeſteenten *Openb.* XXI. en elders in den Bijbel voorkomende, insgelijks de namen van roofvogels, wilde en kruipende dieren, ter opheldering der wetten van het reine en onreine vee. Men raadpleegde met burgers en handwerkslieden, om de regte Hoogduitſche benamingen te vinden. Het gebeurde dikwijls, dat men vier weken tijds beſteedde, om een woord met den regten naam uit te drukken. „ Ik heb," ſchrijft LUTHER in eenen Brief, „ mij daar op toegelegd, dat ik zuiver en „ duidelijk *Hoogduitsch* mogt geven, en het is ons „ al dikwijls gebeurd, dat wij veertien dagen, drie „ ja vier weken, een enkel woord gezocht en ge- „ vraagd hebben, en het nogtans niet hebben ge- „ vonden." In het bijzonder ſchrijft hij ten aanzien van JOB aan WENCESL. LINK in het jaar 1528. „ In JOB arbeiden wij op zulk eene wijze, *Magis-* „ *ter* PHILIPPUS, (MELANCHTHON) AUROGALLUS, „ (deze was toen Profesſor der Hebreeuwſche Taal „ te *Wittemberg*,) en ik, dat wij in vier dagen „ ſomtijds naauwelijks drie regelen kunnen vaardig „ krijgen," en aan GEORG. SPALATINUS: „ In „ het vertalen van JOB hebben wij zoo veel moeite, „ om de verhevenheid van deszelfs zwaarwigtigen „ ſtijl, dat hij veel ongeduldiger ſchijnt over onze

„ over-

„ overzetting, dan hij was over de vertroosting zij-
„ ner vrienden, of ten minste dat hij altijd in de
„ assche wil zitten. Ten zij misschien de Schrij-
„ ver van dit Boek gewild heeft, dat het nooit
„ zou overgezet worden. Dit houdt de drukpers
„ in dit *derde Deel* der Bijbelboeken op." Van de *Profeten* schrijft hij aan LINK: „ Wij zijn thans
„ aan het vertalen der *Profeten*. Ach Hemel! welk
„ een zwaar en verdrietig werk is het, de *He-*
„ *breeuwsche* Schrijvers te dwingen, om *Duitsch* te
„ spreken. Hoe verzetten zij er zich tegen, en wil-
„ len hunne *Hebreeuwsche* natuur niet verlaten, en
„ de grove *Duitschers* navolgen. Even als of de
„ nachtegaal zijne liefelijke melodie moest laten va-
„ ren en het eentoonig geroep van den koekoek na-
„ zingen."

Hoe de Bijbelvertaling van LUTHER in het gemeen met toejuiching ontvangen zij, kan het groot aantal van afdrukfels van dezelve getuigen; maar ook in het vervolg is derzelver regtmatige roem meer en meer gevestigd, niet dat zij zonder alle misslagen zou wezen, welk menschelijk werk is daar van bevrijd? maar wanneer men in aanmerking neemt, hoe geringe hulpmiddelen LUTHER te dien tijde bij de hand had, in tegenstelling van de menigvuldige, welke na hem in het licht zijn gebragt, moeten wij over den man verwonderd staan, die met zoo veel oordeel en gezond verstand, met zoo veel vlijt en trouw, eene zoo voortreffelijke Bijbelvertaling heeft kunnen ten uitvoer brengen; maar voor de Roomschgezinden was natuurlijk deze vertaling een balk in

 het

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

het oog, trouwens, men was reeds lang bevreesd geweest voor de gevolgen, wanneer de Bijbel in handen van den gemeenen man kwam. Sommige Vorsten verboden het gebruik dezer Overzetting met ſtrenge Plakaten, anderen lieten dezelve openlijk verbranden, onder welken waren de Aartshertog FERDINAND, GEORGE, Hertog van *Sakſen*, en JOACHIM, Keurvorst van *Brandenburg*, welke laatſte evenwel andere overzettingen aan het volk toeliet te lezen. HIERONYMUS EMSER, een geweldig vijand van LUTHER, Leeraar, (*Doctor*,) van *Leipzig*, en Raad van den Hertog GEORGE, ſchreef tegen deze Overzetting, maar kon niet dan kleinigheden opſporen, en ſteunde daarbij nog op het gezag der gemeene *Latijnſche* Overzetting. Hij gaf ook tegen LUTHERS Vertaling in het jaar 1527 eene nieuwe Hoogduitſche Vertaling uit, welke nogtans, in den grond, de vertaling van LUTHER zelve was, doch alleen in de meeste plaatſen verdorven, waarom zij ook algemeen mishaagde.

Voortgang der Hervorving in Duitschland.

Terwijl LUTHER dus, in zijne afzondering, onophoudelijk werkzaam was, was de zaak der Hervorming niet gebonden, maar breidde zich door geheel *Duitschland* en zelfs in andere landen uit; zoodat MATTHIAS ZELL, die te *Straatsburg* leerde, in zijne verantwoording in het jaar 1523 kon verzekeren: „ dat, niettegenſtaande het Plakaat van „ *Worms*, er in *Duitschland* geene ſtad, geen vlek, „ geen Klooster, Hoogeſchool, Kapittel, ja geen „ huisgezin of huis was, waar geene lieden waren, „ die LUTHERS gezindte, gelijk men ze noemde, „ niet

„ niet volgde." Hoe het openbaar twistgeding te *Heidelberg* in het jaar 1518 reeds de eerste zaden der Hervorming in de *Paltz* gestrooid hebbe, is ons al hier voor (*) gebleken. Reeds vroeg in het jaar 1519 en 1520 was het licht der Hervorming ook opgegaan in *Oostvriesland*, door den ijver van GEORGIUS APORTANUS, (of *Jurgen van der Deure*) wien de Graaf EDZARD I uit de School te *Zwolle* ontboden had, om de Letteroefeningen van zijne kinderen te besturen. Deze APORTANUS predikte het eerst te *Embden* de Leere van het Euangelie, gezuiverd van de latere Bijvoegselen des Bijgeloofs, met des te meer voorspoed, dewijl Graaf EDZARD zijne pogingen openlijk begunstigde. Door het geheele Keurvorstendom *Saksen*, werd met alle vrijmoedigheid gepredikt, te *Wittemberg* schaften, gelijk wij gezien hebben, de *Augustijnen* de stille Missen en de Oorbiecht af, hetwelk de Hooge School door hare leden JUSTUS JONAS, PHIL. MELANCHTHON, NICOL. AMSDORF, en JOANN. DULCIUS bij den Keurvorst liet verdedigen. Te *Zwickau* had FRED. MECUM of MYCONIUS, van wien wij insgelijks in het voorgaande gesproken hebben, in het geheim gepredikt, maar thans verkreeg die stad eenen Herder, (*Pastor*,) NICOL. HAUSMAN, van wien LUTHER gewoon was te zeggen: *Hij beleeft, hetgeen wij leeren.* Te *Fryberg* was deszelfs Vorst HENRIK, Hertog van *Saksen*, Broeder van GEORGE, de zaak van LUTHER genegen, voorname-

(*) *Bladz.* 63.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

melijk werd dezelve begunstigd door des Hertogs Gemalin CATHARINA van *Meklenburg*, doch, na het Plakaat van *Worms*, durfde HENRIK niet verder gaan, uit vrees voor zijn' Broeder GEORGE. Te *Erfurt* leerde URBANUS HESSUS, Hoogleeraar in de Latijnsche Taal en Dichtkunde, met zoo grooten lof, dat hij meer dan 500 Toehoorders telde, deze begunstigde ook de leer van LUTHER, die op zijne reize naar *Worms* te *Erfurt* gepredikt had; JO. CAMERARIUS, Hoogleeraar in de *Griekſche* Taal, was LUTHER insgelijks genegen; ook JOAN. LANG. Met dit al had LUTHER reden, om zich te beklagen, dat de Studenten en het gemeen de huizen en verblijfplaatsen der Priesters en Geestelijken aanvielen en mishandelden. De regering der stad volgde den Roomschen Godsdienst, doch gedoogde echter, dat verscheidene dienaars des woords openlijk in de stad predikten, die veel van den haat der Geestelijken dulden moesten, onder anderen werd JOAN CULSCHAMER om hals gebragt met vergift, daar men den predikstoel mede vergiftigd had. GEORGE FORCHEIM werd insgelijks met vergift vermoord. Doch anderen gingen met ijver voort te prediken, zoodat in het jaar 1523 acht Kerken naauwelijks genoeg waren, om de belijders der Hervorming te bevatten. Te *Halberstad*, *Goslar*, *Hamburg*, *Worms*, *Ulm*, *Straatsburg*, *Joachimsthal*, *Frankfort* enz., werd, hoewel niet zonder tegenstand en vervolging, de zuivere leere gepredikt. Te *Treptau* in *Pomeren*, alwaar eene vermaarde School was, leerden JO. BUGENHAGEN en ANDREAS CNOPHIUS met zoo grooten

ten roem, dat derwaarts vele Studenten uit *Lyfland* en van elders toevloeiden. BUGENHAGEN, hoewel hij reeds uit de fchriften van ERASMUS enz. tegen de bedriegerijen der Monniken en tegen de Beelden zich verklaard had, oordeelde echter, op de eerfte lezing van LUTHERS Boek: *over de Babijlonifche Ballingfchap*, in het jaar 1520, ,, dat na het lij- ,, den van CHRISTUS vele Ketters de Kerk beroerd ,, hadden, maar dat onder die allen niemand groo- ,, ter pest geweest was, dan de Schrijver van dit ,, Boek!" maar eenige dagen daarna het Boek met meer aandacht herlezen hebbende, gaf hij een geheel ander oordeel over hetzelve: ,, Wat zal ik u veel ,, zeggen? De geheele wereld is blind, deze Schrij- ,, ver ziet eenig en alleen de waarheid." Maar als het gemeen eenen oploop verwekte tegen de St. Antoni's Monniken, die naar hunne gewoonte met klokjes en verkens door de ftad liepen, en die be- fchimpte, volgde er eene zware vervolging, om wel- ke te ontgaan BUGENHAGEN de wijk nam naar *Wit- temberg*, in de lente van het jaar 1521, voordat LUTHER naar *Worms* reisde, en werd hier naderhand Predikant.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In dit jaar 1521 overleed Paus LEO X, in wiens plaats den 9den Januarij des volgenden jaars HA- DRIANUS VI tot Paus verkoren werd, die in het jaar 1459 te *Utrecht* geboren was, zijnde zijn Va- der, volgens fommigen, een wever, doch naar an- deren liever een fchuitemaker en houtkooper (*).

LEO X fterft. HADRIANUS VI Paus.

In

(*) BRANDT *Gefch. der Ref.* I *Deel*, *Bladz.* 195. *8vo.*

CASP.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

In de School te *Zwolle* had hij zijn eerste onderwijs, vervolgens op de Hoogeschool te *Leuven*. Zijne naarstigheid, goed leven, en geluk bragten hem tot dien hoogen staat. Eerst werd hij te *Leuven* Deken van de Sint Pieterskerk, daarna Kanunnik en Proost te *Utrecht*; in het jaar 1508 Leermeester van den jongen KAREL van *Oostenryk*, naderhand Keizer KAREL V; sedert in Gezantschap naar *Spanje* gezonden, gaf Koning FERDINAND hem het Bisdom van *Dertusen* of *Tortosa:* na FERDINANDS dood werd hij Stadhouder in *Spanje*. De gunst van LEO X vereerde hem den rooden hoed, als Kardinaal, en de oneenigheid der Kardinalen, benevens den invloed van den Keizer KAREL, de driedubbelde kroon. Over zijne verheffing tot Paus toonden die van *Utrecht* en de *Hollanders* groote teekens van vreugde, en schreven op tapijten en wanden: *Utrecht heeft geplant, Leuven heeft natgemaakt, de Keizer heeft den wasdom gegeven.* Daar een aardig vernuft onderzette: *Hier heeft dus God niets gedaan.* HADRIAAN wordt geroemd wegens zijne geleerdheid, waarom sommigen zeiden: *Men had hem verkozen, om tegen de geleerde Ketters eenen nog geleerder Paus te stellen.* Ook prijst men zijne nederigheid en vroomheid; zijne matige levenswijze ten minste stak zeer af bij de weelde en pracht van het Hof van LEO X. Men verwachtte van hem veel goeds tot de Hervorming der Kerk, waar van hij

CASP. BURMAN: ADRIANUS VI. *sive Analecta Hist. de Adriano VI. Papa Rom. Traj. ad Rhen.* 1727. 4to.

hij de noodzakelijkheid, zoo wel met betrekking tot het hoofd als tot de leden, erkende. Hij liet door zijnen Gezant FRANCISCO CHEREGATO, Bisfchop van *Fabriane*, aan de Rijksvergadering te *Neurenberg* in het jaar 1522, van welke wij vervolgens fpreken moeten, voorhouden: dat de befmettelijke krankheid van het hoofd tot de leden, van de Paufen tot de mindere Prelaten voortkruipende, zich wijd en zijd had uitgegoten, en dat 'er naauwelijks iemand gevonden werd, die regt deed, en van deze kwaal vrij was. Hij beloofde alle vlijt naar zijn uiterfte vermogen te zullen aanwenden, ten einde vooral het Roomfche Hof, daar mogelijk zoo veel kwaad vandaan kwam, gebeterd wierd. Hier toe wilde hij zoo veel te fterker arbeiden, dewijl het van allen zoo vurig werd begeerd. Het behoorde nogtans niemand vreemd te dunken, dat de misbruiken niet op ftaande voet werden weggenomen. Want gelijk het kwaad verouderd en vermenigvuldigd was, zoo moest men in dat te genezen niet gaan, dan voet voor voet, beginnende van het gewigtigfte, om niet, door ontijdige drift, alles te verderven en overhoop te werpen.

Deze en dergelijke verklaringen van dezen Paus mishaagden over het geheel aan de Geestelijken, die verftonden, dat zij door zoodanige ronde bekentenisfe bij het volk in nog grooter haat en verachting zouden gebragt en de *Lutherfchen* te ftouter gemaakt worden. Maar deze, en over het algemeen de *Duitfchers*, wantrouwden des Pausfen opregtheid. Het was, zeiden zij, een trek, welken de Paus-

na C. G Jaar 1517 tot 1552

Pausfen wel gewoon waren, verbetering te beloven, zonder den wil, om die uit te werken, ten einde de eenvoudigen in flaap te wiegen, en tijd te winnen. Waarlijk, men ging wel in de verbetering voet voor voet, alzoo er tusfchen iedere voetftap de wijdte van eene geheele eeuw tusfchen beiden lag. De Paus raadpleegde ERASMUS over de middelen, om de bewegingen door LUTHER verwekt te ftillen. ERASMUS raadde tot zachtheid, maar de Paus, hoe hij dan ook dacht omtrent de noodzakelijkheid der Hervorming, was ten fterkfte tegen LUTHER ingenomen. Zijn Gezant CHEREGATO bragt eenen Brief van hem aan de Rijksvergadering te *Neurenberg*, in welken hij de Vorsten vermaande, LUTHER tot herroeping en tot gehoorzaamheid aan de Kerk weder te brengen. Indien zulks niet door overreding kon gefchieden, moest men tegen den Ketter ftrengheid gebruiken, waar van men in de Heilige Schrift de voorbeelden van KORACH en ABIRAM, van ANANIAS en SAPFIRA, en in de Kerkelijke Gefchiedenis, van JOANNES HUS en HIERONYMUS VAN PRAAG voor zich had. In denzelfden zin fchreef hij ook aan bijzondere perfonen en onder anderen aan den Magiftraat te *Straatsburg*. Ook maande hij ERASMUS aan, om de pen tegen LUTHER op te vatten, *zoudt gij*, fchreef hij hem, *in twijfel ftaan om tegen de razernij van die lieden de pen op te nemen, welke God zigtbaar van zijn aangezigt verworpen en in eenen verkeerden zin overgegeven heeft*, *om te zeggen*, *te leeren en te doen dingen*, *die niet betamen*? Men ziet dus duidelijk, dat de Hervorming zich

zich niet veel heils van dezen Paus beloven kon; hoe zeer ERASMUS in een' zijner Brieven van hem geschreven heeft: „ Had hij den tijd van tien ja„ ren op den Stoel van PETRUS mogen zitten, hij „ zou de stad *Rome*, indien ik mij niet bedriege, „ al vrij wat hebben gezuiverd." Doch, hoe zou hij zulks, zelfs met den besten wil, hebben kunnen doen, daar hem het Roomsche Hof en de Kardinalen zelve alle pogingen ter Hervorming ontraadden, ten einde aan de Ketters geen' voet te geven, zoodat men verhaalt, dat HADRIAAN zal gezegd hebben: „ dat de staat der Pausen wel ongelukkig „ was, als die geene magt hadden, om iets goeds „ te doen, zelfs als zij zulks ten sterkste willen, „ en daartoe geen' arbeid of moeite ontzien." *Rome* was, zegt PAULUS SERVITA (*), zulken Paus te eenemaal onwaardig en kon hem ook niet lang dulden. Hij overleed den 13den van Herfstmaand 1523 niet zonder vermoeden van vergift. Zijn grafschrift is merkwaardig: *Hadrianus VI. hic situs est, qui nihil sibi infelicius in vita, quam quod imperaret, duxit.* „ Hier ligt ADRIAAN de zesde, die voor „ zich zelven niets ongelukkiger in zijn leven ge„ acht heeft, dan dat hij regeerde."

LUTHER komt weder te Wittemberg.

Tot hier toe had LUTHER zich op zijn Kasteel *Wartenberg* in stilte verborgen gehouden, uitgezonderd dat hij eenmaal heimelijk eenen uitstap gedaan had naar *Wittemberg*, alwaar hij zich ten huize van AMSDORF schuil hield, en eenige dagen aangenaam

(*) *In Hist. Concil. Trid.* I. 27.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

naam met zijne vrienden doorbragt. Maar, tien maanden op zijn Kasteel verborgen geweest zijnde, kon men hem daar niet langer houden, maar zonder het Plakaat van *Worms*, of het besluit der Rijksvergadering te *Neurenberg*, waar van in het vervolg, te vreezen, of zelfs het ongenoegen van zijnen Keurvorst te schroomen, keerde hij in de maand Maart 1522 naar *Wittemberg* terug. Van zijne wederkomst gaf hij aan den Keurvorst kennis in eenen Brief, welke zoo zeer van zijn geloof en vertrouwen op God en zijne goede zaak getuigt, dat hij in eene soort van geestverrukking geschreven schijnt, en waardig is, hier geplaatst te worden. Hij vertoont ons het karakter van LUTHER ten vollen. „ Aangaande mijne zaak weet Uwe Hoogheid, of, „ indien hij het niet weet, verneme zij het nu, dat „ ik het *Euangelie* niet van menschen, maar alleen„ lijk van den hemel heb door onzen Heere JEZUS „ CHRISTUS: zoodat ik met regt, (gelijk ik ook „ voortaan doen zal,) mij zelve kan belijden een „ dienstknecht van God en een Euangelist te zijn. „ Trouwens, dat ik mij ter onderzoek van zaken „ heb aangeboden, en aan het oordeel van anderen „ onderworpen, zulks heb ik niet gedaan, omdat „ ik eenigzins aan mijne leere twijfelde, maar ze„ digheidshalve, opdat ik anderen uitnoodigen zou. „ Doch nadat ik zie, dat mijne te groote zedigheid „ tot nadeel strekt van het Euangelie: en dat de „ Satan, als ik hem eene handbreedte toegeef, het „ geheele veld wil bemeesteren: word ik, door „ dwang van mijn geweten, genoodzaakt, eene an-

„ de-

,, dere wijze te houden. Ik heb Uwe Hoogheid, na C. G.
,, gelijk ik hoop, voldaan, dat ik dit jaar geweken Jaar1517. tot 1552.
,, ben, alleen om Uwe Hoogh. genoegen te geven.
,, Trouwens, de Duivel weet wel, dat dit door
,, mij niet uit vrees of wantrouwen geſchied is.
,, Want toen ik te *Worms* binnenkwam, was ik
,, zoo vast gemoedigd: dat, al had ik geweten,
,, dat er zoo vele Duivels, als er pannen op al de
,, daken der huizen lagen, op mij loerden, ik met
,, een vrolijk en wakker hart midden onder hen zou
,, geſprongen zijn." Vervolgens ſchrijft hij: ,, Ik
,, keer naar *Wittemberg* weder, met eene veel hoo-
,, gere en magtigere beſcherming voorzien, dan mij
,, van den Keurvorst van *Sakſen* verleend kan wor-
,, den. Ook heb ik nooit in mijne gedachten
,, genomen, om van Uwe Hoogheid verdediging
,, te verzoeken. Ja ik oordeel, dat Uwe Hoogh.
,, meer beſcherming en beveiliging van mij hebben,
,, dan aan mij verleenen zult. Bovendien, zoo ik
,, wist, dat Uwe Hoogh. mij wilde en konde be-
,, ſchermen, zou ik volſtrekt niet wederkeeren.
,, Geen zwaard kan deze zaak te goede of te hulpe
,, komen. Hier moet God alleen beſturen en han-
,, delen, zonder eenige menſchelijke bekommering
,, of hulp. In deze zaak derhalve zal hij, die het
,, ſterkst op God vertrouwt, zich zelven en ande-
,, ren het kloekst verdedigen. Naardien ik derhalve
,, zie, dat Uwe Hoogh. tot nog toe met een zeer
,, zwak geloof bepaald is, kan ik op geenerhande
,, wijze zoo veel aan Uwe Hoogh. toekennen, dat
,, ik zou onderſtellen, dat ik van haar verdedigd

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ of van gevaren bevrijd zou kunnen worden. Ik „ zal in deze mijne zaak Uwe Hoogh. ziel, lig„ chaam en goederen van alle nadeel en gevaar vrij„ houden, het zij Uwe Hoogh. dit al of niet ge„ loofde. Ook weet Uwe Hoogheid zonder twij„ fel, dat er omtrent deze zaak in den hemel „ geheel anders dan te *Neurenberg* besloten is, im„ mers wij zullen zien, dat zij, die reeds meenen, „ het geheele Euangelie verslonden en uitgedoofd „ te hebben, het *Benedicite* nog niet hebben afge„ daan. Het is een heel ander magtiger Vorst, „ dan de Hertog N., met wien ik te doen heb. „ Die kent mij, en ik hem, zoo tamelijk. Indien „ Uwe Hoogh. geloofde, zou zij de grootmagtig„ heden en heerlijkheid van God zien. Doch na„ demaal Uwe Hoogh. nog niet gelooft, heeft zij „ ook niets van deze dingen gezien. Gode zij de „ heerlijkheid en lof tot in eeuwigheid."

Van de redenen, die hem bewogen, om naar *Wittemberg* te keeren, berigt LUTHER zelve: „ Ik „ ben ontboden door de Brieven van de Gemeente „ en het Volk van *Wittemberg*: in mijne afwe„ zendheid is de *Satan* op mijne kudde aangeval„ len, en heeft die opschuddingen veroorzaakt, „ welke mijne tegenwoordigheid noodzakelijk verei„ schen." Bovendien zegt hij, „ bevreesd te „ zijn, dat er een groot oproer in *Duitschland* zou „ ontstaan, hetwelk hij, door vereenigde gebeden „ met de Kerk, begeerde af te wenden, of eenigen „ tijd tegen te houden." Aan MELANCHTHON schreef hij: „ Bereid mij eene woning, want de

„ Over-

„ Overzetting des Bijbels zal mij noodzaken tot u- „ lieden weder te keeren."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Opſchuddingen te Wittemberg met CARELSTAD enz.

De *opſchuddingen*, van welke LUTHER ſpreekt, doelen op de onderneming van CAROLOSTADIUS, die met JUSTUS JONAS, FIL. MELANCHTHON, NIC. AMSDORF, D. SCHURFF en D. DOLCIUS, niet alleen de ſtille Misſen en de Oorbiecht afgeſchaft, en de Beelden uit de Kerken genomen hadden, maar ook de aanroeping der Heiligen, het onderſcheid van ſpijzen; ook bedienden zij het Avondmaal onder beide gedaanten van brood en wijn. LUTHER, die hen eerst, gelijk wij gezien hebben, geprezen had, ſtelde zich thans, na zijne wederkomst, ten ſterkſte tegen deze nieuwigheden, niet dat hij de *Mis* weder ingevoerd wilde hebben, of de overige misbruiken dulden wilde, maar hij beklaagde zich, dat men bij deze vernieuwing niet ordenlijk te werk was gegaan, meer met drift en geweld, dan met het woord van God. Ondertusſchen beſchuldigde CARELSTAD hem, dat zijn misnoegen ontſtaan was, omdat hij in alles de eerſte zijn en niet dulden wilde, dat anderen iets ſchreven of deden, indien hij niet voorging; en het is waar, dat LUTHER CARELSTAD beſtrafte, dat hij ſchielijk een nieuwe Meester had willen worden en zijne ſchikkingen bij het volk invoeren, *met onderdrukking*, zegt LUTHER, *van mijn gezag*. Maar van den anderen kant is toch ook zeker, dat CARELSTAD door eene ſoort van geestdrijverij te onbedachtzaam handelde en buitenſporige ſtellingen beweerde, b. v. dat men in de regtbanken niet moest oordeelen naar menſchelijke

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

regten, maar naar de wetten van MOZES, dat men alle scholen en menschelijke geleerdheid moest ter zijde stellen, en allen verpligten tot het oefenen van eenig handwerk, ook kon hij den titel van *Doctor* of *Leeraar* of eenigen anderen eernaam niet dulden. Hoe het zij, deze bewegingen waren het eerste zaad van die heillooze twisten, waardoor de Hervormde Christenen naderhand onderling zoo verdeeld zijn geraakt.

In dit jaar 1522 schreef LUTHER zijn Boek *tegen den valschelijk zoogenoemden stand der Geestelijken van Paus en Bisschoppen*, waar in hij de gebreken der Geestelijken met levendige kleuren afschilderde, en daar door het geheele ligchaam der Geestelijken tegen zich te meer verbitterde, zoodat zij overal in de weer waren, om zijne boeken en geschriften te doen verbranden; alom werden ook de begunstigers der nieuwe leere met vervolgingen bedreigd, en werkelijk op vele plaatsen vervolgd. De Rijksdag van *Neurenberg* nam in het afzijn van den Keizer in het jaar 1522 een besluit, om de ontheiligers van het Avondmaal, die hetzelve onder de beide gedaanten bedienden, te bedwingen. GEORGE van *Saksen* liet in zijn gebied de Monniken en Priesters, die LUTHER volgden, in de gevangenis werpen en straffen. FERDINAND van *Oostenryk*, 's Keizers Broeder, gaf Plakaten uit in *Oostenryk* en het *Wurtembergsche* tegen allen, die den Paus niet gehoorzaamden; op gelijke wijze gedroegen zich LODEWYK, Koning van *Hongaryen*, en HENRIK, Hertog van *Brunswyk*. De Bisschop van *Merseburg* verbood

op

op de Hoogeschool te *Leipzig*, het lezen van LUTHERS Nieuwe Testament, onder de zwaarste straffen, waarop vele Studenten die Hoogeschool verlieten en naar *Wittemberg* verhuisden. Doch al deze wederstand kon niet verhinderen, dat de Hervormingsleer zich door *Duitschland* uitbreidde. In *Silezië* werden aanzienlijke Gemeenten gesticht, voornamelijk te *Breslau* door AMBROSIUS MOIBANUS en JOAN. HESSUS. In het *Holsteinsche* werd het Euangelie gepredikt door HARM. TASTIUS, die meermalen door de ingezetenen gewapend en beveiligd ter preke geleid werd, tegen de geweldige ondernemingen der Pausgezinden, tot dat FREDERIK Koning van *Denemarken*, openlijk bij Plakaat in het jaar 1524 gebood, dat niemand, op verbeurte van goed en leven, om de Pausselijke of Luthersche gevoelens, den anderen aan lijf, eer of tijdelijke goederen gevaar of ongemak zou aandoen, maar dat een ieder zich in zijnen Godsdienst zoo zou gedragen, als hij het voor den almagtigen God met een zuiver geweten zou denken te verantwoorden. Doch van de Hervorming van *Denemarken* zullen wij ter behoorlijker plaatse spreken. Te *Straatsburg* leerde MATTHIAS ZELLIUS, wordende kloekelijk door den Magistraat gehandhaafd tegen alle verhinderingen en moeijelijkheden. Te *Augsburg* JOAN FROSCH; te *Neurenberg* ANDREAS OSIANDER; te *Frankfort aan den Main* HARTMAN IBACH, en na het jaar 1525, FRED. HAUERBACH, DELLINGER en MELANDER, welke drie laatstgemelden naderhand het gevoelen van ZWINGLIUS omtrent het Avondmaal aangenomen

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

men hebben; te *Halle* in *Sakſen* predikte JOANNES BRENTIUS, derwaarts geroepen uit de Hoogeſchool van *Heidelberg*. In het eerst hield deze de *Mis* nog aan, doch niet voor de dooden, maar dezelve werd ſpoedig geheel aldaar afgeſchaft in het jaar 1523. Te *Weisſemburg* in den *Elzas*, onder de beſcherming van den Ridder van *Sikkingen*, predikte MARTINUS BUCERUS, te *Mentz* KASPAR HEDIO, CAPITO en anderen. Te *Bremen* kreeg de nieuwe leer invloed door HENDRIK VAN ZUTPHEN, een *Augustijner* Monnik, die uit de gevangenis te *Delft* in *Holland* ontkomen, derwaarts geweken was. Te *Maagdenburg* verzochten en verkregen de Burgers de Hervorming van de Regering, alwaar MELCHIOR MYRICIUS, anders VAN DER HEIDE, en anderen predikten. Te *Zerbst* in het *Anhaltſche* predikte LUTHER zelve, waar op ook daar de Hervorming ingevoerd werd; verders te *Ulm* en elders, ook in *Pomeren*, *Lyfland* enz.

Rijksvergadering te Neurenberg.

Reeds in het jaar 1522 was de Rijksvergadering te *Neurenberg* bijeengekomen, in afwezendheid van den Keizer. Wij hebben reeds gezien, welk beſluit zij omtrent LUTHER genomen heeft, doch ten zijnen nadeele werd niets dadelijk uitgevoerd. De Duitſche Rijksvorsten waren allen over den Paus en het Roomſche Hof onvergenoegd, en beſloten eenparig, thans, daar des Pauſen Gezant CHEREGATO de misbruiken van dat Hof erkende, deze gelegenheid waar te nemen, om herſtelling van dezelve te bewerken. Zij maakten derhalve eene lijst op van honderd *bezwaren*, (*gravamina*,) over welke

Duitsch-

Duitschland wegens het gedrag van het Hof van *Rome* en de Geestelijkheid te klagen had; en deze lijst ſtelden zij des Pausſen Gezant in handen; tevens nam deze vergadering, hoe zeer vijandig de meeste en voornaamſte leden tegen LUTHER waren, het volgende beſluit: 1. Dat men tegen LUTHER niets kon ondernemen, zoo lang de openbare misbruiken van het Roomſche Hof en Kerk niet waren weggenomen. 2. Dat men, ten einde alle verſchillen over den Godsdienst te doen eindigen, eene algemeene en vrije Kerkvergadering behoefde. 3. Voor dat dit gebeurde moesten er geene nieuwe boeken worden uitgegeven — het Euangelie zuiver gepredikt worden, maar volgens goedgekeurde en van de Kerk aangenomene uitlegging en verklaring. — Daar moesten door de Bisſchoppen bekwame mannen verkozen worden, die de afwijkende en gebrekkelijke Predikers door zachte vermaningen te regt zouden brengen en beſtraffen. — Eindelijk Priesters, die vrouwen trouwden, moesten volgens de Pausſelijke wetten geſtraft worden. Deze beſluiten waren geheel niet naar den zin van des Pausſen Gezant, ook werden zij van den Keizer niet goedgekeurd, maar LUTHER ſchreef aan de Rijksvorsten en maakte zijne aanmerkingen op de afzonderlijke gedeelten van dit beſluit, en betuigde onder die voorwaarde daar in genoegen te nemen, uitgezonderd het beſluit omtrent de gehuwde Geestelijken, waar van hij de ongegrondheid aantoonde, de Vorsten verzoekende, dat zij daar in voorzien wilden.

na C G. Jaar 1517. tot 1552.

LUTHER'S

In het begin van het jaar 1523 ſchreef LUTHER

 een

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Boek over de wereldlijke magt

een werk *over de wereldlijke magt*, hetwelk hij opdroeg aan JAN, Hertog van *Sakſen*, Broeder van den Keurvorst, in hetwelk hij de pligten der Burgerlijke Overheid onderzocht, en derzelver ware gesteldheid en grenzen aanwees. Velen echter oordeelden, dat hij deze grenzen te naauw beperkte, zoodat GEORGE, Hertog van *Sakſen*, in de Rijksvergadering berigtte, dat de Vorsten in dit Boek waren beleedigd en beſchimpt, (*wären ſchälke und buben geſcholten*,) men heeft dit Boek als de aanleidende oorzaak opgegeven van den kort daarop gevolgden Boerenkrijg. Ook komen er, volgens LUTHERS gewoonte, ſterke uitdrukkingen in voor: bij voorb. „ Men moest zich niet verwonderen, dat de Vorsten tegen God en het Euangelie woeden, alzoo zij dit gewoon waren van het begin der wereld af: zoo dat er niets zeldzamer zij dan een godvruchtig Vorst, ja dat zulk een voor een wonder mag gehouden worden." Zoo zegt hij ook: „ Dat hij ſpreekt van een' Vorst, die een Christen zijn en in den hemel ingaan wil, alhoewel dit zeldzaam plaats hebbe." *Ein fürst*, zegt hij, *ist ein wildpret im himmel.*

Ten zelfden tijde ſchreef hij eene Verhandeling: *dat men de leeringen der menſchen moet vermijden.* In de Voorrede echter verklarende, dat hij met dit geſchrift geenszins die genen wil voorſpreken, die de wetten en overleveringen der menſchen wel ſtoutelijk verſmaden, maar voorts niets doen, van hetgeen een Christen mensch betaamt. Ook gaf hij eene Hoogduitſche Verhandeling uit: *Vom grewel der Stil-Miſſe, ſo man Canon nennt.* De

De zaak van LUTHER verloor in het jaar 1523 eenen wakkeren voorſtander in den edelen FR. VAN SIKKINGEN, wien velen in dien tijd waardig achtten, den Keizerlijken Scepter te voeren. Hij had in zijn gebied werkelijk de Hervorming begonnen, verſcheidene daar na beroemde Hervormers OECOLAMPADIUS, BUCERUS, SCHWEBEL en anderen vonden op zijnen burg toevlugt; OECOLAMPADIUS moest dagelijks op het Slot prediken: doch het duurde niet zeer lang, het verveelde deze Heeren ſpoedig, zoo veel van de vreedzame deugden des Christendoms te hooren; de Predikatien, hoe kort hij ze ook maakte, ſchenen hun te lang. Zij kwamen bijna dagelijks te kerke, doch bloot om de plegtigheden te aanſchouwen, den zegen te hooren, en een zeer kort gebed te doen, waarna zij meenden vroom genoeg te wezen: met één woord, OECOLAMPADIUS zegt zelve in eenen Brief aan ZWINGLIUS (*): „ Hier werd het woord op rotſen gezaaid." LUTHER werd insgelijks door dezen Ridder op zijn Slot genoodigd, maar hij wilde dit niet beloven. VAN SICKINGEN ſneuvelde in eenen oorlog met den Keurvorst van *Trier*, welke oorlog echter niet om den Godsdienst gevierd werd, maar om twee Burgers, voor welke SICKINGEN borg was gebleven, en die de Keurvorst niet wilde uitleveren. De dood van dezen Ridder was wel treurig, maar bragt echter de zaak der Hervorming verder geen nadeel aan, dewijl de Leeraars, die zich bij hem ont-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Dood van FR. VAN SIKKINGEN.

(*) SCHULTET. *Ann.* I. 138.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

onthouden hadden, zich nu verspreidden en in verscheidene plaatsen de waarheid verkondigden en het zaad der Hervorming strooiden.

ULRICH VAN HUTTEN.

Weinige maanden na SICKINGEN stierf ook zijn vriend, de vurige ULRICH VAN HUTTEN, in ballingschap op het kleine eilandje *Ufnau* in het *Zuricher* Meer. Deze groote voorstander van REUCHLIN, een onverzoenlijk vijand van alle schoolvosserij in de Wijsbegeerte, Godgeleerdheid en Regtsgeleerdheid, en een kloekmoedig voorstander van de *Duitsche* vrijheid, zoodra hij van LUTHERS onderneming hoorde, werd geheel *de zijne*, en wilde met de vuist en het zwaard op *Babel* losstormen. Hij was er werkelijk op bedacht, om den Adel ten voordeele van LUTHER in het harnas te jagen. GEORG VOGLER, die met twee Markgraven van *Brandenburg* in het jaar 1521 op den Rijksdag te *Worms* was, verhaalt, dat men des anderen daags, toen LUTHER de eerste keer voor de Rijksvergadering gestaan had, een' Brief aan het Raadhuis aangeplakt had gevonden, waarin zijne Keizerlijke Majesteit verzocht werd, LUTHER niet onverhoord te veroordeelen; met de bedreiging, in geval dit geschiedde, moest zijne K. M. weten, dat 400 van den Adel, die over 8000 te paard en te voet te gebieden hadden, zich voor LUTHER in de bres wilden stellen, om hem te behouden, en hem tegen zijne wederpartijders te verdedigen; ook werd de Bisschop van *Mentz* in dit geschrift genoemd, en met eene sterke bedreiging hem de opstand van het jaar 1503 herinnerd. Maar zoodanige geweldige raadslagen waren ge-

geheel niet naar den zin van LUTHER. Deze ſchreef aan SPALATINUS: „ Gij ziet, wat VAN HUTTEN „ bedoelt. Ik heb den man geſchreven, dat ik „ niet wensch, dat men met geweld en moord voor „ het Euangelie ſtrijde. De wereld is door Gods „ woord overwonnen, door dat woord is de Kerk „ behouden, zij zal door hetzelve woord weder „ opgebouwd worden; maar ook de *Antichrist*, „ gelijk hij zonder vuist begonnen is, zoo zal hij „ zonder vuist door het woord te niet gedaan worden."

Gezantſchap der Bohemers aan LUTHER.

Eindelijk is in dit jaar nog merkwaardig een Gezantſchap der *Boheemſche* Broederen aan LUTHER, hetwelk hem hun geloof over de tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal zoo verklaarde, dat LUTHER in eenen Brief aan NIC. HAUSMAN erkende, dat hij geen kwaad gevoelen van hen had, doch vervolgens, hunne geloofsbelijdenis gelezen hebbende, ontvouwde hij zijne gedachten meer duidelijk in eene verhandeling *over de aanbidding van het Sacrament* van CHRISTUS, omtrent hetgeen hij in het geloof der Broederen al of niet goedkeurde. Onder anderen zegt hij, dat hij afkeurde, dat zij de wezenlijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal ontkenden, als ook het geloof der kinderen in den Doop; daarenboven, dat zij bij het regtvaardigmakende geloof in de zaak der regtvaardigmaking de liefde voegden, en dat zij zeven Sacramenten erkenden, en den Euangeliedienaren het huwelijk verboden. Zonderling is het, dat hij hier de plegtigheid der *aanbidding* in het Avondmaal onder de onverſchillige dingen rekent.

De

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

KLEMENS VII Paus. Vervolg van den Rijksdag te Neurenberg. Besluit der Roomsch gezinde Vorsten te Regensburg.

De nieuwe Paus KLEMENS VII, die den 19den November 1523 in de plaats van HADRIANUS VI verkozen was, zond in het volgende jaar als zijnen Legaat den Kardinaal LAURENS CAMPEGIUS, met last, om te bewerken, dat het Plakaat van *Worms* ten uitvoer gebragt, het houden van eene Kerkvergadering verschoven, en de hervorming der Bezwaren ter zijde gesteld zou worden. Op zijne vertogen, welke de Keizer door zijne Staatsdienaren ondersteunde, namen de Rijksvorsten op nieuw een besluit, hetwelk den schijn had, van hun vorig besluit te veranderen, maar hetwelk hetzelve inderdaad versterkte. De Vorsten beloofden de hand te zullen houden aan het Plakaat van *Worms*, zoo veel mogelijk zou zijn, behoudens waarheid en geregtigheid, maar bleven aandringen op de noodzakelijkheid eener algemeene Kerkvergadering, zij wilden, dat inmiddels de schriften der Geleerden door bekwame mannen onderzocht en daar van uittreksels zouden gemaakt worden, ten einde in eene volgende Rijksvergadering te *Spiers* te beslissen, wat men daar uit aannemen of verwerpen zou. Het onderzoek der *Bezwaren* werd insgelijks tot die vergadering uitgesteld. Eindelijk werd het besluit herhaald, dat het Euangelie zuiver en vrij geleerd zou worden, doch zonder opschudding en ergernis, volgens de uitlegging der bij de Kerk goedgekeurde Leeraren. Dit besluit der Rijksvergadering, hetwelk onder groote verwarring opgemaakt was, mishaagde aan den Keizer, aan den Pausselijken Legaat en aan LUTHER even zeer. De Keizer nam het kwalijk, dat het

Pla-

Plakaat van *Worms* niet terstond met strengheid ten uitvoer gebragt werd, hij wilde geene andere Kerkvergadering, dan die door den Paus zou beroepen worden, en schorste den Rijksdag, die tegen den 11den November uitgeschreven was. De Pausselijke Legaat was onvergenoegd, dat alles uitgesteld, en aan een nieuw onderzoek onderworpen was. LUTHER verklaarde zich omtrent dit besluit in een opzettelijk geschrift, hetwelk, met alle hevigheid, en terzijdestelling van allen betamelijken eerbied jegens de Vorsten, was opgesteld. Hij noemde hen *beesten*, *razenden* en *gekken*, die het Plakaat van *Worms* ten uitvoer brengen, en even als de oude Reuzen den hemel bestormen wilden, en beklaagde het lot van *Duitschland*, hetwelk de aangebodene zaligheid verwierp.

De Pausselijke Legaat bespeurende, dat een groot gedeelte der *Duitsche* Rijksvorsten van de Hervorming niet afkeerig waren, begaf zich naar *Regensburg*, alwaar hij eene vergadering bijwoonde, welke FERDINAND van *Oostenryk*, en twee Hertogen van *Beyeren*, de Aartsbisschop van *Saltzburg* en eenige anderen daar belegd hadden. Dezen kwamen met malkanderen overeen, dat men des Keizers Plakaat tegen LUTHER ten strengste zou handhaven, en deszelfs geschriften ophalen, dat men in de *Mis* en andere plegtigheden geene verandering zou gedoogen; dat men de gehuwde Priesters en afvallige Monniken naar de strengheid der Kerkelijke Wetten straffen, en hunne onderdanen, die te *Wittemberg* studeerden, opontbieden zou. Ook verbonden zij zich

na C. G Jaar 1517 tot 1552.

zich onderling, dat zij elkanderen, indien er tegen eenen van hen geweld gepleegd werd, met de wapenen zouden bijſtaan. Dus maakten deze Roomschgezinde partij de eerſte beginſelen der ſcheuring, terwijl al ſpoedig naar hun voorbeeld zich ook de andersgezinde Vorsten en Rijksſteden naauwer vereenigden.

Vervolgingen om den Godsdienst.

Alhoewel het Plakaat van *Worms* in het grootſte gedeelte van *Duitschland* krachteloos bleef, hier en elders nogtans werden de aanhangers der zuivere leer aan vervolgingen blootgeſteld. Te *Weenen* werd, met toelating van FERDINAND, KASPAR TAUBER, een Burger van *Weenen*, onthoofd; te *Dithmarſen* HENDRIK VAN ZUTPHEN, die te *Bremen* geleerd had, en naar *Meldorf* in *Dithmarſen* beroepen was, ellendig om hals gebragt. Te *Praag* in *Bohemen* en te *Offen* in *Hongaryë*, werd insgelijks tegen de Hervorming gewoed, en in de laatstgenoemde plaats een Boekverkooper te gelijk met zijne Euangeliſche Boeken verbrand. Te *Metz* JAN DE KLERK, na vreesſelijke mishandelingen, met vuur verbrand. In *Sakſen* zelve vervolgde de Hertog GEORGE met geldboeten, gevangenisſen en bannen de Euangeliſchen enz.

Twist tusſchen ERASMUS en LUTHER over den vrijen wil.

In het jaar 1524 liet ERASMUS zich overhalen, om de pen tegen LUTHER op te vatten, en zijn vertoog over den *vrijen wil* te ſchrijven. Hij wilde dus het vermoeden afweeren, als of hij een begunſtiger van LUTHER en deszelfs leere ware. In dit werk geeft hij deze bepaling van den *vrijen wil*: „ Zij is het vermogen van den mensch, waar door

„ hij

„ hij zich kan toeleggen op de dingen, die ter eeu„ wige zaligheid leiden, of van dezelve afwenden." Doch dit vermogen aan den menſchelijken wil toekennende, beweert hij tevens, dat de inwendige helpende genade daarmede blijft beſtaan, zeggende uitdrukkelijk: „ dat die genen hem behagen, die „ iets aan den vrijen wil, maar het meest aan de „ genade toekennen." Voorts bewijst hij zijne ſtelling uit de Heilige Schrift, uit de Kerkvaders en uit de ongerijmdheden, welke uit het loochenen van den vrijen wil voortvloeijen. LUTHER, wien dit werk ten hoogſte mishaagde, ſchreef daartegen in het jaar 1525 in de maand December zijne Verhandeling *over den knechtelijken of ſlaafſchen wil*; hebbende, zegt hij, zoo lang gewacht, opdat niemand zou denken, dat hij dit werk met te groote drift en overhaasting behandeld had; tevens erkende hij, dat het hem lastig ware, op een zoo geleerd Boek van eenen zoo geleerden man te antwoorden, doch dat hij een antwoord noodig rekende om der genen wil, die deszelfs aanzien tot hunne eigene eere misbruikten tegen CHRISTUS. In dit werk leert LUTHER tegen ERASMUS: „ dat onze vrije wil zich niet „ kan ſchikken tot de genade, door zich daar aan „ over te geven, of die niet te wederſtaan; dat „ wij volſtrekt niets doen, maar lijdelijk zijn; dat „ wij al het goed of kwaad, hetwelk wij doen, „ *gedwongen*, (dat is, wel vrij, maar zoo, dat „ wij, wegens de onveranderlijkheid van Gods wil, „ en de onfeilbaarheid van deszelfs noodzakelijke „ voorwetenſchap, niet anders handelen kunnen,)

„ *doen*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ *doen* of liever *lijden*; dat God niets afhankelijk, „ (*contingenter*,) te voren weet; dat wij, noch „ de Engelen, noch ADAM in den ſtaat der regt„ heid, noch eenig ſchepſel ooit eenen vrijen wil „ gehad hebben; maar, dat alles, wat buiten God „ gebeurt, dus gebeurt, dat het, indien men op „ den wil van God ziet, niet anders kan gebeu„ ren." Niet alleen leert LUTHER dit, maar tevens beweert hij, dat zonder dit, *noch God*, *noch* CHRISTUS, *noch Geloof*, *noch Euangelie*, noch iets, het zij van het Jodendom en veel minder van het Christendom overig blijft. Die genen, welke dit leerſtuk van het Christelijk geloof als hatelijk en verfoeijelijk trachten voor te ſtellen, telt hij onder de Duivelen en verdoemden. Zoo ſterk ſpreekt LUTHER in deze Verhandeling, welke met zoo veel oordeel en bondige geleerdheid is opgeſteld, dat ERASMUS een vermoeden had, dat zij uit de pen van iemand anders, WILLEM NESENUS, of JUSTUS JONAS, of FIL. MELANCHTHON gevloeid was, maar geheel ongegrond, alzoo LUTHER ſteeds gewoon was zich op dit werk te beroemen, en nog in het jaar 1537 aan CAPITO ſchreef, dat hij geen van zijne werken voor zoo echt en zuiver erkende, als dit *van den knechtelijken wil*, en zijnen *Katechismus*. Over dit werk van LUTHER heeft men in later tijden hevig getwist. De aanhangers van KALVYN vonden daar in eene volkomene overeenſtemming van LUTHER met de leere van KALVYN, *over de Predestinatie* of *Voorverordinering*, hetwelk de *Lutherſchen* niet wilden toegeven. SEB. SCHMIDT heeft dit werk met

met aanteekeningen uitgegeven, in welke hij getracht heeft, den zin van LUTHER zoo te verklaren, dat die met de uitſpraken van KALVYN bleef verſchillen. Sommige *Lutherſchen* wilden zelfs, dat LUTHER naderhand dit werk herroepen, en zijn gevoelen veranderd zou hebben, doch dit wordt zonder eenig bewijs gezegd.

Het werk van LUTHER *over den knechtelijken wil* is geheel in zijnen ſtijl geſchreven. LUTHER had reeds te voren in verſcheidene Brieven ERASMUS geteekend, ,, als een' blinde, een' ellendige, die ,, CHRISTUS niet kende, die vervreemd was van ,, het verſtand der Christelijke zaak, ruw van geest ,, en nog hangende aan de letter;" in dit Boek noemde hij hem eenen *Atheist*, die met LUCIANUS niet geloofde, dat er een God was; eenen *Epicurist*, die met EPICURUS niet geloofde, dat God zich bemoeide met menſchelijke zaken; een' *Scepticus*, of twijfelaar in dingen, die de Christelijke Belijdenis raakten; een *Beſpotter* der Heilige Schrift; een' *vijand* van den Christelijken Godsdienst; een' *Lasteraar* enz. LUTHER zelve verſchoont deze zijne hevigheid daarmede, dat hij gevoelig was, dat een zoo groot man, als ERASMUS, zich had laten bewegen, om tegen hem te ſchrijven over een onderwerp, daar LUTHER zoo veel belang in ſtelde. ,, Indien ik," zegt hij (*), ,, wat te ſtraf mogt ,, ſchrijven tegen uwe verhandeling, zulks zult gij ,, mij vergeven. Ik doe dit niet uit een kwaadwil- ,, lend

(*) *De Servo Arbitr. p.* 190. *Ed.* SCHMIDIO.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ lend hart, maar het heeft mij aangedaan, dat gij „ door uw aanzien de zaak van CHRISTUS zoo be„ nadeeldet, schoon gij met uwe geleerdheid en al „ inderdaad niets hebt uitgerigt. Daarenboven wie „ is altijd zoo meester van zijnen stijl, dat hij niet „ hier of daar warm worde? Gij, die, als 't ware „ uit ijver voor de zedigheid, bijna koud zijt in dit „ Boek, schiet nogtans niet zelden vurige en scher„ pe pijlen, zoodat gij vergiftig mogt schijnen, in„ dien de Lezer niet zeer genegen en billijk wil „ zijn. Maar dit doet alles niets ter zaak, alzoo „ wij dit wederzijds elkanderen gaarn moeten ver„ geven, gelijk wij menschen zijn, en niets men„ schelijks vreemd in ons is."

Hoe het zij, ERASMUS toonde zich over deze handelwijze van LUTHER zeer gebelgd, en schreef daar tegen zijnen *Hyperaspistes* of verdediger, welken hij, gelijk hij zich beroemde, in twaalf dagen had afgeschreven; ook beklaagde hij zich bij JAN, Keurvorst van *Sakfen*, die FREDERIK was opgevolgd, en vorderde eerherstelling, wegens de beschuldigingen van *Atheïsterij* en *Epureïsme*; doch hier van kwam niets. Ondertusschen is merkwaardig, hetgeen ERASMUS schreef in eenen Brief aan LUDOV. VIVEZ: „ Om „ voor de vuist te spreken, wij hebben den vrijen „ wil verloren. Toen gaf mijn hart geheel iets an„ ders op, dan mijne pen schreef."

Begin van den twist over het Heilig Avondmaal.

Maar een ander, in de gevolgen veel gewigtiger verschil, hetwelk men vervolgens den *Sacraments-krijg*, (*bellum Sacramentarium*,) genoemd heeft, nam in het jaar 1524 zijnen aanvang. CAROLOSTA-

DI-

DIUS, die op LUTHER misnoegd was, omdat deze deszelfs gedrag omtrent de Beelden zoo euvel had opgenomen, had zich van *Wittemberg* naar *Orlamunde* begeven, alwaar hij echter fpoedig weder opfchuddingen om de Beelden verwekte. LUTHER, volgens een befluit van den Keurvorst, eerst naar *Jena* en verders naar *Orlamunde* gezonden, predikte daar tegen den Geestdrijver THOMAS MUNTZER, maar voegde er bij, dat men ook te vreezen had voor de Beeldenftormers en *Sacramentarisfen*. CAROLOSTADIUS, die zich te *Wittemberg* ook omtrent de tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal tegen LUTHER verklaard had, fprak LUTHER hier over aan, die hem uitdaagde, om over dit onderwerp openlijk tegen hem te fchrijven. CAROLOSTADIUS werd vervolgens op last van den Keurvorst en aandringen van LUTHER uit *Thuringen* verdreven, en begaf zich naar *Bazel*, alwaar hij zijne Verhandelingen over het Avondmaal des Heeren in het licht gaf, en den bijval verwierf van ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS, die ook in de woorden van CHRISTUS een *tropus* vonden, alhoewel zij niet in alles met CARELSTAD overeenftemden. Met hen vereenigden zich anderen, gelijk LEO JUDAE, en de Godgeleerden van *Straatsburg*, WOLFGANG FABRICIUS CAPITO en MARTINUS BUCERUS. Het gevoelen van CARELSTAD kwam op deze punten uit: dat er in de woorden der inftelling van het Avondmaal een *tropus* plaats heeft, en dat men het woordje *dit*, (τῦτο,) niet moet verbinden met *brood*, (ἄρτος,) hetwelk van het mannelijk geflacht is, maar

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

 dat

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

dat men de woorden dus moet vatten: *Neemt*, *eet*, namelijk *het brood*, hetwelk JEZUS aan zijne Apostelen hier mede toereikte; waarbij hij vervolgens op zijn ligchaam wijzende, gevoegd zal hebben, want dit, of, want hier is of zit mijn ligchaam, hetwelk voor u gebroken wordt. Voorts, dat het ligchaam van CHRISTUS in het Avondmaal niet tegenwoordig is, noch gegeten wordt *met den mond*, maar dat er flechts gedachtenis gevierd wordt, van het gebroken ligchaam en vergoten bloed des Verlosfers; dat het oogmerk van het Heilig Avondmaal enkel is, dat men den dood van CHRISTUS verkondige en zijne gedachtenis viere. Eindelijk ontkende hij, dat dit Sacrament de vergeving der zonden gaf, of zelfs een zegel en onderpand zij van onze verlosfing door JEZUS CHRISTUS, dewijl deze eene gave des Heil. Geestes is, en de mensch zich zelven te voren moet beproeven, hetwelk noodeloos zou zijn, indien hij door het Avondmaal van de vergeving zijner zonden moest verzekerd worden. Daartegen hield LUTHER ftaande, dat de Deelgenooten van 's Heeren Avondmaal, benevens het Brood en den wijn, het wezenlijk ligchaam en bloed van CHRISTUS ontvingen. Dus wel de *Transfubftantiatie*, of de verandering van het brood en wijn in het ligchaam en bloed van CHRISTUS verwerpende, maar nogtans eene wezenlijke tegenwoordigheid van hetzelve aannemende, hetwelk vervolgens *Confubftantiatie* genoemd is. En deze waren de zaden van dien geweldigen en hevigen twist, welke eene heillooze verdeeldheid veroorzaakte tusfchen hen, die zich vereenigd hadden, om

de

de zaak der vrijheid en van den Godsdienst te verdedigen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Boerenkrijg.

Behalve dezen ongelukkigen twist, die onbedenkelijk veel nadeel aan den voortgang der Hervorming heeft toegebragt; werd dezelve ook, hoewel ten onregt, beschouwd als oorzaak, of ten minste aanleiding gegeven te hebben tot den *Boerenkrijg*, welke in het jaar 1525 met zoo veel woede in *Duitschland* uitberstte, door welke beschuldiging de gemoederen van velen van de Hervorming afkeerig werden gemaakt. Door het plaatshebbende Leenstelsel werden alom in *Duitschland* en elders de Boeren en Landlieden op eene treurige wijze onderdrukt, en waren inderdaad slaven van de Edelen, velen van welken hen onbarmhartig verdrukten en mishandelden. Van tijd tot tijd waren hier door, lang voor LUTHERS tijd, oproeren ontstaan, die door de wanhoop aangevuurd, op stroomen van menschenbloed te staan kwamen. In dit jaar berstte een dergelijk oproer uit in *Zwaben*, alwaar de Boeren, het ondragelijk juk der Edelen moede, hetzelve eensklaps afwierpen en de Sloten hunner dwingelanden verwoestten, niet zonder de onmenschelijkste wreedheden tegen hen zelven te plegen. De brand sloeg vervolgens over in *Thuringen*, alwaar ongelukkig eene razende geestdrijverij olie in het vuur wierp en de ellende vermeerderde. THOMAS MUNTZER, na te *Brunswyk*, *Zwickau* en *Altstadt* het Euangelie gepredikt hebben, begon gevoelens van geestdrijverij en dweeperij te verspreiden, en daardoor opschuddingen te verwekken. Om die reden van daar ver-

dreven zijnde, zworf hij in *Duitschland* om, en ſtelde zich eindelijk aan het hoofd der misnoegde en muitende Boeren, met welke hij vele verwoestingen aanrigtte, zoodat men verhaalt, dat in dezen krijg meer dan 300 Sloten en Kloosters door de Boeren vernield zijn geworden. Eindelijk vereenigden verſcheidene Vorsten hunne troepen, en verſloegen de Boeren in menige gevechten, en hunne voornaamſte hoofden, zekere PFEIFFER en MUNTZER, werden gevangen en te *Mulhauſen* ter dood gebragt. De leere dezer Geestdrijvers behelsde, dat de mensch niet door de letter der Schrift maar door den geest geleerd werd, en dat de menſchen door middel van gezigten, openbaringen en droomen van God onderwezen en omtrent toekomende dingen verlicht werden. Zij dreven, dat de wereld van de booze beheerſchers moest in vrijheid geſteld en het Rijk van God op aarde opgerigt worden; zij verzetten zich tegen de Pausgezinden om derzelver overheerſching van het geweten en de harde dienstbaarheid, en tegen LUTHER, omdat hij op de Heilige Schrift en op menſchelijke wetenſchap en kennis aandrong. Het is er dus zoo ver van daan, dat LUTHERS leer de oorzaak geweest zij van deze oproerigheden, dat waarlijk de Geestdrijvers, die dezelve koesterden, niets met de voorſtanders der Hervorming gemeen hadden, dan het aandringen op vrijheid van Godsdienst en geweten. LUTHER oordeelde wel in het begin zacht van de droomen en gezigten, welke deze Dweepers voorwendden, maar vrij ſpoedig doorzag hij hunne oogmerken en ſpoореloozen waan,

waar-

waarom hij hen in verscheidene geschriften wederleide, en de Rijksvorsten vermaande en raadde, dezelve met geweld te bedwingen. Hoe zeer LUTHER vrijheid van geloof en geweten predikte, even sterk nogtans predikte hij orde en geregeldheid, en was afkeerig van alle wanorde en misbruik van vrijheid, die in wetteloosheid en regeringloosheid ontaarden zou.

LUTHER trouwt KATHARINA VAN BORRE.

Eene andere gebeurtenis in het jaar 1525 gaf insgelijks aan de tegenstanders der Hervorming stof tot lasteren, en strekte zelfs aan velen, die der Hervorming genegen waren, tot ergernis. Deze gebeurtenis was het huwelijk van LUTHER met CATHARINA VAN BORRE. Deze CATHARINA VAN BORRE, uit een adelijk geslacht geboren, was Non geweest in het Klooster van *Wimptsch*, maar had hetzelve met de andere Nonnen, twee jaren geleden, verlaten, met hulp van LEONARD KOPPE, Raadsheer te *Torgau*. LUTHER, die te voren den Monnikskap insgelijks afgelegd en met eene deftige kleeding, eenen Leeraar der Godgeleerdheid passende, verwisseld had, en ook niet langer *Vader* of *Broeder*, hetwelk de eertitels der Monniken waren, maar eenvoudig *Doctor* of Leeraar genoemd wilde zijn, bestemde haar ter vrouwe voor *Doctor* GLACIUS, Pastoor te *Orlamund*; doch als CATHARINA zich daartoe ongenegen toonde, verklarende, dat zij niet wilde trouwen, of het moest met LUTHER zelven wezen, en als LUTHER van HIERONYMUS SCHURF hoorde, „ dat, indien hij, een Monnik, trouwde, de ge„ heele wereld en de duivel zelve lagchen zouden,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

„ dewijl hij alle zijne handelingen daardoor vrucht„ teloos zou maken;" besloot LUTHER onvoorziens, om, ten spijt van de Wereld en den Duivel, CATHARINA te trouwen, en volbragt dit, zonder aan iemand van zijn voornemen eenige kennis te geven. De ondertrouw geschiedde in tegenwoordigheid van slechts drie zijner vrienden, die hij des avonds te eten genoodigd had. Hevig voeren zijne partijen uit over dit huwelijk, men riep: „ dat uit „ dit huwelijk van eenen Monnik met eene Non de „ *Antichrist* zou geboren worden." Men schold hetzelve voor een bloedschendig en hondsch huwelijk. Verscheidene van LUTHER's vrienden zelve keurden hetzelve af, om de ergernis en opspraak, welke zij daar van voorzagen. MELANCHTHON zelve misprees het om die reden, en uit hoofde van de tijdsomstandigheden; evenwel verdedigde hij de geoorloofdheid van hetzelve in eenen Brief aan JOACHIM CAMERARIUS. LUTHER schreef aan AMSDORF, dat hij dit huwelijk had aangegaan, om den wensch zijns Vaders te voldoen, maar ook om een voorbeeld te geven aan andere Kerkelijken en hen voor te gaan in een eerbaar huwelijk.

Vervolg der twisten over het Avondmaal

De verschillen, welke met CARELSTAD ontstaan waren over het Avondmaal, namen ondertusschen toe in hevigheid. LUTHER schreef tegen hem zijn Boek, *tegen de Hemelsche Profeten*, en behandelde hem in hetzelve als een' verachter van den Godsdienst. Onder anderen gebruikte hij, in dit Boek, om de dadelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal op te helderen, de gelijkenis van een

een *gloeijend ijzer.* Gelijk in een gloeijend ijzer, zeide hij, twee onderſcheidene zelfſtandigheden, te weten, *ijzer* en *vuur*, vereenigd zijn, dus is het ligchaam van CHRISTUS vereenigd met het brood in het Avondmaal enz. De twist rees hooger, omdat men wederzijds elkanderen verdacht hield, van de eene zijde vermoedden de *Zwitzers*, dat LUTHERS gevoelen niet zeer onderſcheiden was van de *Transſubſtantiatie*, en deze hield hen verdacht, dat zij in het Avondmaal niets ſtelden dan eenvoudig brood, zonder eenige kracht of tegenwoordigheid van CHRISTUS bij het Avondmaal te erkennen. JOANN. BUGENHAGEN had in het voorgaande jaar een' Brief geſchreven tegen ZWINGLIUS, om deszelfs gevoelen, dat in de woorden der inzetting *is* te kennen geeft, *het beteekent*, te wederleggen. ZWINGLIUS beantwoordde denzelven dit jaar in zijn Boek: *over den waren en valſchen Godsdienst*; ook gaf JOANN. OECOLAMPADIUS eene Verhandeling uit *over de ware uitlegging van de woorden des Heeren: Dit is mijn ligchaam*, in hetwelk hij den *tropus* vindt niet in het woord *is*, maar in het woord *ligchaam*, hetwelk beteekenen zal *een beeld van mijn ligchaam.* Van dit werk getuigde ERASMUS: „ dat het zoo „ naauwkeurig geſchreven, met zoo vele bewijsredenen en getuigenisſen voorzien was, dat het „ zelfs de uitverkozenen zou kunnen doen dwalen." Hier tegen ſchreven eenige *Zwabiſche* Leeraars, zoo men meent, door de pen van BRENTIUS, eene Verhandeling, onder den titel: *Syngramma*, daar OECOLAMPADIUS zijn *Antiſyngramma* tegenſtelde.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ZWINGLIUS was zeer misnoegd over het geschrift der *Zwabische* Godgeleerden, maar LUTHER prees het, en wanneer die van *Straatsburg* hem vermaanden, om zich met de *Zwitsers* te verstaan, verklaarde hij: „ dat deze zaak van zoo groot gewigt was, dat de voorstanders van een der beide „ gevoelens dienaars van den *Satan* moesten zijn; „ en dus, dat eene bemiddeling geene plaats kon „ hebben." Ondertusschen had CARELSTAD een werkje uitgegeven, om zich zelven te verschoonen, met eenen Brief aan LUTHER, dat hij over het H. Avondmaal geschreven had, niet om iets te bepalen, maar alleen om de waarheid op te sporen. LUTHER liet zich hier door met hem bevredigen, en CARELSTAD kreeg van den Keurvorst vrijheid om in *Saksen* weder te keeren.

Dood van FREDERIK de Wijze, Keurvorst van Saksen.

Op den 25sten Mei des jaars 1525 overleed FREDERIK, *de Wijze* bijgenaamd, Keurvorst van *Saksen*, die steeds LUTHER zijne bescherming verleend had, zonder nogtans zijne leere openlijk aan te nemen. Door zijne voorzigtigheid had hij, zoo lang hij leefde, zekere soort van eenigheid en overeenstemming onder de *Duitsche* Rijksvorsten bewaard, niettegenstaande hunne verschillende begrippen.

JAN de Standvastige volgt hem op.

De Keurvorst JAN, wien men den bijnaam *de Standvastige* gegeven heeft, die zijnen Broeder FREDERIK opvolgde, ging op eene geheel andere wijze te werk. Overtuigd van de waarheid van LUTHERS leere, en ziende, dat dezelve welhaast verdrukt zou worden, indien de Paus zijn gezag en invloed bleef behouden, nam hij in zijne landen de oppermagt in

Ker-

Kerkelijke zaken zelve in handen, en ſtichtte in zijn gebied eene Kerk, geheel van die van *Rome* verſchillende, in leere, tucht en beſtuur. Om aan dezelve eene vastheid te geven, liet hij door LUTHER en MELANCHTHON eene Kerkenorde opſtellen, die in het jaar 1527 in alle zijne Staten werd afgekondigd; welk voorbeeld ſpoedig ook door andere Vorſten, die de *Roomſche* Kerk verlieten, werd nagevolgd. Doch even ſchielijk werd nu ook de vereeniging tusſchen de Rijksvorsten verbroken, die door eene openlijke ſcheuring verdeeld werden, gelijk wij in het vervolg zien zullen. Hier alleen voegen wij er nog bij, dat hij op de mouwen zijner Hovelingen, tot een onderſcheidend kenmerk van zijn geloof, de eerſte letters van de woorden *Verbum Domini manet in æternum*, (*Het woord des Heeren blijft in eeuwigheid*,) V. D. M. I. Æ. geborduurd wilde hebben. Evenwel had de Keurvorst FREDERIK reeds in den zomer des jaars 1522 zilveren penningen laten ſlaan, die deze ſpreuk ten opſchrift hadden, en op de winterkleederen zijner Hovelingen de letters V. D. M. I. Æ. laten weven.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Kerken in *Silezië* werden om dezen tijd hevig geſchokt, door de leeringen van KASPAR SCHWENKFELD, een man uit een adelijk geſlacht in het Hertogdom *Liegnitz* in *Silezië*, hij werd in het jaar 1527 uit zijn vaderland verdreven, en overleed, na vele omzwervingen, in *Zwaben*, in het jaar 1561. In het eerst had hij de dwalingen en het verderf van het Pausdom ziende, zich bij LUTHER gevoegd; maar toen hij waarnam, dat de Christenen, die de-

KASPAR SCHWENKFELD.

ze

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

ze leer beleden, dezelve weinig beleefden, oordeelde hij, dat ook deze de ware Kerk niet was: waarom hij zich bij geene gezindte voegde, maar ook deswegens bij allen in haat kwam, alhoewel hij alle godvruchtigen in alle gezindheden zeer liefhad, zelfs zijnen vijanden weldoende, en gelijk hij zeide, te vrede voor zich zelven en CHRISTUS te leven. Daarenboven keurde hij in de Roomſchen af, dat zij in het werk der Zaligheid te veel aan de werken toeſchreven; maar in de Lutherſchen, dat zij te groote kracht verbonden met de letter der Schrift en de Sacramenten, of dat zij niet behoorlijk onderſcheid maakten tusſchen het historisch en zaligmakend geloof, of tusſchen den historiſchen en geestelijken CHRISTUS, denkende, dat het geloof en de gehoorzaamheid van CHRISTUS voor ons genoegzaam zij, alſchoon wij in de zonden blijven. Hij wilde de Christenen van de uitwendige middelen afbrengen, welke hij evenwel niet verachtte, maar nuttig noemde; en wilde hen tot den geest en den geestelijken Godsdienst bepalen. Hier vandaan, dat hij dikwijls te flaauw en zelfs onvoegzaam ſprak van den dienst des woords en van de godsdienstplegtigheden; en de dienaren van het Euangelie gering achtte; ook verwierp hij het gevoelen der *Lutherſchen* over de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal. Men haatte hem deswegens zoo zeer, dat ſommigen hem een kind des Duivels, een' boozen Ketter, Herdooper, Dweeper en Lasteraar noemden, en zelfs kinderachtig met zijn' naam ſpeelden, noemende hem *Stinkveld* of *Stankveld*. Zijne vijanden echter

ter zelve erkenden, dat hij een man was van een vroom en godzalig leven. Hij heeft verscheidene schriften nagelaten, die bij elkanderen zijn uitgegeven in het jaar 1592. Zij zijn dikwijls opgehaald en verbrand geworden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Zijne leerstellingen waren: 1. Dat de Schrift op zich zelve eene doode letter is, dat zij, die van hem verschilden, *Letterknechten* waren. 2. Dat de menschelijke natuur van CHRISTUS geen *schepsel* is, zoo omdat zij haren oorsprong van God heeft, als omdat zij *vergoddelijkt* is na de verheerlijking; maar zijne partijen noemde hij *schepselingen*, *creaturistae*. 3. Dat het regtvaardigend geloof de inwonende God zelve is. 4. De woorden der instelling van het Avondmaal verklaarde hij van CHRISTUS zelven, de ware zielespijs en het brood des levens; maar daar van onderscheidde hij het Sacramenteele brood, eeniglijk ingesteld ter gedachtenis van CHRISTUS, en om een dank- en liefdemaal te zijn: maar den geheelen CHRISTUS, naar de Goddelijke en menschelijke natuur, noemde hij ware spijs en drank: de woorden, *dit is mijn ligchaam*, verklaarde hij: *zoodanig is mijn ligchaam*, namelijk, *waarlijk brood en spijs*, waar van het uiterlijk brood een teeken is. 5. Eindelijk prees hij altijd aan een nieuw leven, en had de klinkende woorden steeds in den mond van verlichting, openbaring, vergoddelijking, inwendige en geestelijke mensch enz.

Niettegenstaande zoo vele hindernissen en zelfs openbare vervolgingen in verscheidene plaatsen, breidde zich de Hervorming meer en meer uit. FILIPS,

Voortgang der Hervorming in

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Duitschland.

LIPS, Landgraaf van *Hesſen*, voerde dezelve in zijne Staten in, na een mondgeſprek gehouden te hebben met den Keurvorst van *Sakſen* JAN en deszelfs Zoon JAN FREDERIK te *Creutsbergen*, in welk mondgeſprek hij betuigde, liever zijn goederen en leven te willen verliezen, dan dat hij de erkende waarheid van het Euangelie zou verlaten. Te *Gorlitz* in het Markgraafſchap van de *Lausnitz* werden alle bijgeloovige plegtigheden afgeſchaft, en Doop en Avondmaal, het laatſte onder beide gedaanten, in de Hoogduitſche taal bediend, door bewerking van FRANCISCUS OENOBARBUS, gezegd ROTBART, Diaken van *Gorlitz*. Dus ook in de Graafſchappen *Hanau*, en *Oldenburg*. In *Westfalen* omhelsde KOENRAAD, Graaf van *Teklenburg* en *Lingen*, de leer der Hervorming. ALBERT, Markgraaf van *Brandenburg*, te voren Grootmeester der *Duitſche* Orde, maar thans door SIGISMUND, Koning van *Polen*, beleend met het Hertogdom *Pruisſen*, voerde in hetzelve de Hervorming in. Ook werd dezelve ingevoerd in de ſtad *Dantzig*, evenwel duurde het hier tot het jaar 1536, eer dit werk zijn beſlag had.

Rijksdag te Spiers.

De Rijksdag, die in het vorige jaar te *Augsburg* beſchreven was, maar geenen voortgang had gehad, werd in het jaar 1526 gehouden te *Spiers*, den 25ſten Junij. Voordat de Keurvorst van *Sakſen* en de Landgraaf van *Hesſen* zich derwaarts begaven, hadden zij een mondgeſprek te *Maagdenburg*, alwaar zij zamen overeenkwamen, om malkanderen te zullen bijſtaan, ingevalle iets geweldigs tegen hen mogt on-

ondernomen worden, waartoe aan vele plaatſen toebereidſelen gemaakt werden. De Keizer, die thans in *Spanje* was, en de handen volhad, ſchreef van daar aan de vergadering, in welke zijn Broeder FERDINAND van *Oostenryk* voorzat, dat het Plakaat van *Worms* ten ſtrikſte ten uitvoer gebragt en de *Lutheranen* in geheel *Duitschland* uitgeroeid en verbannen moesten worden. De meeste Vorsten verzetten zich hier tegen met alle kloekmoedigheid, zoodat, na lang en hevig twisten, het beſluit werd opgemaakt, en met eenparige ſtemmen vastgeſteld, dat men door een plegtig Gezantſchap den Keizer zou verzoeken, dat hij wilde te wege brengen, dat er eene vrije, algemeene, of ten minſte eene Nationale Kerkvergadering bijeenkwame, en dat intusſchen elk lid der vergadering in den zijnen omtrent hetgeen het Plakaat van *Worms*, (dat is, de zaak van den Godsdienst) betrof, zoo zou handelen, als hij voor God en den Keizer zou meenen te kunnen verantwoorden.

Deze voor de Hervormden zoo gunſtige uitſlag der vergadering was veelal aan de omſtandigheden des tijds toe te ſchrijven. FERDINAND van *Oostenryk* vreesde voor eene openbare ſcheuring, welke des Keizers zaken in verwarring gebragt zou hebben, daar hij thans te meer reden had, om voor te vreezen, dewijl niet alleen de Keizer belemmerd was met den oorlog tegen *Frankryk*, maar ook de *Turken* den *Hongaren* eene zware nederlage hadden toegebragt, bij welke gelegenheid de Koning LODEWYK van *Hongaryen* geſneuveld was. FERDINAND,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

die aanspraak maakte op den troon, had den bijstand der *Duitschers* noodig, om hem op denzelven tegen de overmagt der *Turken* te handhaven.

De Keizer had zich wel, bij het sluiten van den vrede, met FRANCOIS I, Koning van *Frankryk*, verbonden, dat zij beiden hunne pogingen zouden aanwenden, om alle ketterijen en voornamelijk de *Luthersche* uit te roeijen, maar dewijl FRANCOIS weigerde de harde voorwaarden van dezen vrede te vervullen, welken KAREL, die hem in den veldslag bij *Pavia* gevangen en naar *Spanje* gevoerd had, hem had voorgeschreven, berstte de oorlog op nieuw uit, en aan het uitroeijen der Ketteren kon KAREL des te minder werken, omdat de Paus de zijde van *Frankryk* koos, welke stap van den Paus den Keizer zoodanig ontstak, dat hij nu zelve zich op eene algemeene Kerkvergadering beriep, en door zijn leger onder den Hertog van *Bourbon Rome* in het jaar 1527 bemagtigde. De Paus zelve werd gevangen genomen, en moest van 's Keizers soldaten, die voor een groot gedeelte *Lutherschen* waren, veel hoon en smaad dulden, ja men verhaalt, dat de dartele soldaten, bij deze gelegenheid, LUTHER tot Paus uitriepen, en uit hunne *Luthersche* medemakkers Kardinalen enz. verkozen. KAREL hield den Paus eenen geruimen tijd gevangen, maar liet, te gelijker tijd, in *Spanje* openlijk bidden voor de vrijheid en herstel van den door hem zelven gevangenen Paus. Zoo speelt de Staatkunde dikwijls met de Volken en derzelver Bijgeloof!

Bijzon-

Het gunstig besluit der Rijksvergadering en de boven-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

derheden van MARIA van Oostenryk.

vengemelde gebeurtenisſen gaven dus den Voorſtanderen der Hervorming ten minſte voor eenigen tijd rust en gelegenheid, om hunne ontwerpen door te zetten, en daar aan zekere vastigheid te geven. Ook deden LUTHER en zijne medearbeiders, wat zij konden, door hunne ſchriften, leeringen, vermaningen, raadgevingen en wederleggingen, om den vreesachtigen moed in het lijf te ſpreken, de twijfelingen der onkundigen te verdrijven, de beginſels der onvasten en wankelenden te bevestigen, en allen te bezielen met eenen ijver, geëvenredigd aan de grootheid hunner onderneming. Onder anderen had LUTHER in het jaar 1522 uitleggingen in het licht gegeven van *Pſalm* 37, 62, 94 en 109, welke hij had opgedragen aan MARIA van *Oostenryk*, Koningin Weduwe van *Hongaryë*, Zuster van Keizer KAREL en FERDINAND. LUTHER prijst haar als eene Vorstin, die het *Euangelie* begunſtigde, en elders roemt hij hare godsvrucht en zedigheid, gepaard met heldenmoed. Zij werd gehouden voor eene wijze vrouw, die zoet was op Latijnſche Boeken, daar ERASMUS van zeide: „ Het wezen der „ menſchelijke zaken verandert, de Monniken weten van geene geleerdheid, en de vrouwen maken „ veel werks van Boeken." Ook verhaalt men, dat zij altijd eenen Latijnſchen Bijbel bij zich had, zelfs als zij op de jagt was; haar Hofprediker JOANNES HENEKEL wordt van SPALATINUS een *Euangelisch* Leeraar, een zeer vriendelijk en eerbaar man genoemd. Op den Rijksdag te *Augsburg* in het jaar 1530 zich in die ſtad bevindende, begeerig zijnde

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

om eene Euangelische Kerkrede te hooren, kon men niet verhinderen, dat er eene in hare woning gehouden werd; ook zegt men, dat zij toen haren Broeder KAREL meer dan eens gewaarschuwd hebbe, dat hij zich van de Priesters niet zou laten bedriegen, gelijk haar man LODEWYK en haar Broeder FERDINAND van dezelve bedrogen geworden waren. Deze MARIA werd in het jaar 1531 Gouvernante der *Nederlanden*, welke zij met vele voorzigtigheid 25 jaren bestuurd heeft, tot dat zij in het jaar 1556 met haren Broeder den Keizer, na zijnen afstand van de regering, mede naar *Spanje* vertrok, alwaar zij, nog geene maand na haren Broeder KAREL, in het jaar 1558 overleden is. ERASMUS en de Geschiedschrijver THUANUS prijzen hare kuischheid en eerbare zeden; de laatstgemelde echter voegt er bij, dat zij ten dezen niet van alle opspraak is vrij gebleven; en wat zou het zijn, indien zekere duistere vermoedens omtrent de Moeder van *Don* JAN van *Oostenryk*, natuurlijken Zoon van Keizer KAREL, naderhand Landvoogd der *Nederlanden*, eenigen grond van waarschijnlijkheid hadden?

Rijksdag te Regensburg.

De Keizer verzoende zich nog in dit jaar 1527 met den Paus, aan wien hij op nieuw LUTHER en deszelfs zaak opofferde. Te weten, onder de vredesvoorwaarden werd niet gesteld, gelijk men gehoopt had, dat er eene algemeene Kerkvergadering zou gehouden worden, maar dat LUTHERS ketterij zou worden uitgeroeid. Dit evenwel werd niet terstond ten uitvoer gebragt, zelfs werd er op eenen Rijksdag te *Regensburg* niets ten aanzien van den Gods-

Godsdienst verrigt, dewijl de Keizer, noch FERDINAND, welke laatste met den oorlog in *Hongaryë* belemmerd was, tegenwoordig waren.

Merkwaardig gesprek van MYCONIUS te Dusseldorp met den Monnik CORBACH.

JAN FREDERIK, Zoon van JAN, Keurvorst van *Saksen*, was ondertrouwd met CATHARINA, jongste Zuster van Keizer KAREL, maar de voltrekking van het huwelijk werd afgebroken, omdat de Keurprins der *Luthersche* leere was toegedaan, ja openlijk beweerde des Keizers Gezant HAUNART, dat men den Ketteren geen woord behoefde te houden. De jonge Vorst verbond zich daarop in het huwelijk met SIBYLLA, Dochter van JAN, Hertog van *Kleef*. Dit huwelijk gaf gelegenheid, om de Hervorming in de landen van *Gulik* en *Kleef* te vestigen. Op zijne reize naar zijne bruid had de Keurprins als zijnen Hofprediker bij zich FREDERIK MYCONIUS (*), die dagelijks voor hem predikte. Als hij dit ook te *Dusseldorp* op het Kasteel deed, voer een *Franciskaner* Monnik uit een *Convent* te *Keulen*, JAN CORBACH, op den 17den Februarij van dit jaar 1527 hevig hier tegen uit, en riep, dat deze nieuwe Predikers geene zending hadden; evenwel beloofde hij, te willen hooren, indien iemand hem anders zou kunnen leeren, en dat hij volgens de Schrift de Hervorming wilde aannemen. Zekere Baron ANARG VAN WILDENFELS verzocht daarop den Monnik, dat hij MYCONIUS op het Kasteel wilde hooren prediken, met belofte, dat hij hem een gesprek met denzelven zou bezorgen, indien hij hem wilde onderregten, zoo

(*) Zie van MYCONIUS boven *Bl.* 31. volgg.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zoo hij iets met de Schrift ſtrijdig zeggen mogt. De Monnik weigerde dit, alhoewel ook MYCONIUS zijn verzoek bij dat des Barons voegde; eindelijk echter beloofde hij, tot een geſprek op den 19den Februarij in de herberg des Barons te zullen komen, gelijk hij ook deed. Hier was de Prins van *Sakſen* met zijne Raden, en vele Hovelingen van den Hertog van *Kleef*, en zoo vele andere geleerden en ongeleerden, tegenwoordig, dat men de deuren wagenwijd open moest zetten. MYCONIUS maakte een begin van het geſprek, den Monnik verzoekende, dat hij zich der waarheid bevlijtigen, en de Toehoorders, dat zij aandachtig zijn en zoo er iets, minder met Gods woord overeenkomende, mogt voortgebragt worden, daar van vermaan doen zouden. Nu toonde de Monnik aanſtonds, door welken geest hij gedreven werd, alzoo hij MYCONIUS heel onwellevend aanſprak met een, *Horst du Frits!* terwijl hetgeen hij zeide, daarop uitkwam, dat men over de Schrift niet moest disputeren voor krijgslieden en dergelijke onkundige menſchen, maar in tegenwoordigheid van Leeraren; vervolgens daagde hij MYCONIUS uit, om naar *Keulen* te gaan, en daar zijne zaak te behandelen. Maar deze hernam, dat men uit Gods woord oordeelen moest, en beriep zich onder anderen op *Joann.* XII. 48, welken Tekst hij uit de overzetting van LUTHER voorlas; waarop de Monnik vol toorn uitriep: dat de Duivel zelve de maker van deze overzetting was, voorts *Deut.* XVII. 10, tegen de gezegden van MYCONIUS ſtellende, alwaar het oordeel over Gods-

dienst-

diensttwisten aan de Priesters overgegeven werd. MYCONIUS antwoordde, dat men het volgende vers hiermede moest vergelijken, alwaar de Schrift als de regel van dit oordeel genoemd wordt. Nadat dit voorafgegaan was, redetwistte men over X artikelen, welke de Monnik te voren op den Predikſtoel had voorgedragen, als leeringen, die men gelooven moest. De Monnik deed niets dan ſchelden, ſchreeuwende, dat MYCONIUS van vele Duivelen bezeten was, en hem verwijtende, dat hij getrouwd was, en dat hij de aanſtoker was van het oproer der Boeren. Dit alles beantwoordde MYCONIUS, naar het voorbeeld van CHRISTUS zijnen Meester, met beſcheidenheid. De Monnik eindelijk in de engte gebragt en geene eene plaats in de Schrift vindende, om de aanroeping der Heiligen te bewijzen, vraagde aan MYCONIUS, na eene menigte ſcheldwoorden, wat hij dan geloofde? MYCONIUS, gedachtig aan des Apostels vermaning, 1 *Petr.* II. 15. rees op en gaf op de volgende wijze een voortreffelijk getuigenis van zijn geloof: ,, Mijne Heeren en Vrienden! Daar wij alomme als Ketters gelasterd worden, zoo hoort, bid ik u, van mij de gronden van ons geloof en hoop. Wij belijden, dat wij alle zondaars zijn, met het harte en driften altijd tot het kwade geneigd, en wederſtrevig tegen den wil van God. De wet overtuigt ons van onze zonden, en wijst aan, hoe veel wij verſchillen van Gods beeld, hetwelk in zijne geboden is voorgeſteld. Op de erkentenis van zonde volgt droefheid en vrees voor het Goddelijk oordeel. Dit is onvermijdelijk, en men heeft geen hulp-

in C. G. Jaar 1517. tot 1552.

middel, ook geene kennis van den Goddelijken raad, of hij ons wille vergeven, dan welke hij ons geopenbaard heeft door zijnen Zoon, dien hij in het vleesch gezonden heeft. Nu deze, onze Heere JEZUS CHRISTUS, predikt de genade van zijnen Vader, en zegt, dat hij gekomen is, om de menschen zalig te maken, en genezing aan te brengen, en de Schrift getuigt, dat CHRISTUS onze zonden op zich genomen heeft. Dit moet men gelooven, en van daar alleen de verzoening der zonde verwachten. Want niet alleen worden door CHRISTUS de zonden weggenomen, maar ook zijne overwinning, opstanding, regtvaardiging, heiligheid, verlossing en andere goederen aan ons geschonken. Dit alles nemen wij aan door het geloof en vertrouwen, dat wij door CHRISTUS verlost, heilig, regtvaardig, zalig en kinderen van God zijn, dit alles verkrijgen wij door het geloof; zonder geloof bezitten wij niets van dit alles. Op dit geloof volgt de Heiligen Geest; deze stort in onze harten de liefde uit, zoodat wij God als Vader liefhebben, gelijk hij ons heeft lief gehad. Dus komen de vruchten des geestes uit een gewillig hart, welke PAULUS *Gal.* V. opnoemt. Waar de boom nog niet goed, en het geloof niet opregt is, daar is geen geest en geloof in het hart; want waren deze daar, zij zouden zekerlijk werken, gelijk warmte en licht het vuur verzellen. Dit alles werkt het Euangelie en Gods woord in ons. Wat de Heiligen betreft, wij hebben van hen eene tweeledige nuttigheid, *vooreerst*, dat ons geloof door hun voorbeeld versterkt wordt, want gelijkerwijze God hun

hun geloof aangezien, en hun vergeven, en hen tot zijne kinderen en erfgenamen gemaakt heeft, zoo zal hij ook ons doen. Ten dezen einde wordt door PAULUS het geloof van ABRAHAM *Rom.* IV. voorgesteld, en van vele anderen. *Hebr.* XI. Doch de zaligheid verkrijgen wij alleen door CHRISTUS, den eenigen Middelaar. Dit bevestigen alle wonderwerken. Zulke, die daar niet op doelen, zijn verdicht of bedriegelijk. *Ten twede*, men moet ook een voorbeeld der zeden van de Heiligen nemen, echter naar het rigtsnoer van het leven van CHRISTUS, daarom beveelt PAULUS I *Cor.* IV. 16, dat wij zijne navolgers zullen zijn, gelijk hij van CHRISTUS. Uit het leven der Heiligen derhalve leeren wij lijdzaamheid in het dragen van CHRISTUS kruis, gehoorzaamheid, liefde, barmhartigheid, in welke deugden de Heiligen CHRISTUS zijn nagevolgd, en zij zelve verlangen niets van ons, dan dat wij hetzelfde doen. Ons wordt ketterij te last gelegd, met betrekking tot de spijzen; maar verstaat onzen grond: CHRISTUS maakt ons alle spijze tot vaste spijze, daar hij *Luk.* XXII. verbiedt onze harten te bezwaren met brasserijen en dronkenschap: PAULUS eischt matigheid, dit is derhalve het Christelijke vasten, indien wij matige spijs en drank gebruiken en altijd nuchteren zijn: alle opvulling, waar door het hart bezwaard wordt, al geschiedt het met visch of slechte spijzen, strijdt met CHRISTUS bevel. Wat den mond ingaat, ontreinigt den mensch niet. De spijze maakt ons niet aangenaam bij God: Het Koningrijk van God is niet spijze of drank: Christe-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

nen worden zulks niet door het eten of onthouden van visch of brood. Het verbieden van ſpijzen ſchrijft PAULUS 1 *Tim.* IV. aan valſche Leeraren toe. Deze derhalve mijden wij, ook vreezen wij niet meer de ergernis der zwakken, daar allen nu reeds zeven of acht jaren genoeg onderrigt zijn, wat al of niet geoorloofd is." MYCONIUS dit alles overluid geſproken hebben en van allen met ſtille aandacht gehoord zijnde, ſtond de Monnik, nu zachter geworden, op, en ſprak MYCONIUS dus aan: „ Waarde FRITZ! voorwaar ik heb dit met „ genoegen gehoord, en wij kunnen het op gee- „ nerlei wijze berispen; alles behaagt; alles is regt „ en billijk en heeft grond van waarheid; indien „ gij dit predikt, dan predikt gij het ware geloof „ der Christenen." Hier op zeide ANARG WILDENFELS tegen den Monnik: *maar, goede Man! dus ſlaat gij u zelven op den mond;* en als de Monnik hem vraagde: *Hoe zoo, mijn Heer?* ging hij voort: „ Omdat gij te voren gezegd hebt, dat deze FREDERIK een ketter, en zijne geheele leër kettersch „ en duivelsch is, maar nu bekent gij, dat zij „ Christelijk en zuiver is." Nu zeide CORBACH om zich te verſchoonen: dat hij gehoord had, „ dat MYCONIUS niet regt leerde, en dat hij de „ Moeder des Heeren en de Heiligen ſchold, maar „ dat hij thans geheel andere dingen vernam, en „ daar over verheugd was; dat hij overal, waar „ hij kwam, zou verklaren, dat hem onregt ge- „ ſchied was. Ik verzoek echter, ging hij voort, „ dat gijlieden mij geen ſchande aandoet, of u

„ be-

„ beroemt, dat ik overwonnen ben, en dat gij de- na C. G.
„ ze bijeenkomst niet voor een' redetwist, maar Jaar 1517.
„ alleen voor een gesprek houdt, want er is geen tot 1552.
„ regter bij geweest." MYCONIUS, nu allen hoon en smaad vergetende, zeide tegen den Monnik: „ Lieve Broeder! leer gij slechts altijd de waarheid, „ en wat regt en billijk is, en CHRISTUS zal u van „ alle schande bewaren; wij zullen niemand schel- „ den." Hetwelk de Monnik beantwoordde met: „ Het is wel!" MYCONIUS zich toen tot de Toehoorders keerende, riep hen tot getuigen, dat de Monnik de waarheid erkend had, en sprak uit *Gal.* I. 8. eene vervloeking uit over een ieder, die anders leerde. De Monnik stemde ook dit toe, gaf MYCONIUS, den Prins en ANARG, de hand, en vertrok. Naderhand echter durfde hij, tegen de waarheid aan, zich beroemen, dat hij overwinnaar gebleven was (*).

In dit jaar 1527 gaf de Keurvorst JAN van *Saksen* last aan LUTHER, MELANCHTHON en eenige andere voorname Godgeleerden, bij welke eenige aanzienlijke leden uit de regering gevoegd waren, om de bijzondere Kerken in zijn land te bezoeken, en van alle misbruiken en gebreken te zuiveren, een moeijelijk maar noodzakelijk werk, uit hoofde van de onkunde en de ongeregeldheid der zeden van vele Kerkelijken (†). Bij deze gelegenheid stelde MELANCHTHON

(*) Ik heb dit merkwaardig geval overgenomen uit GERDES *Hist. Ev. Renov. T.* II. *p.* 180.

(†) MELANCHTHON *Ep. Libr.* IV. *Ep.* 53.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

THON een klein boekje op, hetwelk eene onderrigting of instructie behelsde voor zulken, die den toestand der Kerken zouden beschouwen, hetwelk vervolgens met een Voorberigt van LUTHER in het licht gegeven is. Dit boekje was in eenen zachten bescheidenen stijl opgesteld, en bevatte, volgens deszelfs bedoeling, vele zedekundige voorschriften en lessen, welke tot de Kerketucht behoorden. Uit dit een en ander namen sommigen aanleiding, om uit te strooijen, dat MELANCHTHON was afgevallen, en dat LUTHER zijne gevoelens veranderd had. JOANNES ISLEBIUS AGRICOLA beschuldigde MELANCHTHON, dat hij in dit boekje leerde, dat de bekeering begint met de vreeze des Heeren en de angsten van het geweten, daar LUTHER plag te leeren, dat het begin gemaakt moest worden met het geloof in God, en dat CHRISTUS bevolen hebbe, bekeering te prediken in zijnen naam en niet in dien van MOZES, voorts, dat MELANCHTHON het onderwijs in de X Geboden had aanbevolen, daar wij toch van de wet bevrijd zijn enz. dus de beginselen van *wetbestrijding*, (*Antinomianerij*,) voortbrengende, welke elf jaren daarna moeite baarde. Thans werd deze twist spoedig vereffend, toen MELANCHTHON, ISLEBIUS en LUTHER te *Torgau* een gesprek met malkander hadden, en LUTHER aanwees, dat het verschil meer over woorden was dan over zaken. Anderen verbeeldden zich, dat LUTHER in zijne leere begon te wankelen, omdat er in dit boekje geen één hard woord voorkwam tegen de bijgeloovigheden der *Roomschen*. LUTHER verachtte deze uit-

strooi-

ſtrooiſels; als onze partijen zich hier over beroemen, ſchreef hij aan SPALATINUS, dan is hun roem armhartig en niet duurzaam. Omdat ik zonder bitterheid van woorden geſchreven heb, ſchreef MELANCHTHON aan CAMERARIUS, gelooven deze ſchrandere bollen, dat ik van LUTHER verſchil, en hij verhaalt, hoe hij op dien grond zelfs aangezocht is geworden, om tot de *Roomſche* Kerk weder te keeren. Niets was echter gemakkelijker te begrijpen, dan dat deze Hervormers te regt oordeelden, een' anderen ſtijl te moeten gebruiken in het onderwijzen van Predikers, en eenen anderen in het wederleggen van partijen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Om dezen tijd begonnen zich *Wederdoopers* of *Herdoopers* te openbaren, van welke wij in het vervolg meer zullen moeten zeggen; onder anderen ſtelde JACOBUS CAUTIUS, een Euangelieprediker te *Worms*, aldaar de volgende ſtellingen voor, om te redetwisten. 1. Het uitwendig woord is niet het levende en eeuwige woord van God, maar alleen een teeken en getuigenis van het inwendige. 2. Het uitwendig woord noch het Sacrament kunnen den mensch troosten noch verſterken. 3. De Kinderdoop ſtrijdt tegen God en tegen de leer van CHRISTUS. 4. In het Avondmaal is niet het waarachtige ligchaam en bloed van CHRISTUS. 5. Wat in ADAM gevallen is, herleeft in CHRISTUS, maar in behoorlijke orde. 6. CHRISTUS heeft op geene andere wijze voor ons geleden, dan dat wij zijne voetſtappen drukken en zijne geboden waarnemen. 7. Gelijk het uitwendig eten ADAM niet zou benadeeld hebben,

Begin der woelingen van de Herdoopers.

zoo

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zoo er niet de inwendige lust des harte bijgekomen was, dus is, zonder inwendige gehoorzaamheid, en lust om Gods wil te doen, het ligchamelijk lijden van CHRISTUS geene ware voldoening. Deze ſtellingen werden door zijne ambtgenooten wederſproken en door de Godgeleerden van *Straatsburg* wederlegd. Ook verwekten de Herdoopers in *Ulm* en *Augsburg* moeijelijkheden, en in de laatstgemelde plaats werden meer dan honderd zoo mannen als vrouwen in hechtenis genomen.

Ubiquitas of alomtegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam door LUTHER geleerd.

De twist over de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS ging nog ſteeds voort, de Hervormers te verdeelen. LUTHER gaf in dit jaar een werk in het licht, in hetwelk hij poogde te bewijzen, dat het ligchaam van CHRISTUS aan alle plaatſen tegenwoordig is, (*Ubiquitas*,) uit *Joann.* III. 6, en dat het weinig verſchil maakt, of in het Avondmaal de zelfſtandigheid des broods blijve of niet. Hier uit rees nu een nieuwe twist over de tegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam aan alle plaatſen, welke men gelooft, dat LUTHER het eerst geleerd heeft in het gezegde Boek, zoodat CHRISTUS ligchaam, zelfs vóór de Hemelvaart, te gelijk in den hemel en op aarde, ja aan alle plaatſen tegenwoordig geweest zij. Sommigen hebben dit gevoelen wel aan den vermaarden GERSON toegeſchreven, maar deze leerde niet eene *πανταχουσια*, (*ubiquitas*,) maar *πολυτοπια*, eene tegenwoordigheid op vele plaatſen, te weten, daar, waar het brood en wijn veranderd worden in het ligchaam van CHRISTUS. Tegen dit gevoelen verzette zich bijzonder ZWINGLIUS in zijn *regt-*

regtzinnig en christelijk antwoord aan JAN, Hertog van *Sakſen*. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Vervolging.

Gelijk de Hervormde Vorsten naar hunne vrijheid handelden in het beſchikken van de zaken van den Godsdienst, zoo handelden de Roomſche Rijksvorsten, elk in zijn land, om de Hervorming tegen te gaan. FERDINAND, Koning van *Hongaryen* en *Bohemen*, gaf een allerſtrengst Plakaat tegen de Hervormden uit en tegen alle Ketters, waarbij de doodſtraf tegen hen uitgeſproken werd. Onder andere Martelaren worden geteld LEONARD CESAR of KEIZER, GEORGE CARPENTARIUS of WAGENMAKER, JAN REICHEL en GEORGE WINKLER. LEONARD werd in *Beyeren* levende verbrand, niettegenſtaande de Keurvorst van *Beyeren* zelve voor zijn leven geſproken had bij ERNST VAN BEYEREN, Biſſchop van *Pasſau*; bij deze gelegenheid gebeurde het, dat een Priester, om zijne euveldaden, te gelijk met hem zijne ſtraf ontving, deze herhaalde telkens: *Ik ben niet waardig, om u in dezelfde ſtraf te verzellen, een onregtvaardige met den regtvaardigen.* GEORGE CARPENTARIUS werd te *Munchen* op den houtſtapel gebragt. JAN REICHEL aan een' boom opgehangen, door de geheime ſtreken van FABER, Biſſchop van *Weenen*, en GEORGE WINKLER, Predikant te *Halle* in *Sakſen*, die door den Aartsbiſſchop van *Mentz* naar *Aſchaffenburg* ontboden was, om rekenſchap van zijn geloof te geven, en weder ontſlagen, werd onder weg van het leven beroofd; waar over LUTHER eene vertroostende aanſpraak aan de Gemeente van *Halle* ſchreef, waar

in

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

in hij de wereld noemt: *Eine herberge, da der wirth ein schalks-wirth ist, und sein haus had das mahlzeichen, oder schild über der thür, und heist, zum mord und zur lugen.*

Geschrift van J. LIECHTENBERGER door LUTHER uitgegeven.

Ten dezen tijde liep er een boekje rond van voorzeggingen of *Prognosticatien* van zekeren JAN LIECHTENBERGER, een' Starrenkijker der voorgaande eeuw, in welke onder vele andere voorzeggingen eene groote verdrukking der Geestelijken en eene verandering in de Kerk scheen voorspeld te worden. Voor eenen druk, die met gedrochtelijke plaatjes in dit jaar werd uitgegeven, schreef LUTHER eene Voorrede. Te weten, de Roomschen meenden, dat deze voorspellingen zagen op den Boerenkrijg, en beloofden zich van nu voortaan alles goeds. Maar LUTHER, hoewel verklarende, dat hij hun geluk niet zou benijden, indien zij slechts hunne leer en leven verbeterden, meende evenwel, dat zij, dit verwaarloozende, niets goeds te hopen hadden, maar, dat hetgeen hij hun uit Gods woord voorzeide, door de uitkomst meer zou bevestigd worden dan de voorzeggingen van LIECHTENBERGER. Voorts leert hij in deze Voorrede verscheidene goede dingen van de ijdelheid der Starrenkijkers, en hoe het komt, dat God aan deze lieden sommige dingen als ingeeft, die waar zijn en onder zeer vele valsche door de uitkomst bevestigd worden; insgelijks, hoe God wonderlijke zaken uitvoert door de Engelen, op eene wijze, welke wij niet bevatten kunnen: vervolgens zegt hij, dat voorteekenen, welke aan den hemel of in de lucht gebeuren, waartoe hij de Kometen en

Eklip-

Eklipsen brengt, voor de Vorsten het meest te vreezen zijn, opdat zij door deze teekenen leeren zouden, hun leven te beteren, dewijl zij de genen niet willen hooren, die hen ten goede vermanen. In onzen leeftijd, zegt hij, hebben wij vele dergelijke teekenen gezien, bijzonnen, ongewone regenboogen en dergelijke: waarop lotgevallen der Koningen van *Frankryk*, *Hongaryen* en *Denemarken* gevolgd zijn, daar niemand aan dacht (*). na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In het begin van het jaar 1528 scheen het, als of het tot eenen binnenlandschen oorlog tusschen de Rijksvorsten zou komen. OTTO PACKIUS, Raad van GEORGE, Hertog van *Saksen*, ontdekte aan FILIPS *den Grootmoedigen*, Landgraaf van *Hessen*, dat de *Roomsche* Rijksvorsten FERDINAND, GEORGE van *Saksen*, WILLEM en LODEWYK van *Beyeren*, ALBERT van *Mentz*, MATTHEUS van *Salzburg*, WIGAND van *Bamberg*, KOENRAAD van *Wurtzburg* en anderen onderling een verbond hadden aangegaan, om de *Lutherschen* uit te roeijen. Hij leverde aan den Landgraaf eene kopij van dit verbond over, en beloofde, voor 4,000 Gulden hem het oorspronkelijk opstel zelve te zullen bezorgen. Hierop begon de Landgraaf zich ten oorlog toe te rusten, en kwam overeen met den Keurvorst van *Saksen*, dat deze hem met 26,000 man zou ondersteunen. Doch op het eerste gerucht hier van zuiverden zich de Roomsche Vorsten, de één na den anderen, bij den Landgraaf en Keurvorst, en bij het Rijksbestuur, ook

Uitzigten van oorlog in Duitschland.

(*) LUTHER *Opp. Germ. T.* III. *fol.* 406. *sqq. ed. Jen.*

na C. G. Jaar 1517. tot 155".

ook kon PACKIUS het beloofde niet volbrengen. Ook traden de Keurvorsten van *Trier* en de *Paltz* tusschen beiden, zoodat deze krijg in de beginselen gesmoord werd. Velen nogtans hebben gemeend, dat er wel iet aan de zaak was, en dat het gemelde verbond inderdaad ontworpen, maar niet volkomen geteekend is geweest. LUTHER zelve gaf er geloof aan, en schreef deswegens eenen zeer hevigen Brief aan WENZEL LINK, Predikant te *Neuremberg*, in welken hij de ontschuldiging van GEORGE van *Sakfen eene zeer koude ontschuldiging* noemt, en de Roomschgezinden als 't ware dreigt: „ als zij vervolgens meer ondernamen, dat hij God „ zou bidden, en de Vorsten vermanen, dat zij „ zonder barmhartigheid mogten uitgeroeid worden: „ nademaal zij als onverzadelijke bloedzuigers niet „ wilden rusten." Deze Brief werd door GEORGE van *Sakfen* onderschept, die er een afschrift van aan den Keurvorst JAN zond, met een' bijgevoegden dreigenden Brief en eisch, dat LUTHER daar over te regt gesteld zou worden. LUTHER verdedigde zijnen Brief in een werk, hetwelk hij schreef: *over het onderscheppen van geheime Brieven* tegen GEORGE van *Sakfen.* Van dit alles schreef MELANCHTHON aan CAMERARIUS (*): *God verbetere dergelijke misstappen van ons!* PACKIUS werd op last van den Landgraaf in hechtenis genomen, maar weder ontslagen, waarna hij eenige jaren in *Duitschland* rond gezworven hebbende, eindelijk in het jaar

(*) *Ep. Libr.* IV. *n.* 71.

jaar 1536 op bevel der Landvoogdesse MARIA van Hongaryen op nieuw gevat zijnde, te *Mechelen* of te *Antwerpen* de doodstraffe ondergaan heeft.

In dit jaar gaf de Kerkenvisitatie of Bezoeking aan LUTHER aanleiding, om zijnen *kleinen* en *grooten Katechismus* op te stellen, die vervolgens onder de openbare Geloofsboeken der *Luthersche* Kerk zijn aangenomen. Niet zoo heilzaam was voor het welzijn der Kerk een ander werk van LUTHER, zijne *groote belijdenis* van het Heilig Avondmaal, bij welke hij wilde leven en sterven. Hij trachtte in dezelve zijn gevoelen over CHRISTUS tegenwoordigheid in het Avondmaal nader te bewijzen, bewerende ten dien einde: dat CHRISTUS ligchaam drie wijzen van *bestaan* hebbe, eene ligchamelijke en zichtbare; eene onbegrijpelijke en geestelijke, volgens welke het geene plaats beslaat, maar door alle schepselen doordringt, even gelijk het gezigt door de lucht, het licht en het water. Op deze wijze kwam het door de geslotene deur en is het in brood en den wijn in het Avondmaal tegenwoordig. Eindelijk eene Goddelijke en Hemelsche, voor zoo ver het een persoon is met God, en waar God is, daar is zijn ligchaam. Echter na het gesprek te *Marburg*, waarvan wij vervolgens spreken, schijnt hij deze meening te hebben laten varen. Thans werd ook de twist tusschen LUTHER en CARELSTAD vernieuwd. Deze laatste was, gelijk wij gezien hebben, in *Saksen*, met verlof van den Keurvorst, te *Wittemberg* wedergekeerd, in het jaar 1525, maar

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Rijksdag te Spiers. De naam Protestanten.

daarna begaf hij zich naar *Zwitserland*, alwaar hij in het jaar 1543 overleden is.

Keizer KAREL, die ten dezen tijde de handen ruimer had gekregen, door het sluiten van den vrede met den Paus, meende nu gelegenheid te hebben, om de Godsdienstverschillen in *Duitschland* te doen eindigen, en van dezelve een staatkundig gebruik te maken, om zijn gezag en invloed op het Rijk en de Rijksvorsten onder dit voorwendsel te vermeerderen. Schoon in persoon nog afwezig te *Barcelona*, deed hij eene Rijksvergadering in het jaar 1529 bijeenkomen, ten einde men zou beraadslagen, over de middelen, om de *Turken* te wederstaan, en over het regelen van den Godsdienst en het doen ophouden van alle bewegingen omtrent denzelven. Sterk liet de Keizer op dezen Rijksdag, door zijne Gevolmagtigden aandringen, op een stipte uitvoering van het Plakaat van *Worms*, en op eene herroeping van het besluit, hetwelk men *met eenparige stemmen* op de vorige Rijksvergadering genomen had, dat elk Rijkslid vrijheid zou hebben, om in zijne landen en gebied zulke schikkingen omtrent den Godsdienst te maken, als hij zou meenen voor God en den Keizer te kunnen verantwoorden, tot dat eene vrije algemeene Kerkelijke Vergadering alles op eenen vasten en gelijken voet zou gebragt hebben. Gedeeltelijk de vrees voor den Keizer, wiens wapenen in de gevoerde oorlogen meest overwinnende geweest waren, maar ook gedeeltelijk het oordeel der Roomschgezinde Vorsten, die nu reeds ten

ten klaarste inzagen, welke voortgangen de Hervorming maakte, dat zij hunnen Godsdienst niet geheel in de waagschaal moesten stellen, met te stijf te dringen om voldoening hunner bezwaren van het Roomsche Hof te bekomen; het een en ander bewoog de vergadering, om het voorheen *eenparig* genomen besluit, slechts *met meerderheid van stemmen*, in te trekken, en daartegen vast te stellen: dat het Plakaat van *Worms* ten strengste zou worden opgevolgd in die landen, in welke het tot hier toe aangenomen was, zoodat in dezelve alle verandering in den Godsdienst volstrekt verboden werd – dat in andere landen, waar de Euangelische Godsdienst geoefend werd, dezelve geoorloofd zou blijven, tot eene Kerkvergadering, op welker bijeenkomst men zou aandringen; doch hij zou al eerder afgeschaft worden, als zulks zonder gevaar geschieden kon. — Dat men de Misse niet zou mogen afschaffen, of de oefening van den Roomschen Godsdienst verhinderen, of tot de Euangelische overgaan — dat men de leer en gezindte der *Sacramentarissen*, (zoo noemde men die genen, die met ZWINGLIUS van één of gelijk gevoelen waren, alhoewel ZWINGLIUS in zijne schriften meermalen, met grond, had aangemerkt, dat men dezen naam met meer regt zou moeten geven aan de genen, die van de Sacramenten verwachten, hetgeen alleen de Heiligen Geest, door het woord en de Sacramenten, in ons onmiddelijk of krachtdadig werkt;) nergens aannemen of leeren zou mogen; — en eindelijk: dat de Herdoopers met den dood moesten gestraft worden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Al de Rijksvorsten, welke de noodzakelijkheid der Kerkhervorming kenden, waren, met reden, ten hoogſten onvergenoegd, dat men een eenparig genomen beſluit naderhand met eene meerderheid dus herriep, tegen den wil der anders gevoelende leden, men toonde de onregtvaardigheid en onbeſtaanbaarheid hier van met de duidelijkſte redenen overtuigend aan; ook was niemand dezer Vorsten zoo onnoozel of zoo luttel bedreven in de ſtreeken van het Roomſche Hof, dat hij de belofte, van ſpoedig eene algemeene Kerkvergadering te zullen beroepen, in een ander licht beſchouwde, dan als eene kunſtenarij, om de gemoederen des volks te ſusſen, nademaal het ligt te bevroeden ſtond, dat eene wettige en vrije Kerkvergadering, vrij van den invloed van *Rome*, het laatſte zijn zou, hetwelk de Paus, in den tegenwoordigen ſtaat van zaken, zou toeſtaan. Na bij herhaling dit een en ander vergeefs te hebben herhaald en aangedrongen, deden de Euangeliſche Rijksvorsten eene plegtige betuiging, (*Protest*,) tegen dit onbillijk beſluit aanteekenen op den XIXden April, hetwelk zij den XXVſten in openbaren druk gaven, zich verders op den Keizer en eene aanſtaande vrije Kerkvergadering beroepende. Deze dus *Protesterende* Vorsten waren JAN, Keurvorst van *Sakſen*, GEORGE, Keurvorst van *Brandenburg*, ERNST en FRANS, Hertogen van *Lunenburg*, FILIPS, Landgraaf van *Hesſen*, en WOLFGANG, Vorst van *Anhalt*. Bij deze Vorsten voegden zich verſcheidene vrije Keizerlijke Rijksſteden, namelijk: *Straatsburg*, *Ulm*, *Neuremberg*,

Kon-

Konstans, *Rotlingen*, *Windsheim*, *Memmingen*, *Landau*, *Kempten*, *Heilbron*, *Weissenburg*, *Nordlingen* en *St. Gal*. Naar dit *Protest* is de naam *Protestanten* gegeven aan alle de Euangelischen, of Voorstanders der Hervorming, welken zij tot heden toe behouden hebben. Zonderling is het oordeel van LUTHER over het besluit der Rijksvergadering te *Spiers*, hij meende, dat men het artikel van hetzelve, hetwelk de *Sacramentarissen* en *Herdoopers* betrof, behoorde aan te nemen; de Rijksvorsten waren zich zelven beter gelijk, en verwierpen ook dat gedeelte van het besluit, omdat het onbillijk is, iemand, wie hij ook zij, onverhoord te veroordeelen. Het *Protest* werd aan den Keizer overgebragt door een Gezantschap van wege de *Protestanten*, met bijgevoegd aanbod van bijstand tegen de *Turken*, die toen tot aan *Weenen* toe waren doorgedrongen. De Keizer, die thans de genegenheid van den Paus zocht, ontving de Gezanten niet vriendelijk, en toonde zich verstoord, dat deze Vorsten het Plakaat van *Worms* en het besluit van *Spiers* niet gehoorzaamd hadden, met zware bedreigingen, indien zij bij hunne ongehoorzaamheid bleven volharden. — De *Protestantsche* Vorsten, door dit alles, de gezindheden des Keizers ontdekt hebbende, waren van toen af bedacht, om zich tegen hem in veiligheid te stellen, doch konden met malkanderen niet eens worden, schoon zij verscheidene bijeenkomsten hielden te *Roth*, *Neurenberg* en op andere plaatsen, tot het hun eindelijk te *Smalkalden* gelukte, gelijk wij zien zullen. De reden hier van was,

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

na C. G Jaar 1517. tot 1552

dat LUTHER en die alle geweldige maatregelen ontraadden, en bijzonder dat hij in allen gevalle de zoogenoemde *Sacramentarisfen* van deze vereeniging wilde uitgefloten hebben.

Bijzondere bewaring van SIM. GRYNÆUS.

De bijzondere bewaring van SIMON GRYNÆUS, welke, bij gelegenheid van dezen Rijksdag, te *Spiers* gebeurde, is te merkwaardig, dan dat zij hier niet kortelijk zou verhaald worden. SIMON GRYNÆUS was, federt het jaar 1523, Hoogleeraar in de *Griekfche* Taal te *Heidelberg*, een groot vriend der Hervormers, bijzonder van MELANCHTHON. Hij bevond zich in dit jaar 1529, bij gelegenheid van den Rijksdag, te *Spiers*. Eenmaal hoorde hij hier FABER, naderhand Bisfchop van *Weenen*, prediken; en GRYNÆUS nam de vrijheid, hem, doch op eene befcheidene wijze, over fommige grove misflagen in deze Kerkreden aan te fpreken. FABER merkende, dat hij zich niet zou kunnen verdedigen, veinsde thans geen' tijd te hebben, maar vraagt vriendelijk naar 's mans naam, en deze vindt geene zwarigheid, om te zeggen, dat hij GRYNÆUS is. FABER verzoekt hem daarop 's anderen daags op zeker uur, hetwelk hij bepaalt, bij hem te komen, opdat zij over zaken van zoo veel aanbelang breeder mogten fpreken, alles onder vriendfchappelijke betuigingen. Doch nu willen wij MELANCHTHON, van wien wij het verhaal hebben (*), zelven hooren: „ GRYNÆUS kwam van FABER regel-

(*) *Comment. ad Cap.* X. *Daniel. Opp. Tom.* II, *fol.* 476.

gelregt bij ons. Naauwelijks had hij plaats aan tafel genomen, want het was etenstijd, en mij en den anderen een gedeelte van het gefprek verhaald, toen ik, aan tafel zittende, fchielijk uit de kamer geroepen werd. Daar was, ik weet niet welk, een grijsaard, die eene zonderlinge deftigheid in zijn wezen, fpreken en kleeding vertoonde, zonder dat ik ooit heb kunnen te weten komen, wie hij was, deze mij aanfprekende verhaalde, dat op ftond de geregtsdienaars aan onze herberg zouden wezen, op last van den Koning (FERDINAND,) om GRYNÆUS mede te nemen, dien FABER bij den Koning aangeklaagd had. Hij gebood hem terftond de ftad te verlaten, en ons vermaande hij, om toch niet te talmen. Dit gezegd hebbende groette de oude man mij, en ging."

„ Ik ga naar binnen bij de vrienden, en vertel, welke boodfchap de grijsaard gebragt had. Op ftaande voet nemen wij GRYNÆUS in ons midden, en geleiden hem over de openbare ftraat naar den *Rhyn*, waar wij op den oever zoo lang bleven ftaan, tot dat GRYNÆUS, met zijnen Reisgenoot, in een klein fchuitje was overgevaren. Vervolgens wedergekeerd in onze herberg, verftonden wij, dat de geregtsdienaars daar dadelijk geweest waren, een oogenblik flechts, nadat wij uit het huis gegaan waren."

„ In hoe groot gevaar GRYNÆUS geweest zou zijn," vervolgt MELANCHTHON, „ indien hij in hechtenis genomen was, kon men gemakkelijk beflui-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ſluiten uit de wreedheid van FABER (*). Wij dachten, om die reden, dat zijn wreed oogmerk door God te leur geſteld was. En hoewel ik niet kan zeggen, wie die waarſchuwende grijsaard geweest is, de geregtsdienaars maakten zoo grooten haast, dat GRYNÆUS niet had kunnen ontkomen, indien hij niet door Engelen beveiligd ware geweest."

„ Hoe het zij, dat de zaak gebeurd is, zoo als ik verhaald heb, is zeker, en weten ſommige goede lieden, die tegenwoordig geweest en nog in leven zijn. Laat ons derhalve God danken, die ons zijne Engelen tot wachters geeft, en laat ons met des te geruster harten de pligten van ons beroep waarnemen."

Bijeenkomst te Marburg.

Doch wij keeren van dezen buitenſtap terug. De Landgraaf van *Hesſen*, FILIPS *de Grootmoedige*, zag, in den tegenwoordigen toeſtand van zaken, de verſchillen der Hervormers onderling kommerlijk in, en wenschte, zoo het mogelijk ware, dezelve weg te nemen, opdat door deze tweedragt de goede zaak der Hervorming niet verloren mogte gaan. Hij ſchreef bij herhaling aan den Keurvorst van *Sakſen*, om dien te doen opmerken, dat het leerſtuk *over het Avondmaal* niet van zoo groot aanbelang ware, als de andere leerſtukken, in welken men overeenkwam; en ſtelde een mondgeſprek voor tusſchen de voornaamſte Godgeleerden van weërskanten, niet om

(*) Wij hebben daar van hier voor een ſtaaltje gezien *Bladz.* 173.

om den twist te beslissen, maar te bemiddelen en tot broederlijke eensgezindheid te herbrengen. Dit gesprek werd ook werkelijk in het jaar 1529 gehouden te *Marburg*, alwaar van de eene zijde LUTHER, MELANCHTHON, en JUSTUS JONAS van *Wittemberg*, ANDREAS OSIANDER van *Neurenberg*, en JOANNES BRENTIUS van *Halle* verschenen, en van de andere zijde ZWINGLIUS van *Zurich*, OECOLAMPADIUS van *Bazel*, BUCERUS en HEDION van *Straatsburg*. Men kon ondertusschen van voren reeds opmaken, hoe weinig men van deze onderhandeling zou te verwachten hebben, daar LUTHER zelve in eenen Brief aan den Landgraaf te kennen gaf, dat hij volstrekt van zijn gevoelen niet zou afgaan, dewijl hij de zaak van alle kanten overwogen en zoo dikwijls ter toetse gebragt had; ook begreep LUTHER, dat men onzijdige Regters behoorde te verkiezen, die, na de redenen van deze en gene zijde gehoord te hebben, uitspraak konden doen; waartoe hij voorsloeg, dat men eenige verstandige Roomschgezinden zou kunnen verkiezen. Ook wilde LUTHER volstrekt niet dulden, dat CARELSTAD, hoe zeer deze zulks verzocht, mede tot deze bijeenkomst zou toegelaten worden. Uit al hetwelk men genoeg voorzien kon, dat de partijen te zeer vooringenomen waren, om malkanderen te kunnen verstaan. Daar ZWINGLIUS door sommigen beschuldigd werd, van onregtzinnigheid omtrent de leere der Drieëenheid, de kracht van Gods woord, de erfzonde enz. wilde LUTHER ook eerst over deze punten handelen, maar ZWINGLIUS verklaarde zich ter-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

terstond zoo overtuigend en klaarblijkelijk, dat hij in deze stukken, wat de zaken betrof, niets van de overige *Protestanten* verschilde, ten zij misschien in het gebruik van een of ander woord, of in de wijze van voorstel, dat het LUTHER zelven voldoende voorkwam. Maar in het stuk van het Avondmaal, waarom men eigenlijk was bijeengekomen, kon men malkanderen niet vinden. Men drong van de eene zijde daarop aan, dat JEZUS zelve gezegd heeft, dat *het vleesch geen nut doet;* dat het ware ligchaam van CHRISTUS nergens anders kan zijn dan in den hemel, en niet op twee of meer plaatsen te gelijk; eindelijk, dat de Kerkvaders, en voornamelijk AUGUSTINUS, de woorden der instelling van een geestelijk eten en drinken verstaan hebben. Op het *eerste* zeide LUTHER, dat CHRISTUS, zeggende, dat het *vleesch* geen nut doet, niet spreekt van *zijn vleesch*, veel min van zijn *vleesch* in het Sacrament des Avondmaals, maar van een grof en vleeschelijk verstaan van zijne woorden; op het *tweede* antwoordde hij, dat God zijn ligchaam kon stellen, dat het niet in eene plaats was, gelijk ook de Schoolleeraars beweerden, hetwelk hij niet kon verwerpen: dat *één* en *hetzelfde ligchaam te gelijk in verscheidene plaatsen zijn kan*, alhoewel hij vervolgens toegaf, dat het ligchaam van CHRISTUS niet tegenwoordig was, als in eene plaats, waar uit OECOLAMPADIUS besloot, dat het derhalve niet ligchamelijk tegenwoordig zij. Op het *derde* gaf LUTHER geheel geen antwoord, maar herhaalde slechts de woorden van JEZUS: *Dit is mijn ligchaam*, zeggen-

gende: „ Ik betwiste niet of *is* kan zeggen, *betee-* „ *kent*, maar ik ben te vrede, dat CHRISTUS ge- „ zegd heeft: *dit is mijn ligchaam! Da kan der* „ *Teuffel nicht fur.*" De uitſlag van deze bijeenkomst was dus, gelijk men vooraf had kunnen verwachten, elk bleef bij zijne meening, zelfs kon LUTHER niet van zich verkrijgen de hand van broederſchap, welke de Zwitſerſche Godgeleerden hem aanboden, aan te nemen of hun de zijne toe te reiken. Evenwel ſcheidde men als vrienden, beide partijen zouden malkanderen wederzijdſche liefde betoonen, zoo veel elk in gemoede in ſtaat zou zijn, en God bidden, dat hij hen door zijnen geest in het ware gevoelen wilde bevestigen. LUTHER verklaarde openlijk in eene Kerkrede, dat de zaak niet hopeloos ſtond, dat er wel geene broederlijke vereeniging tusſchen hen was, maar evenwel eene goede vriendelijke eendragt, zoodat men malkanderen alle wederzijdſche dienſten zoude bewijzen; ja dat het nog wel eene broederlijke vereeniging zou worden, als men God vlijtig bade. Te weten, men was het onderling over de volgende Artikelen eens, welke ook door de beide partijen onderteekend werden: Over de Drieëenheid, de menschwording, het lijden en de verdienſten van CHRISTUS, over de erfzonde, de vergeving van deze en andere zonden alleen door het geloof in CHRISTUS, die voor ons geſtorven is, over het geloof, eene gave van God, over het regtvaardigmakende geloof, dat de Heilige Geest gewonelijk het geloof werkt door het woord, over den Doop om dit geloof te werken en

te

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

te versterken, over het geloof als het beginsel der goede werken na onze regtvaardigmaking en heiligmaking, dat de Oorbiecht niet noodzakelijk, maar nogtans nuttig zij, dat de Overheid en Burgerlijke orde goed en noodig zij, dat Kerkelijke Overleveringen, voor zoo ver zij niet strijdig zijn met Gods woord, vrij waargenomen, of ter zijde gezet kunnen worden, om ergernissen te weren. Eindelijk liet men in het Avondmaal de beide gedaanten van brood en wijn toe, terwijl men de Mis verwierp, voorts kwam men overeen: „ dat het Sacrament „ des Altaars is het Sacrament van het waarachtige „ ligchaam en bloed van CHRISTUS, en dat het „ geestelijk eten van hetzelve vooral noodzakelijk „ zij, en deze nuttigheid hebbe, dat het de zwak„ ke gewetens opwekt tot geloof en liefde door den „ Heiligen Geest."

Men zou misschien deze bijeenkomst niet zoo spoedig hebben afgebroken, indien zich niet eene besmettelijke ziekte te *Marburg* geopenbaard had, welke men *het Engelsche zweet* noemde, omdat zij in *Engeland* onder HENDRIK VII het eerst ontstaan was.

Ondertusschen, gelijk gewonelijk, zoo roemden ook hier beide de partijen op de overwinning, terwijl zij beide bij hun gevoelen bleven. LUTHER en MELANCHTHON schreven in hunne Brieven, dat de *Zwitsers* hun gevoelen in alle andere artikelen hadden veranderd, dat zij zulks ook zouden gedaan hebben ten opzigte van het Avondmaal, indien zij niet voor het ongenoegen van hun volk gevreesd

had-

hadden, waarvan echter geen blijk bekend is; maar dit integendeel is zeker, dat de Landgraaf FILIPS van *Hesſen* de waarheid van het gevoelen van ZWINGLIUS ſedert beleden heeft, zoo zelfs, dat hij de *Augsburgſche* Geloofsbelijdenis niet wilde onderteekenen, dan met betuiging, dat hij ten aanzien van het artikel over het Heilig Avondmaal niet voldaan was.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Ook bleek LAMBERT van *Avignon* ſedert meer genegen te zijn geworden voor dit gevoelen. Deze LAMBERT van *Avignon*, een Fransch Godgeleerde, was aan den Landgraaf FILIPS door de *Zwitſerſche* en *Sakſiſche* Godgeleerden ten ſterkſte aangeprezen, en bij dezen Vorst in groote gunst. Met zijn behulp en beſtuur was de Hervorming in *Hesſen* door den Landgraaf FILIPS in het jaar 1526 gelukkig begonnen en voltooid, en in het volgende jaar 1527 de Hoogeſchool te *Marburg* opgerigt.

LAMBERT van Avignon Hervormer van Hesſenland.

De Keizer, die zich, bij den vrede met FRANCOIS I, Koning van *Frankryk*, en daarna in een mondgeſprek met den Paus KLEMENS te *Bologna* verbonden had, om de zaken, den Godsdienst betreffende, te vereffenen, gelijk hij bijzonder met den Paus was overeengekomen, dat hij en zijn Broeder FERDINAND alles zouden aanwenden, opdat de Ketters tot den regten weg terug gebragt zouden worden, terwijl de Paus de Kerkelijke hulpmiddelen zou gebruiken; en bijaldien de Ketters hardnekkig bleven, dat hij en FERDINAND hen door de wapenen zouden dwingen, terwijl de Paus de overige Christen-Vorsten zou opwekken, om hen daar in naar ver-

Augsburgſche Geloofsbelijdenis

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

vermogen behulpzaam te zijn, besloot ten dien einde zelve naar *Duitschland* te komen, alwaar hij eenen Rijksdag had uitgeschreven tegen de maand Junij des jaars 1530, met bevel aan de *Protestanten*, om op denzelven hunne *Geloofsbelijdenis* in te leveren, en rekenschap van hun geloof te geven. De Keizer, die in het jaar 1529 plegtig door den Paus te *Rome* gekroond was, had ook bij die gelegenheid bij eede beloofd: dat hij met alle krachten, verstand en vermogens een altijddurend verdediger zijn zoude van de Pauselijke waardigheid en de Roomsche Kerk. Hij zelve had wel ten sterkste bij den Paus aangedrongen op eene algemeene Kerkvergadering, maar deze was door den Paus, onder allerhande voorwendsels, volstrekt afgeslagen.

Op het ontvangen van des Keizers aanschrijving, gaf de Keurvorst van *Saksen* last aan de *Wittembergsche* Godgeleerden, LUTHER, JUSTUS JONAS, POMERANUS en MELANCHTHON, welke hij, ten dien einde, naar *Torgau* ontboden had, om een ontwerp eener Geloofsbelijdenis op te stellen. Hier werden door LUTHER XVII artikelen opgesteld en aan den Keurvorst overgeleverd, welke onder den naam der *Torgausche Artikelen* bekend zijn. Deze Artikelen maakten den grondslag uit van de *Augsburgsche* Geloofsbelijdenis. Zij werden door MELANCHTHON nagezien, in den stijl beschaafd, en met nog andere Artikelen vermeerderd, welke aan LUTHER gezonden en door denzelven goedgekeurd werden, hoewel hij wist, dat er sommige dingen voorbijgegaan en andere verzacht waren, gelijk MELANCHTHON over

het

het geheel fchroomvalliger van imborst was dan LUTHER. na C G. Jaar1517. tot 1552.

Behalve deze fchikkingen, welke de *Protestantfche* Vorsten maakten, hielden zij ook verfcheidene bijeenkomften, in welke zij raadpleegden, dewijl het gerucht zich meer en meer verfpreidde van des Keizers oogmerken, om alle *Euangelifchen* geheel uit te roeijen, of men zich niet behoorde te wapenen, ten einde geweld met geweld te keeren. Op de voorftellen echter van LUTHER, die zich van alle geweldige middelen in de zaak van den Godsdienst afkeerig verklaarde, en aandrong, dat men op God vertrouwen en hem de bewaring van den Godsdienst aanbevolen laten moest, zette men deze raadplegingen ter zijde, en de Vorsten begaven zich vervolgens naar *Augsburg*, alwaar JAN, Keurvorst van *Sakfen*, het eerst aankwam, verzeld van zijnen zoon JAN FREDERIK, FRANS, Hertog van *Lunenburg*, WOLFGANG, Vorst van *Anhalt*, en de Godgeleerden MELANCHTHON, JONA, SPALATINUS en ISLEBIUS, zijnde LUTHER, omdat hij, volgens het Plakaat van *Worms*, in den Rijksban was, onder weg te *Coburg* gebleven, alwaar hij genoeg bij de hand was, om hem raad te kunnen plegen. Vervolgens kwam de Landgraaf FILIPS, en den XVden Junij Keizer KAREL zelve, die met ongemeene pracht zijne intrede hield. Drie dagen achter een werd nu in de volle vergadering getwist, over het prediken der Protestanten, hetwelk tot hier toe te *Augsburg* gefchied was; eindelijk befloot men, dat de predikers van beide partijen zouden aflaten van prediken,

tot

na C. G. Jaar 1517. tot 1552. tot dat er iets omtrent den Godsdienst was vastgesteld, maar dat de Keizer lieden verkiezen zou, die zonder verſmading van eene der partijen intusſchen zouden prediken. Echter werd de *Sacramentsdag* plegtig gevierd en de Mis gehouden, doch zoo dat de *Protestanten* den gemelden dag niet vierden, en dat alleen ſommigen van hen bij de Mis tegenwoordig waren, uit hoofde van hun ambt. Dus nam de Keurvorst van *Sakſen* zelve, terwijl de Mis gevierd werd, zijne bediening waar bij den Keizer, gelijk NAAMAN de *Syriër* bij zijnen Koning, evenwel vooraf zijn geloof aangaande de Mis verklaard hebbende.

Na het openen der vergadering, ſtelde de Keizer twee hoofdpunten ter behandeling voor, den *Turkſchen* oorlog en de verſchillen over den Godsdienst. De vergadering bepaald hebbende, dat men dit laatſte punt het eerst zou afhandelen, beval de Keizer, dat de Keurvorst van *Sakſen* met zijne Bondgenooten hunne Geloofsbelijdenis en hun gevoelen omtrent het verbeteren der misbruiken ſchriftelijk zouden overleveren. Dit deden zij, vier dagen daarna, den 24ſten Junij, door een geſchrift in het Latijn en Hoogduitsch, hetwelk zij eerst den naam van *Apologie* of *Verantwoording* gaven, maar hetwelk naderhand zoo bekend is geworden onder den naam van *Confesſie* of *Geloofsbelijdenis van Augsburg*. Zij verzochten vrijheid, om hetzelve openlijk der vergadering voor te lezen. Hetwelk hun, na eenige tegenkanting van den Keizer, die wilde, dat het geſchrift hem, zonder voorlezing, ter hand zou geſteld worden, werd toegeſtaan; de voorlezing geſchied-

ſchiedde des anderen daags den 25ſten Junij na den middag in de zaal des Keizers, die voor den Godsdienst beſtemd was, en een paar honderd menſchen bevatten kon, voor den Keizer en al de Rijksvorsten en Stenden, met opene deuren, door CHRISTIAAN BAYERUS, Kanſelier van den Keurvorst, in de Hoogduitſche Taal, terwijl GEORGIUS PONTANUS het Latijnſche afſchrift in de hand hield, met eene zoo luide en heldere ſtem, dat de voorlezing ook door het volk, hetwelk in menigte buiten de zaal ſtond, gehoord en verſtaan kon worden. Na de voorlezing werden de beide afſchriften aan den Keizer overgegeven, bij welke gelegenheid JAN, Keurvorst van *Sakſen*, deze merkwaardige woorden tot den Keizer ſprak: „ Dit is mijne Geloofsbelijdenis, waarvan ik geen nagelbreedte wil afwijken; het ga er mij om, zoo als God wil." De Keizer deelde dezelve aan de voornaamſte Koningen van *Europa* mede, ten einde hunne gevoelens over dezelve te verſtaan; gelijk ook de Afgezanten niet verzuimden, dezelve, elk in zijne taal, aan hunne Hoven te verzenden; op deze wijze werd deze Geloofsbelijdenis al ſpoedig overal bekend, hoe zeer de Keizer bevolen had, dat men dezelve, zonder zijne voorkennis, niet drukken of verſpreiden zou.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Vorsten hoorden deze Geloofsbelijdenis met ſtille aandacht en gevestigde opmerking voorlezen. Eenigen vonden zich daardoor verſterkt in hunne reeds aangenomene gevoelens; ſommigen ſtonden verbaasd, en anderen, die dus lang weinig of geen begrip hadden van LUTHERS ſtellingen, werden niet

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

alleen overtuigd van derzelver schadeloosheid, maar schepten, daarenboven, genoegen in derzelver eenvoudigheid en zuiverheid. Merkwaardig was het zeggen van den Kardinaal van *Saltzburg*: ,, dat de eischen der *Protestanten* niet kwaad of onbillijk waren; maar dat men niet verdragen moest, dat dit alles van een arm Monnikje voortkwam." Bij de raadpleging over de voorgelezene en overgeleverde Geloofsbelijdenis, dreven sommige leden der vergadering, dat men bij het besluit van *Worms* standvastig blijven en de ongehoorzamen met de wapenen bedwingen moest; anderen begeerden, dat men de Belijdenis door geleerde mannen behoorde te laten onderzoeken, opdat de Keizer volgens derzelver beoordeeling de uitspraak zou kunnen doen. Het besluit was, dat er eene wederlegging der Belijdenis opgesteld, en deze, door den Keizer goedgekeurd zijnde, aan de *Protestanten* zou voorgelezen worden. Zoodanige wederlegging werd dan opgesteld door JAN FABER, naderhand Bisschop van *Weenen*, JAN ECK, JOANNES COCHLAEUS, CONR. WIMPINA enz., en den 3den Augustus openlijk voorgelezen, waarop de Keizer van de *Protestanten* eischte, dat zij hier in berusten, en zich aan de leerstellingen, in het antwoord vervat, gedragen zouden. De *Protestanten* verzochten een afschrift van dit antwoord; welk verzoek, hoe billijk ook, hun geweigerd werd, ook verbood de Keizer de uitgave van eenige nieuwe schriften of verklaringen, die dienen konden, om deze twisten over den Godsdienst sleepende te houden. Hiermede echter kon hij de *Protestanten*

niet

niet tot zwijgen brengen: Hunne Godgeleerden herinnerden zich uit hun geheugen de bewijzen en tegenwerpingen, door FABER en die bijgebragt, welke MELANCHTHON wederleide in een uitmuntend vertoog, hetwelk den XXIIften September aan den Keizer aangeboden, doch door denzelven van de hand gewezen werd. Het gefchrift van FABER werd naderhand in het Latijn uitgegeven, en MELANCHTHON werkte zijn antwoord naar die uitgave breeder uit, en gaf het in het jaar 1531 in het licht, hetwelk naderhand in het jaar 1580 gevoegd is bij de *Sijmbolifche* Boeken der *Lutherfche* Kerk, onder den titel van *Verdediging van de Augsburgfche Geloofsbelijdenis.*

Het zal niet noodig zijn, den inhoud der *Augsburgfche* Geloofsbelijdenis hier te plaatfen, alzoo dezelve algemeen bekend is, als een Geloofsregel door de *Lutherfche* of *Euangelifche* Kerken aangenomen en erkend. Zij behelst XXVIII Hoofdftukken, XXI van welken de gevoelens der Protestanten aangaande den Godsdienst voorftellen; de VII overige geven een berigt van de dwalingen en bijgeloovigheden der *Roomfche* Kerk.

Alzoo alle hoop op vrede of vereeniging, door de gemelde uitfpraak des Keizers fcheen afgefneden te zijn, vertrok de Landgraaf van *Hesfen* heimelijk bij nacht naar zijne Staten, den zwakken toeftand van zijne Gemalin tot reden van zijn vertrek voorwendende; de Keizer, hoewel dit vertrek zeer kwalijk nemende, werd echter daardoor bewogen, om zachter met de andere *Protestantfche* Vorsten te

na C. G Jaar 1517 tot 1552.

handelen, zoo dat men op voorſtel van ſommigen beſloot, om door nadere onderhandeling te beproeven, of men op redelijke voorwaarden eene overeenkomst zou kunnen treffen, waar bij elke partij iets van zijne eiſchen zou afſtaan, opdat dus de rust en vrede des Rijks mogt behouden blijven. Men verkoos tot deze onderhandelingen van elke partij zeven Afgevaardigden, twee Vorsten, twee Regtsgeleerden en drie Godgeleerden; de Godgeleerden van de *Roomſche* partij waren WIMPINA, ECK en COCHLAEUS, van de *Protestanten* MELANCHTHON, BRENTIUS en EBERH. SCHNEPFIUS. In het eerst ſcheen men in de onderhandelingen van den XVIden tot den XXIſten Augustus elkanderen nader te komen, alzoo men in verſcheidene artikelen van wederzijde iets toegaf, zelfs in het voorname punt van de regtvaardigmaking, gaven de *Protestanten* toe, dat men, met weglating van het woordje *alleen*, *alleen door het geloof*, zou zeggen, dat de vergeving der zonden geſchiedde *door de genade*, *die begenadigd maakt vormelijk*, (*formaliter*,) *en middelijk*, (*Inſtrumentaliter*,) *door het woord en de Sacramenten*; doch in de punten over de Mis, het huwelijk der Geestelijken, de beide gedaanten van brood en wijn in het Avondmaal, de Monnikengeloften en het regtsgebied der Bisſchoppen kon men het geheel niet eens worden. In hope van de vereeniging ligter te maken, werden de verdere onderhandelingen door drie gemagtigden van elke zijde voortgezet, zijnde van de eene zijde de Kanſeliers van *Keulen* en *Baden* met ECK, en van de andere zijde

PON-

PONTANUS en HELLER met MELANCHTHON, doch ook deze onderhandelingen eindigden vruchteloos op den laatften Augustus.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Daar nu bleek, dat men door onderhandelingen niet overeen kon komen, was er niets overig, dan dat men aan de verfchillenden van gevoelen eene volkomene vrijheid van denken overliet, of dat men door gezag de zaak befliste. Het laatfte werd ongelukkig door den Keizer verkozen. Na nogmaals vruchteloos beproefd te hebben, om de *Protestantfche* Vorsten door bedreigingen en beloften te bewegen, tot den fchoot der Kerke weder te keeren, en hun even vruchteloos eene Kerkvergadering te hebben aangeboden, onder voorwaarde, dat zij inmiddels den Roomfchen Godsdienst zouden herftellen, liet hij eindelijk zijn befluit in de vergadering voorftellen, waarin onder anderen gezegd werd, dat de leer der *Protestanten* genoegzaam wederlegd was door het gezag der Schrift, en bij deze gelegenheid bood PONTANUS de verdediging der voorheen overgeleverde belijdenis aan den Keizer aan, van welke wij gefproken hebben, welke de Keizer weigerde aan te nemen. De *Protestanten* verzochten ook nu weder te vergeefs om een affchrift van des Keizers befluit, waar op zij, hunne zaak aan God overgevende, en zich ten beste aan den Keizer aanbevelende, de vergadering verlieten en t'huiswaarts keerden. De fteden *Ulm*, *Frankfort*, *Halle*, en zelfs *Augsburg*, niettegenftaande deze laatfte ftad eene fterke Keizerlijke bezetting op den hals had, weigerden insgelijks in des Keizers befluit te berusten,

en de besluiten der vergadering met het zegel hunner stad te bekrachtigen, gelijk de steden gewoon waren te doen, in welke Rijksdagen gehouden werden.

Na het vertrek der *Protestantsche* Rijksleden werd op den 19den September het volgende besluit afgekondigd: ,, dat alle Vorsten, Staten en Steden, ,, die het Pausselijk juk hadden afgeschud, tot hunnen pligt en verbindtenis aan *Rome* wederkeeren, ,, en alles in den ouden staat herstellen zouden, tot ,, de zamenkomst van eene algemeene Kerkvergadering, op straffe van het misnoegen en de wraak ,, des Keizers, als den voorstander en beschermer ,, der Kerk."

Ten zelfden tijde als de *Augsburgsche Geloofsbelijdenis* bij den Rijksdag werd ingeleverd, werd in naam der vier steden *Straatsburg*, *Konstans*, *Memmingen* en *Lindau* door KASPAR HEDIO eene andere Geloofsbelijdenis, (*de Tetrapolitaansche* of *de Geloofsbelijdenis der vier steden* genoemd,) aangeboden. Deze steden verschilden met de overige *Protestanten* in het leerstuk van het Avondmaal, omtrent hetwelk zij meer neigden tot het gevoelen van ZWINGLIUS. Deze belijdenis, die opgesteld was door MART. BUCERUS, en niet alleen van de *Protestanten*, maar ook van verscheidene *Roomschgezinden* als een meesterstuk van welsprekendheid werd aangezien, werd niet voorgelezen, maar wel eene wederlegging derzelve door ECK en FABER, waar tegen deze steden eene *verantwoording* in het licht gaven. Dewijl in dezelve eenigzins dubbelzinnig gesproken werd van de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het

het Avondmaal; zoodat men de woorden zoo wel in den *Sakfifchen* als *Zwitferfchen* zin kon verklaren, had ZWINGLIUS geweigerd, dezelve te onderteekenen; maar deze Hervormer zond zijne eigene Geloofsbelijdenis aan den Keizer in zijnen eigenen naam. Dit ondertusfchen verdient opmerking, dat BUCERUS des niet te min naderhand, in het jaar 1537, te *Smalkalden* de *Augsburgfche Confesfie* en MELANCHTHONS verdediging van dezelve met zijnen naam onderteekend heeft.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Bij deze geheele gebeurtenis gedroeg zich MELANCHTHON met de hoogfte befcheidenheid en infchikkelijkheid, zoodat men verhaalt, dat ECK in zekere bijeenkomst tegen hem gezegd zal hebben: „ Uwe befcheidenheid, FILIPPUS, en de welfprekendheid van PONTANUS, hebben uwe zaak veel goeds gedaan." Sommigen echter hebben geoordeeld, dat MELANCHTHON in een en ander opzigt zich al te befchroomd gedragen hebbe, waar over hij ook door LUTHER en anderen berispt is geworden, ja men verbood hem uitdrukkelijk, dat hij in het punt over het regtsgebied der Bisfchoppen volftrekt niet meer toe zou geven. Daar is zelfs een Brief van MELANCHTHON aan den Kardinaal CAMPEGGIO, in welken hij onder anderen fchrijft: dat de *Protestanten* in geen leerftuk van de *Roomschgezinden* verfchilden, dat het verfchil zich enkel bepaalde tot bijplegtigheden, en ligtelijk kon opgelost worden, als men wederzijds wat wist te geven en te nemen; ook dat het den *Protestanten* betaamde, aan de Bisfchoppen de gehoorzaamheid en hun regts-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

gebied weder te geven. Maar hier omtrent heeft MELANCHTHON zich naderhand verdedigd. Hoe het zij, geheel anders was de gezindheid van LUTHER, die, staande de Rijksvergadering, een werkje te *Coburg* in het licht gaf: *Vermaning aan die van de Theologische Orde, vergaderd op de vergadering te Augsburg*, in hetwelk hij de zaak der Hervorming verdedigt, en den staat der Pausselijke Kerk met levendige kleuren afschildert.

Zeer hoog is de achting, welke de *Augsbugsche Geloofsbelijdenis* verworven heeft, en, gelijk niemand, der zaken kundig, ontkennen kan, met alle regt. Evenwel gingen sommigen in deze hoogachting te ver, als zij beweerden, dat men in dezelve niet ééne letter zou mogen veranderen, zonder benadeeling der Euangeliewaarheid, ja wanneer zij verklaarden, liever te willen twijfelen aan de leer van den Apostel PAULUS zelven, dan aan de leer van deze Geloofsbelijdenis.

Voortgang der Hervorming.

Deze Belijdenis had ook bij sommigen die uitwerking, niettegenstaande het besluit der vergadering, dat zij van vijanden voorstanders werden van de Hervorming, zoo als HERMAN, Aartsbisschop van *Keulen*, FREDERIK, Graaf en kort daarna Keurvorst van den *Paltz*, JOACHIM II, naderhand Keurvorst van *Brandenburg*, ERICH, Hertog van *Brunswyk*; ook omhelsden de steden *Lubek*, *Gottingen* en *Lunenburg* en andere ten dezen tijde de Hervorming.

Wat men over het algemeen verwachtte van het geweldig besluit, op dezen Rijksdag omtrent de *Protestanten* genomen, blijkt uit eene geestige *Panto-*

tomime, welke men verhaalt, dat te *Augsburg* in het jaar 1530 in tegenwoordigheid van den Keizer vertoond zal zijn, en welke de Geschiedenis der Hervorming zeer juist verbeeldde. „ De Keizer zat met verscheidene Vorsten aan de tafel, toen eenige lieden verlof verzochten, om een klein Tooneelspel voor hen te mogen vertoonen. Eerst verscheen er een oud man in een' doctralen mantel, die eene menigte brandhout, kort en lang, krom en regt, onder den arm droeg, het op de haardstede wierp en toen heenging. Op zijn' rug was de naam REUCHLIN geschreven. Na dezen kwam een andere *Doctor*, (Leeraar in de Godgeleerdheid,) die zich veel moeite gaf, om de houten regelmatig op eenen hoop te leggen, en na vele vergeefsche pogingen, verdrietig het hoofd schuddende, wegging, wanneer zich op zijn' rug de naam ERASMUS vertoonde. Een derde verscheen, als een *Augustijner* Monnik gekleed, met een komfoor met vuur in de hand; deze stak den hoop houten in brand, blies het vuur aan, tot het in volle vlam was, en verliet verders het vertrek. Op zijn' rug stond de naam LUTHER. Een vierde, als de Keizer gekleed, trad op, scheen vertoornd over den brandenden houtstapel, sloeg er met het zwaard in, waardoor hij echter de vlam slechts te meer aan alle kanten verspreidde. Hij werd toornig en liep boos heen. Op zijn' rug stond KAREL V. Eindelijk verscheen er een vijfde persoon, in de kleeding van den Paus, met de driedubbelde kroon op het hoofd; deze scheen ten uiterste verbaasd, dat hij den houtstapel zag branden,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en verraadde door zijne gebaarden het hoogste misnoegen deswegens. Vervolgens in de zaal rondziende, of hij niet hier of daar iets vond, om den brand te blusschen, ontdekte hij aan het einde der zaal twee flesschen, de eene vol olie, de andere vol water. In zijne drift greep hij de flesch met olie, en deze goot hij in het vuur, waardoor de vlam zoo hoog opvloog, dat hij zich met spoed wegmaakte. Op zijnen rug had hij den naam LEO X. De vertooners maakten zich terstond te zoek, en konden nooit uitgevorscht worden (*)."

Verbond der Protestanten te Smalkalden.

De *Protestanten* ondertusschen, ten einde zich te verzekeren tegen de gevolgen van het voor hen nadeelig besluit te *Augsburg*, kwamen in het jaar 1530 en het volgende 1531 eerst te *Smalkalden*, en daarna te *Frankfort* bijeen. LUTHER had reeds eene en andere verhandeling ter verdediging van de zaak der *Protestanten* uitgegeven: *Aanmerkingen op het Plakaat, na de Rijksvergadering te Augsburg*, en *Vermaning aan zijne geliefde Duitschers*, en daarna eene *Verdediging* van deze beide geschriften. In deze geschriften wederleide hij het Plakaat, en vermaande de Duitschers, om den Keizer in het uitvoeren van hetzelve geene hulp te bieden. De *Protestantsche* Vorsten beraadslaagden te *Smalkalden*, vooreerst: of men den Godsdienst tegen den Keizer met magt behoorde te verdedigen? en in de tweede plaats: Of men in het verbond ook die genen zou ontvangen, die

(*) MULLER *Gedenkwaard. uit de Gesch. der Kerkhervorming* I *Deel*, *Bl.* 188.

die omtrent het Avondmaal van de *Sakſen* verſchilden? Van het eerſte was LUTHER, in het begin, afkeerig, voorziende de onheilen en beroerten, welke daar uit zouden voortvloeijen, evenwel erkende hij ten laatſte de noodzakelijkheid van eene zoodanige verbindtenis. Doch, om de van hem in het ſtuk des Avondmaals verſchillende *Protestanten* in het verbond toe te laten, wilde hij, inderdaad liefdeloos en onvoorzigtig, niet toeſtemmen; veeleer noemde hij een verbond met hen: *ijdel*, *gevaarlijk*, *vol argwaan en ergernis*, ja *goddeloos*. Eindelijk werd op het einde des jaars 1530 en vervolgens nader in Februarij 1531 tusſchen de *Protestanten* een verdedigend verbond geſloten, om hunnen Godsdienst en Vrijheid tegen alle geweld te verdedigen, hetwelk hun of iemand hunner, uit kracht van het beſluit van *Augsburg*, zou mogen aangedaan worden, onder betuiging echter, dat men met dit verbond geenszins den Keizer of het Rijk bedoelde, maar alleenlijk in het oog had, het handhaven der Christelijke waarheid en openbare rust, tegen alle onregtvaardig geweld. Dit verbond was onderteekend door JOAN, Keurvorst van *Sakſen*, FILIPS, Landgraaf van *Hesſen*, ERNST, Hertog van *Brunswyk*, WOLFGANG, Vorst van *Anhalt*, GEBHARD en ALBERT, Graven van *Mansfeld*, en de ſteden *Straatsburg*, *Ulm*, *Konſtans*, *Reutlingen*, *Memmingen*, *Lindau*, *Biberach*, *Isnen*, *Lubek*, *Maagdenburg* en *Bremen*. Andere ſteden, als *Neurenberg*, *Heilbron*, *Kempten*, *Winsheim* en *Weisſenburg*, met den Markgraaf van *Brandenburg*, verbonden zich en-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

enkel, om den Fiskaal of Rijks-Gerigtskamer niet te erkennen, in het uitvoeren van het genomen besluit.

In eene nadere Bijeenkomst in de maand Junij te *Frankfort* werd de vereeniging met de *Zwitsers* geheel afgebroken, en tevens besloten, om zich gemeenerhand tegen het Kamergerigt te *Spiers* te verzetten; ook veranderde men het besluit te *Smalkalden* genomen, omtrent eene eenparigheid in de Godsdienstige Bijplegtigheden, en omtrent het straffen der Herdoopers met den dood, ook voegde zich BARNIM, Hertog van *Pommeren*, thans bij de Bondgenooten. Nogmaal kwamen de *Protestantsche* Vorsten zamen te *Frankfort* in de maand December, alwaar de schikkingen beraamd werden, om den oorlog te kunnen voeren, indien het tot oorlog komen mogt; ook werden in die bijeenkomst tot Veldheeren van het verbond verkozen JAN FREDERIK, Zoon van den Keurvorst van *Saksen*, met FILIPS, Landgraaf van *Hessen*.

De *Protestantsche* Vorsten noodigden de Koningen van *Engeland*, *Frankryk* en *Denemarken*, benevens verscheidene andere Gemeenebesten en Staten, om tot hun verbond toe te treden. In de uitnoodiging aan HENDRIK VIII, Koning van *Engeland*, boden zij aan, hem tot hoofd en verdediger van het verbond te willen aannemen, mits dat hij de ware leer van CHRISTUS, zoo als die begrepen was in de *Augsburgsche Confessie*, zou handhaven en op de aanstaande Kerkvergadering aannam te verdedigen, dat hij niet zou gedoogen, dat de *Roomsche* Kerk zich op dezelve of in de heerschappijen der ver-

verbondene Vorsten eenigen voorrang of gezag aanmatigde, en dat hij 100,000 Kronen zou opschieten ten dienste der Eedgenooten, en tweemaal die som, ingevalle het tot een' vredebreuk mogt komen. Op hun voorstel antwoordde de Koning, dat hij bereid was, de ware leer van CHRISTUS te handhaven en voort te planten, doch dat hij zich door geene Geloofsbelijdenis wilde laten verpligten of binden; tevens verklaarde hij, met hen van hetzelfde gevoelen te zijn omtrent eene vrije Kerkvergadering, doch tevens, dat de beschikking van den eeredienst aan elken Vorst in zijne Staten moest aanbevolen zijn. Maar deze geheele onderhandeling liep ten einde, na den dood van de ongelukkige Koningin ANNA BOELEN, en men ontdekte, dat HENDRIK geene andere inzigten had, dan die zijne staatkunde en de zucht, om het oppergezag in zaken van Godsdienst te bezitten, aan de hand gaven.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Vrede van Neurenburg.

In dezen verwarden staat van zaken, welke eenen oorlog om den Godsdienst in *Duitschland* voorspelde, boden de Keurvorsten van den *Paltz* en *Mentz* hunne bemiddeling aan, om de Protestanten met den Keizer te bevredigen. Gelukkig liepen er verscheidene redenen zamen, welke den Keizer naar voorslagen van vergelijk moesten doen luisteren; aan den éénen kant had hij den bijstand der *Duitschers* noodig tegen de *Turken*, welken de *Protestanten* weigerden, hem te verleenen, en van den anderen kant betwistten zij de verkiezing van 's Keizers Broeder FERDINAND, tot *Roomsch Koning*, welke in het jaar 1531 op eenen Rijksdag te *Keulen* met

meer-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

meerderheid van ftemmen was doorgedrongen, als ftrijdig met de grondwetten van het Rijk.

Na vele onderhandelingen werd eindelijk in het jaar 1532 tusfchen den Keizer en de *Protestantfche* Vorsten te *Neurenberg* de vrede gefloten, bij welken de Befluiten en Plakaten van *Worms* en *Augsburg* gefchorst en buiten werking gefteld werden; de *Protestanten*, die de *Augsburgfche* Geloofsbelijdenis waren toegedaan, geene andere, zouden vrije Godsdienst-oefening genieten, en niemand om den Godsdienst lastig gevallen of gehinderd worden, tot dat de zaak van den Godsdienst zou vastgefteld zijn in eene vrije algemeene Kerkvergadering, die binnen zes maanden zou bijeenkomen, of, zoo deze geene plaats kon hebben, op eene voltallige Rijksvergadering. Daartegen beloofden de *Protestantfche* Vorsten den Keizer eenen aanzienlijken onderftand in geld, tot den *Turkfchen* oorlog, en FERDINAND voor wettig verkozenen *Roomsch Koning* te zullen erkennen. Deze vrede werd vervolgens bij herhaling bevestigd te *Kadan* in *Bohemen*, in het jaar 1534, daarna met eenparige overeenftemming van alle Rijksftenden op eenen Rijksdag te *Regensburg* in het jaar 1541, en de tijd van denzelven verlengd te *Spiers* in het jaar 1542, en weder bevestigd door den Keizer en Koning in het jaar 1544, en te *Worms* afgekondigd in het jaar 1545, blijvende dus ftand houden tot den *Smalkaldifchen* oorlog in het jaar 1546. Deze gedurig herhaalde bevestigingen waren echter zoo vele blijken, dat de *Protestanten* dezen vrede weinig betrouwden, gelijk dan

dan ook de Landgraaf in het eerst huiverig was, om denzelven te onderteekenen, voornamelijk, omdat niet alleen de Herdoopers maar ook de *Zwinglianen* van denzelven uitdrukkelijk waren uitgesloten, gelijk er ook bedongen was, dat de genen, die, in het vervolg, de Hervorming zouden aannemen, van de voorregten van dezen vrede geen genot zouden hebben. Doch deze laatste bepaling werd eerlang uit het verdrag geligt, nademaal sedert nog verscheidene landen en steden van *Duitschland* het Pausdom verlieten. Natuurlijk was het, dat deze vrede aan den Paus KLEMENS VII mishaagde, maar ook stond zij 's Keizers Broeder FERDINAND zeer tegen, die de vreedzame denkwijze van den Keizer aan den Paus overschreef, en zoo veel ijver voor de Roomsche Kerk te kennen gaf, dat hij betuigde, voor dezelve zijn leven veil te hebben.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Dood van JAN, Keurvorst van Saksen.

Naauwelijks had de tijding van het sluiten der overeenkomst te *Neurenburg* het *Saksische* Hof bereikt, of de godvruchtige Keurvorst JAN, bijgenaamd *de Standvastige*, besloot zijnen levensloop, in de maand Augustus des jaars 1532, in den ouderdom van 63 jaren. Toen zijn Broeder FREDERIK *de Wijze* overleed, in het jaar 1525, hoopten de vijanden der Hervorming, dat deze ook met hem zou gestorven zijn, maar JAN verklaarde zich nog bepaalder voor dezelve, en voerde haar in alle zijne Staten in. In het jaar 1530 stond hij aan de spits van derzelver Belijders, en verzuimde ook geene staatkundige middelen, om haar tegen dadelijke aan-

val-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

vallen of bedreigingen te verdedigen, gelijk blijkt uit zijne pogingen tot het in ſtand brengen van het verbond van *Smalkalden*. Toen de Godgeleerden gereed ſtonden, om op den gedenkwaardigen dag, den 25ſten van Zomermaand 1530, de Geloofsbelijdenis over te leveren aan den Keizer en de Rijksvorsten, en hij vermoedde, dat zij beſchroomd waren, zeide hij tegen hen: „ Lieve Heeren! vertrouwt gij niet, het te kunnen bewijzen, ziet dan „ toe, dat gij land en volk niet in het ongeluk „ brengt!" en als zij hem antwoordden: „ Genadige Heer! wilt gij niet bij ons ſtaan, dan laat „ ons alleen voor zijne Keizerlijke Majeſteit ons „ verantwoorden;" hernam hij: „ Dat wille God „ niet, dat gij mij uitſluit! Ik wil CHRISTUS ook „ mede belijden." Op eenen anderen tijd zeide hij tegen de Godgeleerden: „ Doet wat regt is, God „ tot lof en eere; mij of mijn land en volk moet „ gij niet ontzien." („ Dit woord zal niet vergeten worden," zegt LUTHER, „ zoo lang de „ wereld ſtaat.") Tegen zijne Hovelingen plag hij te zeggen: „ Ik wenschte, dat onze Geleerden ons „ niet ontzagen, maar ſchreven en ſpraken, wat „ regt is. *Regt toe regt aan, geeft een' goeden* „ *looper*." In alles, wat nuttige inrigtingen betrof, was hij, gelijk zijn Broeder, zeer werkzaam. Zijne gezindheden kan men, onder anderen, uit deze woorden beoordeelen, welke hij tegen zijne Edellieden plag te gebruiken, velen van welken niets verſtonden, dan rijden, vechten en jagen: „ Het leert „ van zelve, hoe men twee beenen over een paard

„ la-

,, laten hangen, zich tegen vijanden en wilde die- ,, ren verdedigen, of een' haas vangen moet; daar- ,, om kunnen mijne rijdjongens dit ook: Doch, ,, hoe men Godzalig leven, *Christelijk* regeren, ,, land en volk beroemd en gelukkig maken kan, ,, daartoe hebben ik en mijne zoons, naast Gods ,, geest en genade, geleerde Mannen en Boeken ,, noodig (*)." Hij had tot zijnen opvolger zijnen Zoon JAN FREDERIK, een' erfgenaam van zijns Vaders deugden, een' Vorst van onvertſaagde dapperheid en grootheid van ziel, die, met regt, gehouden wordt voor den ijverigſten en kloekmoedigſten voorſtander, welken de leere der Hervorming ooit gehad heeft, gelijk hij zich, om dezelve met alle kracht te handhaven, ook voor de grootſte rampſpoeden heeft blootgeſteld.

Handelingen over eene algemeene Kerkvergadering.

Paus KLEMENS VII, hetgeen er te *Neurenburg* ten voordeele der *Protestanten* beſloten was, vernomen hebbende, vreesde niet zonder reden, dat daar uit, voor het gezag van zijnen Stoel, zeer nadeelige gevolgen zouden voortvloeijen. Niet min huiverig was hij voor eene algemeene Kerkvergadering, op welke de Keizer ten ſterkſte bij hem aandrong, die dezelve zoo plegtig aan de *Protestanten* had toegezegd. Doch de Paus herinnerde zich maar al te wel het voorgevallene op de jongstgehoudene Kerkvergaderingen, maar had buitendien nog eene andere reden, om eene zoodanige vergadering te ontwijken. Zich zelven bewust zijnde van de onwet-

(*) MULLER *Gedenkw. enz.* I *Deel*, *Bl.* 200.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

wettigheid zijner geboorte, duchtte hij, dat zijne vijanden, welke hij te *Rome* had, deze omstandigheid voor de Kerkvergadering zouden brengen, en op een onderzoek aandringen: Of een *Bastaard* Paus zijn konde? — De Paus trad dan wel in onderhandeling met den Keizer, over het beroepen eener algemeene Kerkvergadering, maar gebruikte allerhande voorwendsels, om deze zaak te rekken; hij wilde, in allen gevalle, eene Kerkvergadering, in welke de Paus zou voorzitten, en in welke naar de aangenomene Kerkregelen zou geoordeeld, en welker uitspraak met geweld tegen de ongehoorzamen zou ten uitvoer gebragt worden. Op welke voorwaarden de *Protestanten* nooit eene Kerkvergadering toelaten konden, daar zij, naar hunne grondstellingen, vorderden: dat zoodanige Kerkvergadering de Heilige Schrift ten rigtsnoer zou moeten nemen, en dat niet de Paus met zijnen aanhang, die niet te gelijk partij en regter konden zijn, maar godvruchtige en niet verdachte mannen het besluit zouden behooren op te maken. De Paus deed, in het jaar 1533, door zijnen Afgezant, eenen voorslag, om eene Kerkvergadering te *Mantua*, *Placentia* of *Bologna* te beleggen; maar de *Protestanten* drongen er op aan, dat een geschil, in *Duitschland* ontstaan, ook in *Duitschland* moest beslist worden. De onderhandelingen werden gerekt en de vergadering verschoven, tot dat de dood van den Paus KLEMENS VII in het jaar 1534 hem uit zijne verlegenheid redde. In het vervolg zullen wij den voortgang en uitkomst dezer onderhandelingen, on-

der den opvolger van KLEMENS, PAULUS III, melden. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Gedurende den vrede van *Neurenburg*, schreef ERASMUS eene verklaring over *Psalm* LXXXIV, in welke hij zijne gedachten ontvouwde over de middelen, om de verschillende partijen tot eendragt te brengen. De Godgeleerden van *Straatsburg* verspreidden dit werkje alom, na het in het Hoogduitsch vertaald te hebben, doch zeer tegen den zin van MUSCULUS; trouwens, in hetzelve toonde ERASMUS zich wel niet geheel vreemd van het Geloof en den Godsdienst der Protestanten, maar te gelijk stelde hij alles in het werk, om de dwalingen en misbruiken der Roomschen te ontschuldigen en te vernisfen. Zijn geschrift mishaagde ook aan LUTHER, die in eene *Voorrede* voor eene *Verhandeling* van ANT. CORVINUS, een' *Hessischen* Godgeleerden, over de vraag: in hoe verre men den raad van ERASMUS volgen mogt, tot dat men met eene Kerkvergadering gereed ware? zich daar omtrent verklaarde.

De verschillen over het Avondmaal gingen in dit jaar 1533 nog met dezelfde hevigheid voort. LUTHER, gehoord hebbende, dat sommige Predikers te *Frankfort aan den Main*, die de gevoelens van ZWINGLIUS waren toegedaan, te kennen gaven, dat zij met LUTHER in de zaak hetzelfde leerden, schreef eenen hevigen Brief daar over aan den Raad te *Frankfort*, noemde hen en de *Zwinglianen*, *Aartsduivels*, en eischte, dat men hen ter stad uit zou zetten; op welken Brief tien Leeraars van *Frankfort* Voortgang der verschillen over het Avondmaal

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ook hartig genoeg antwoordden. Een' foortgelijken Brief had hij in het jaar 1531 gefchreven aan den Markgraaf van *Brandenburg*, met den eisch, dat hij alle *Zwinglianen* uit zijne landen zou bannen. In dit jaar 1533 gaf hij een Boek uit *over de ftille Mis*, waarin dit merkwaardig is, dat hij verhaalt, dat de Duivel hem midden in den nacht in zijn hart had aangevallen, gelijk hij hem menige nacht gewoon was zuur en bitter genoeg te maken; dat hij met hem een gefprek gehad, en vele misbruiken van de *Paapfche Mis* van hem verftaan hebbe (*). LUTHERS hevigheid ging zoo ver, dat hij niet fchroomde te fchrijven, dat OECOLAMPADIUS, door den *Satan* met vurige pijlen en pieken doorboord zijnde, een' fchielijken dood geftorven was. Dit alles namen die van *Zurich* zeer hoog op, en hadden reeds eene verantwoording gefchreven, welke zij echter, op aanraden van BUCERUS, niet in het licht gaven, vredeshalve. BUCERUS was zelve te *Zurich* aangekomen, om met alle mogelijke vlijt tot vrede te vermanen, waar van hem echter MUSCULUS de vruchteloosheid onder het oog bragt, uit hoofde van de hevigheid van LUTHERS aard en geftel. Deze inwendige twisten waren zeer nadeelig voor de zaak der Hervorming, alzoo de *Zwinglianen* niet zelden verward werden, met de Herdoopers, die in het jaar 1534 te *Munfter* en elders zulke verwarringen aanrigtten, van welke wij op de behoorlijke plaats fpreken zullen. Daartegen was in dit jaar 1534 de her-

(*) GERDES *Hift. Ev. Renov. T.* I *p.* 325.

herſtelling van ULRICH Hertog van *Wurtemberg* in zijn gebied een voordeel voor de *Protestanten.* Deze Hertog, in het jaar 1519 uit zijn land verdreven zijnde, had zijne toevlugt genomen tot FILIPS, Landgraaf van *Hesſen*, zijnen nabeſtaanden; aan deszelfs Hof kreeg hij kennis aan de leer van LUTHER, en werd van derzelver waarheid overtuigd. Na eene ballingſchap van XV jaren door den Landgraaf in zijn Hertogdom herſteld zijnde, voerde hij in hetzelve terſtond de Hervorming in, waarna hij ook in het *Smalkaldiſche* verbond deel nam.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Handelingen over eene Kerkvergadering, en over eene vereeniging tusſchen de Protestanten omtrent het Avondmaal

Het jaar 1535 werd meest doorgebragt met handelen over het bijeenkomen van eene algemeene Kerkvergadering, waartoe de Paus PAULUS III, opvolger van KLEMENS VII, de ſtad *Mantua* voorſtelde, doch welk voorſtel van de *Protestanten* verworpen werd, gelijk wij zien zullen, gelijk er ook de Hertog van *Mantua* weinig zin in had. De Protestanten kwamen weder te *Smalkalden* bijeen, alwaar zij hun verbond op nieuw bevestigden, met dit merkwaardig bijvoegſel, dat men, op hunne begeerte, tot hetzelve zou toelaten, „ zoo velen „ God en zijn Euangelie zuiver, openlijk, en vrij „ beleden, den vrede beminden en als eerlijke en „ deugdzame menſchen leefden." Ook kwamen in het verbond, behalve de voorheen genoemden, van de Vorsten, ULRICH van *Wurtemberg*, BARNIM en FILIPS van *Pommeren*, JAN GEORGE en JOACHIM van *Anhalt*; en van de ſteden, *Augsburg*, *Frankfort*, *Hannover*, *Gottingen*, *Eslingen*, *Brunswyk*, *Goslar*, *Eimbeck*, *Hamburg* en *Minden*. In

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

deze vergadering waren ook Gezanten der Koningen van *Frankryk* en *Engeland* tegenwoordig, die groote beloften omtrent eene Hervorming deden en den bijſtand, dien hunne meesters daar toe verleenen wilden; doch al te duidelijk bleken hunne ſtaatkundige oogmerken, om zich tegen den Keizer te verſterken, dan dat de Protestanten zich dieper met hen konden inlaten.

Met beter voorſpoed, ten minſte in ſchijn, arbeidde men aan het bijleggen der verſchillen tusſchen de Protestanten over het Avondmaal in dit en het volgende jaar 1536. BUCERUS en MELANCHTHON waren daartoe het meest merkzaam, en wisten ook LUTHER te bewegen, om eenigzins gematigder te werk te gaan, zoodat er onder den naam van *Concordia* of *Eendragt* eene belijdenis opgeſteld werd te *Wittemberg*, in welke de *Transſubſtantiatie*, en ook eene plaatſelijke inſluiting of aanhoudende vereeniging van CHRISTUS ligchaam met het brood in het Avondmaal, buiten het gebruik van dit Sacrament, werd verworpen, en daartegen geleerd: dat met het brood en den wijn het ligchaam en bloed van CHRISTUS waarlijk en zelfſtandiglijk tegenwoordig is, aangeboden en ontvangen wordt. Doch de Zwitſerſche Kerken weigerden dit formulier aan te nemen, als oordeelende hetzelve duister en dubbelzinnig te wezen. Men kwam ook overeen omtrent den *Kinderdoop*, welke van weêrskanten werd aangenomen, niet als een bloot teeken, maar als het bad der wedergeboorte. Alleen twijfelde men omtrent het *Geloof* der kinderen, hetwelk BUCERUS en

en anderen niet konden erkennen, alhoewel zij toestonden, dat aan de kinderen de ware wedergeboorte en aanneming tot kinderen naar hunne vatbaarheid geschonken werd. LUTHER verklaarde zich, dat hij slechts bedoelde, dat in den Doop het beginsel des geloofs was, en der Goddelijke werking, op eene wijze, welke wij niet kennen, en dat die wijze door hem *Geloof* genoemd werd.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Smalkaldische artikelen.

In het jaar 1537 hielden de Protestanten weder eene bijeenkomst te *Smalkalden*, alwaar des Pausfen *Nuncius* VORSTIUS, en de Keizerlijke Gezant MATTHYS HELDT ten sterkste bij hen aandrongen, om hunne toestemming te geven tot eene Kerkvergadering, te *Mantua* te houden; welke de Protestanten na eene menigvuldige en rijpe overweging volstrekt weigerden, om de redenen, welke wij hier voor reeds gemeld hebben. In deze bijeenkomst werden eenige Artikelen, door LUTHER opgesteld, door de Protestantsche Vorsten goedgekeurd, welke bekend zijn onder den naam van *Smalkaldische Artikelen*, en welke als zoodanig, in vervolg van tijd, onder de dienstboeken der *Luthersche* Kerk, waar uit men de belijdenis dier Kerk mag opmaken, geplaatst zijn. Zij bevatten de Leerstukken, bij welke men standvastig zou volharden, indien er ooit eene Kerkvergadering zou gehouden worden. Het Artikel van het Avondmaal behelst: „ Van het Sacrament des Altaars „ gevoelen wij, dat brood en wijn in het Avond- „ maal zijn het ware ligchaam en bloed van CHRIS- „ TUS, en weten, dat deze toegereikt en ontvan- „ gen worden niet alleen van goede, maar ook

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ van flechte Christenen." MELANCHTHON ftelde, op last der Keurvorsten en der overige Vorsten, ook nog eene Verhandeling op: *over de eerstheid van den Paus en de magt en het regtsgebied der Bisfchoppen*, welke insgelijks werd goedgekeurd. Doch bij de onderteekening der Artikelen van LUTHER voegde hij deze zonderlinge bepaling: (*Claufule*) „ Aangaande den Paus ftel ik, dat hem ook „ van ons, vredeshalve en om de algemeene rust „ der Christenen, die nu onder hem zijn, en na- „ derhand wezen zullen, de eerstheid onder de „ Bisfchoppen, welke hij bovendien naar menfche- „ lijk regt heeft, kan toegeftaan worden." Welke aanteekening met het vierde *Smalkaldifche* Artikel en met LUTHERS gevoelen ftrijdig is; ook vond hij geene toeftemming van iemand der Godgeleerden, die het ten minfte ontijdig oordeelden, dit thans te kennen te geven. Eindelijk werd op deze bijeenkomst door BUCERUS de *Zwitferfche* Geloofsbelijdenis overgeleverd met deszelfs verklaring, welke door LUTHER werd goedgekeurd, die vervolgens eenen minzamen Brief aan de Zwitfers fchreef, in welke hij alle twistfchriften niet onduidelijk afkeurde. Schoon de wond naderhand weder opengebroken en ongeneesfelijk geworden is.

Hervormingdoor den Paus ondernomen.

De Paus, vruchteloos onderfcheidene Kerkvergaderingen te *Mantua*, *Vicenza* en *Venetië* hebbende uitgefchreven, wilde nu toonen, dat hij bereid was, eene Hervorming te ondernemen, waartoe hij vier Kardinalen en vijf andere Perfonen benoemde, die een ontwerp van Hervorming voor de Kerk in het al-

algemeen en die van *Rome* in het bijzonder opſtelden. Doch dit ontwerp was zeer oppervlakkig en onvolkomen. Zij erkenden de trotsheid en hoogmoed der Bisſchoppen, en ſloegen voor, dat geene andere dan geleerde en godvruchtige mannen tot de Heilige Orde zoúden worden toegelaten, en dat men dus voor bekwame leermeesters voor de jeugd behoorde te zorgen. Zij veroordeelden de overbrengingen van het eene kerkelijke ambt tot het andere, de vergunningen van aan zich behouding, de afwezendheid en de veelheid van kerkelijke ambten. Zij oordeelden, dat eenige Kloosters behoorden vernietigd te worden; dat men de vrijheid van de Drukpers moest beteugelen, en de zamenſpraken van ERASMUS verbieden; dat geen Kerkelijke een Kerkelijk ambt moest bedienen buiten zijn vaderland; dat geen Kardinaal een Bisdom moest bezitten; dat de opzamelaars der aalmoezen van den Heil. ANTHONIUS, en van andere Heiligen dienden te worden afgeſchaft, en eindelijk, dat de bezittingen en perſoonlijke eigendommen der Kerkelijken aan de armen zouden geſchonken worden. Zij beſloten met te klagen over het onnoemelijk getal behoeftige en havelooze Priesters, die de St. Pieterskerk bezochten, en verklaarden, dat het eene zeer groote ergernis was, de Hoeren zoo prachtig te *Rome* gehuisvest te zien, en langs de ſtraten op fraaije Muilezels te zien rijden, terwijl de Kardinalen haar op een hoflijke en gemeenzame wijze vergezelden. LUTHER dreef den ſpot met zoodanige Hervorming, en zeide, dat zij de ſplinters uitligten wilden, maar de balken niet

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

aanroerden. Het ontwerp ondertusschen is onder anderen in of omtrent het jaar 1539 te *Antwerpen* in het licht gegeven.

Verbond der Katholijken te Neurenburg.

De Roomschgezinde Vorsten zaten intusschen niet stil, maar sloten in het jaar 1538 te *Neurenburg* een verbond, malkanderen de handhaving van den Roomschen Godsdienst in hunne Staten belovende tegen alle ondernemingen der Protestanten. Dit verbond had echter geen gevolg, omdat noch de Keizer, noch deszelfs Broeder FERDINAND, hetzelve aannamen, alhoewel 's Keizers Gezant MATTHYS HELDT er ijverig toe gearbeid had, doch zonder daartoe last van den Keizer te hebben, gelijk hij ook kort daarna in ongunst viel bij den Keizer. Naderhand echter werd dit verbond in het jaar 1541 vernieuwd, doch daar van in het vervolg. De Protestanten nogtans waren hier tegen waakzaam en op hunne hoede, waartoe zij te *Brunswyk* en vervolgens te *Eisenach* bijeenkwamen, ook zonden zij, hoewel vruchteloos, op nieuw een Gezantschap aan de Koningen van *Frankryk* en *Engeland*, tot het hun in het jaar 1539 gelukte, een nieuw bestand te *Frankfort* te treffen met den Keizer en deszelfs Broeder FERDINAND, onder bemiddeling der Keurvorsten van *Mentz* en de *Paltz*. Men kwam hier overeen in eenen wapenstilstand voor XV maanden, gedurende welken niemand de Protestanten met geweld of wapenen zou aantasten, en alle vervolgingen van het Kamergerigt geschorst zouden worden; voorts bepaalde men een mondgesprek tot bevordering der eendragt te zullen houden enz. Maar de-

ze

ze voorwaarden werden van den Keizer niet goedgekeurd, door opſtoking van den Paus, die euvel nam, dat hij van dit mondgeſprek uitgeſloten en den Keizer de handen gebonden zouden worden.

Door het overlijden van GEORGE, Hertog van *Sakſen*, volgde zijn Broeder HENDRIK hem op, die terſtond de Hervorming in zijn gebied, in *Meisſen* en te *Leipzig*, invoerde en vastſtelde; ook nam het Keurvorstendom *Brandenburg* het hervormd geloof aan, onder den Keurvorst JOACHIM II, maar daartegen verbood FERDINAND, 's Keizers Broeder, zijne onderdanen, om de Hoogeſchool te *Wittemberg* te bezoeken, tevens verzond hij WOLFGANG SEVERUS, den opvoeder van zijne kinderen, verdacht van *Lutheranerij*, van zijn Hof. Aan dezen man ſchrijft men toe, dat 's Konings Zoon MAXIMILIAAN I, toen een knaap van twaalf jaren, die naderhand als Keizer zijnen Vader is opgevolgd, zoo gematigd omtrent de Protestanten gedacht heeft.

In dit jaar werd de *Augsburgſche* Geloofsbelijdenis door MELANCHTHON *verbeterd* en *vermeerderd* in het licht gegeven, en met algemeene toeſtemming aangenomen, alſchoon even deze uitgave naderhand een bron van twisten over de *veranderde* en *onveranderde* Geloofsbelijdenis onder de *Lutherſchen* geworden is. Doch hier van meer in het vervolg.

Handelingen over de herſtelling der eendragt.

Daar er nog ſteeds hoop was, tot een mondgeſprek met de Roomſchen, kwamen de Protestanten te *Smalkalden* in het jaar 1540 weder bijeen, alwaar zij beſloten, niets af te gaan van de Augsburgſche Geloofsbelijdenis, en geene Misſen of ande-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

dere bijgeloovige plegtigheden in hunne landen te zullen dulden. Ook schrijft MELANCHTHON in eenen Brief aan CAMERARIUS, dat de Godgeleerden hadden overeengestemd, dat de Bisschoppen hun regtsgebied weder zouden bekomen, indien zij de gezuiverde leere aannemen en de openbare gebreken der Kerk herstellen wilden. Niet lang daarna werd er eene vergadering door den Keizer belegd te *Spiers*, welke uit vreeze voor de pest verlegd werd naar *Hagenau* in den *Elzas*, maar er werd niets meer besloten, dan dat men te *Worms* weder eene vergadering houden zou. De Roomschgezinden namelijk vreesden, dat door het inwilligen van een mondgesprek het gezag van den Paus te veel nadeel zou lijden, daartegen vonden zij de Bisschoppen en sommige Vorsten van *Duitschland* afkeeriger van de Hervorming, uit vrees voor hunne bezittingen, waarom zij thans meer voordeels voor den Paus te gemoet zagen uit eene Kerkvergadering, in welke men de veroordeeling der *Protestanten* ligtelijk zou kunnen bewerken. Door deze en andere beletselen wist men telkens een mondgesprek te verhinderen.

In weêrwil van den Paus, werd er echter weder eene bijeenkomst gehouden te *Worms*, welke tot in het volgende jaar 1541 duurde. In dezelve werd een gesprek beraamd tusschen MELANCHTHON en ECK, zonder eenige vrucht, waarom hetzelve afgebroken en uitgesteld werd tot de Rijksvergadering te *Regensbnrg*, in het laatstgemelde jaar te houden. De inzigten der partijen verschilden nogtans te veel, dan dat men op eenen gewenschten uitslag hopen kon.

kon. De Keizer liet duidelijk blijken, dat hij bij de befluiten van *Worms* en *Augsburg* wilde volharden. De Landgraaf van *Hesfen* verklaarde, dat hij in geloofszaken geen letter veranderen kon, maar in onverfchillige dingen gaarne wilde toegeven, om den vrede te bevorderen, maar de Keurvorst van *Sakfen*, die in perfoon niet tegenwoordig was, fchreef aan zijne Gezanten, dat hij, ten aanzien van de Kerkelijke goederen en het herftellen der Kloosters, hetwelk men onder de onverfchillige dingen wilde rekenen, niets zou toegeven; ook fchreef LUTHER, dat hij kwaad vermoeden had op den Landgraaf en op BUCERUS, en vooral, dat men over de onverfchillige dingen en de Kerkelijke goederen niet eer moest handelen, voordat men het onderling eens zou zijn over zaken van het geloof.

Evenwel werd hier een mondgefprek gehouden, waartoe van wederzijde drie Godgeleerden verkozen waren; van de Roomschgezinden JULIUS PFLUG, JOAN GROPPER en ECK; van de Protestanten FILIP MELANCHTHON, MARTINUS BUCERUS en JOANNES PISTORIUS. Het hoofdonderwerp des gefpreks was zeker gefchrift, onzeker door wien opgefteld, hetwelk een ontwerp ter bevrediging behelsde, met de voorwaarden van overeenkomst, om een einde te maken aan de verfchillen over den Godsdienst. Men vindt hetzelve in het IVde Deel der werken van MELANCHTHON. Deze onderhandeling had evenwel geen ander gevolg, dan dat de ftrijdende partijen beloofden, de beflisfing van hunne eifchen en gefchillen over te zullen laten aan eene algemeene

Kerk-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Kerkvergadering, of indien dezelve geene plaats mogt hebben, aan den naastkomenden Rijksdag in *Duitschland*, intusschen zouden alle Besluiten en Plakaten tegen de *Protestanten* geschorst blijven, ook werden in het Kamergerigt Protestantsche Bijzitters toegelaten, opdat het regt aldaar zou geoefend worden, zonder den Godsdienst in aanmerking te nemen.

Voorslag van den Paus, om eene Kerkvergadering te Trente te houden

De vrees voor de *Turken*, die FERDINAND in *Hongaryen* eene groote nederlage toegebragt, en *Buda* of *Offen* veroverd hadden, was oorzaak, dat FERDINAND, in eene Rijksvergadering te *Spiers*, in het jaar 1542 zich inschikkelijker jegens de *Protestanten* betoonde. Hier werd het verdrag van *Regensburg* voor vijf jaren verlengd, en de ondernemingen van sommige Roomsche Vorsten tegen de Protestanten afgekeurd en belet, waarop de Protestanten eenen aanzienlijken bijstand tegen de Turken inwilligden. Op dezen Rijksdag gaf de Paus door zijnen Gezant te kennen, dat hij, volgens zijne gegevene belofte, eene Kerkvergadering tegen het volgende jaar zou beroepen, waartoe hij de stad *Trente* bepaald had, indien de Rijksdag niets tegen die stad had in te brengen. FERDINAND en de Roomschgezinde Vorsten gaven dadelijk hunne toestemming aan 's Pausen voorslag, maar de *Protestanten* bragten tegen eene Kerkvergadering hunne bezwaren in, die alleen op het gezag van den Paus belegd zou worden, ook tegen de plaats, welke men daartoe bestemde; zij drongen aan op eene vrije en wettige Kerkvergadeeing, niet gedwongen door de voorschriften van den Paus, noch bevreesd door zijne nabijheid

De

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De goede beloften aan de *Proteſtanten* op deze Rijksvergadering gedaan, bleven nogtans enkel bij woorden; onder anderen ging HENDRIK Hertog van *Brunswyk* ſteeds voort, met de ſteden *Goslar* en *Brunswyk* wegens den Godsdienst te kwellen en te drukken, waarom de Keurvorst van *Sakſen* en de Landvoogd van *Hesſen*, gewapenderhand in zijn land vielen, en het geheele Hertogdom van *Brunswyk* bemagtigden, waardoor aan deze geweldenarijen perk en paal gezet werd.

AMSDORF Bisſchop van *Naumburg.*

Ook gelukte het den Proteſtanten, dat de Keurvorst van *Sakſen*, in plaats van JULIUS PFLUG, die door het Kapittel verkozen was, tot Bisſchop van *Naumburg* aanſtelde NICOLAUS AMSDORF, een zeer ijverig voorſtander der Hervorming, die, in het jaar 1524 naar *Maagdenburg* beroepen zijnde, daar tot hier toe het ambt van *Superintendent* of Opziener der kerk had waargenomen. Hij werd als Bisſchop plegtig ingewijd, bij welke gelegenheid LUTHER zelve eene kerkrede hield, ook ontving hij den eed van die van *Naumburg*, doch met verandering van het oude formulier. Zij beloofden hunnen Bisſchop gehoorzaamheid volgens het woord van God en het bevel van CHRISTUS, zoodat hij Gods woord zuiver zou leeren, en het Sacrament des Avondmaals geheel bedienen volgens de inſtelling van CHRISTUS enz. Voorts was deze AMSDORF een deugdzaam man, en ongetrouwd, maar van een' driftigen en onbuigzamen imborst, en vrije tong, die met de *Proteſtanten* zelve meer dan ééns verſchil gehad heeft. De dwaling van FLACIUS, van wel-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

welke wij op zijne plaats zullen fpreken, duidde hij ten beste, zeggende: dat de erfzonde wel niet eene zelfftandigheid was, maar eene zeer fterke toevalligheid. (*accidens validisfimum.*) Den vrijen wil ontkende hij volftrekt, beweerende, dat dezelve enkel lijdelijk zij, en zonder eenige bekwaamheid ten goede. Voornamelijk bezwaarde men hem om zijn gezegde: *dat de goede werken fchadelijk zijn tot zaligheid;* doch hij verzachtte hetzelve naderhand in eene verhandeling, tot zijne verdediging gefchreven, dat zij fchadelijk zijn *door de verbeelding van verdienftelijkheid.* Na den ongelukkigen uitflag van den *Smalkaldifchen* oorlog, verloor hij zijn Bisdom en begaf zich naar *Maagdenburg;* daar werd hij door de zoons van den Keurvorst JAN FREDERIK Kerkelijk Raad en Superintendent te *Eifenach* gemaakt: alwaar hij in den hoogen ouderdom van 82 jaren, in het jaar 1565, overleden is.

Zorgelijke toeftand der Proteftanten.

De Rijksvergadering, welke in het jaar 1543 te *Neurenberg* gehouden werd, was vol tweedragt en onrust. De *Prroteftanten* beklaagden zich, dat de *Roomschgezinden* het befluit des Keizers te *Regensburg* genomen, niet wilden erkennen; deze daarentegen waren misnoegd over den aanval der *Proteftanten* op Hertog HENDRIK van *Brunswyk.* Ook weigerden de *Proteftanten* hunnen bijftand tegen de *Turken.* Doch het was voor hun onaangenaam, dat MAURITS van *Sakfen*, Neef van den Keurvorst, en ALBERT van *Brandenburg-Baireuth*, onder den Keizer dienden, dat ULRICH van *Wurtemberg* een verbond gefloten had met *Beyeren*, en dat de Hertog

tog van *Gulik* door den Keizer beoorlogd werd. Zij hielden daarom eene bijeenkomst te *Neurenburg* en vervolgens te *Smalkalden*, in welke besloten werd, zich tegen de vonnisfen van het Kamergerigt te verzetten, en geenen bijstand tegen de *Turken* te leveren, het Hertogdom *Brunswyk* te behouden, en de stad *Hildesheim* te beschermen. Ondertusschen werd de Hertog van *Gulik* door de wapenen van den Keizer tot onderwerping gebragt, en onder de *Protestanten* zelve heerschte wantrouwen, gelijk dan ook MAURITS van *Sakſen* niet kon overreed worden, om het *Smalkaldiſche* verbond aan te nemen. Dit laatste echter bleek naderhand heilzaam geweest te zijn voor de zaak der *Protestanten*; gelijk wij zien zullen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Op den Rijksdag des volgenden jaars 1544 te *Spiers* gehouden, waar de Keizer zelve tegenwoordig was, werd een in schijn zeer gunstig besluit voor de *Protestanten* genomen, doch tegelijk las men in hetzelve, dat alles, wat ter gunste der Protestanten door den Keizer geschiedde, door hem *op eene buitengewone wijze* geschiedde, en met *zekere overmate van zijne magt*, waardoor hetzelve, bij verandering van tijden en omstandigheden, onderhevig bleef aan de tegenspraak der andere partij. Dit besluit behelsde 1. dat men het middel van eene algemeene Christelijke en vrije Kerkvergadering op eene geschikte plaats zou beproeven, ten einde de verschillen en scheuring weg te nemen. 2. Dewijl het onzeker was, wanneer men die zou kunnen verkrij-

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

gen, zou men in den aanstaanden herfst en winter eenen Rijksdag houden, waarbij de Keizer tegenwoordig zou zijn. 3. Inmiddels zou de Keizer een ontwerp van eene Christelijke Hervorming laten opstellen, het welk ook de stenden zouden doen, opdat men gemeenerhand zou vaststellen, wat men zou onderhouden ten aanzien van de betwiste artikelen, tot op de Kerkvergadering. 4. Het Plakaat van *Augsburg* zou geschorst en niemand moeite aangedaan worden over zijn geloof. Voorts, als de tijd verstreken was, welke voor de leden van het Kamergerigt, die allen Roomschgezind waren, bepaald was, zouden andere rigters van beide de godsdiensten in het Kamergerigt toegelaten worden; ook zou men aan dezen vrijlaten, of zij den eed wilden doen *bij God en de Heiligen*, of *bij God en op het Euangelie.* Eindelijk werd er ook een vergelijk getroffen tusschen FERDINAND en den Keurvorst van *Saksen*, die FERDINAND als *Roomsch Koning* erkende en hulp aan den Keizer tegen de *Turken* beloofde. Dit alles mishaagde den Paus zoodanig, dat hij een' uitvoerigen en hevigen Brief aan den Keizer schreef, niet zonder bedreigingen, op welke de Keizer evenwel niet antwoordde. Maar LUTHER schreef tegen dezen en andere Brieven van den Paus, een werk onder den Titel: *Tegen het door den Duivel gestichte Pausdom!* De Brief van den Paus scheen nogtans den Keizer getroffen te hebben; immers kort daarna werd de vrede met de *Franschen* gesloten, en beide de Keizer en de Koning van *Frankryk* gaven hunne

ne toeſtemming tot de kerkvergadering, die door den Paus was voorgeſlagen, ook vereenigden zij zich tegen de zaak der Protestanten. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Onder alle deze bedenkelijke omſtandigheden voor de *Protestanten*, vernieuwde LUTHER, door zijne drift, ongelukkig den twist over het avondmaal. Daar was een gerucht uitgeſtrooid, dat hij zijn gevoelen omtrent het avondmaal veranderd had, en nader bij het gevoelen der Zwitſers gekomen was; om hetzelve te keer te gaan, ſchreef hij eene zeer hevige verhandeling onder den Titel: *Korte belijdenis van het Sacrament*, waarin hij met ſcheldwoorden tegen de Zwitſers uitvaart, en zegt, dat ZWINGLIUS in zijne zonden geſtorven was, en dat hij zich liever honderdmaal wilde laten verſcheuren en verbranden, dan tot het gevoelen der *Zwitzers* overgaan. Hier op antwoordden die van *Zurich* in het jaar 1545, door het uitgeven van de *Regtzinnige belijdenis der Zurichers*. LUTHER had reeds ſedert het jaar 1542 op nieuw eene verbittering opgevat tegen de *Zwinglianen*, en in een werkje: *over de gebeden tegen de Turken*, hen onder de Herdoopers en *Nestorianen* gerekend, en onder de verderfelijke ſecten en goddelooze ketterijen geplaatst. Als de Boekdrukker FROSCHORN hem den Bijbel van LEO JUDAE van *Zurich* gezonden had, in het jaar 1543, ſchreef LUTHER hem onder anderen: dat hij niets wilde lezen, wat van *Zurich* kwam, noch hunne verdoemenis en lasterlijke leer deelachtig wezen; waarop in dat jaar eene *verantwoording* van ZWINGLIUS volgde, geplaatst voor zijne werken; maar welke LUTHER ge-

Voortgang der twisten over het avondmaal.

 heel

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

heel in vuur bragt, die in eenen Brief aan eenige kerken van *Italie*, zich zelven zoo ver door zijne drift liet vervoeren, dat hij zelfs de *Transsubstantiatie* scheen te erkennen, volgens getuigenis van MELANCHTHON. In dit jaar 1544 liet hij zijnen geest tegen de Zwitzers geheel uit in zijne verklaring van *Genesis*, en in zijn *Korte Belijdenis*. AMSDORF, van wien wij boven gesproken hebben, deed hier veel kwaad aan, door alle woorden en daden der *Zwinglianen* ten ergste op te vatten, terwijl BUCERUS met zijne pogingen tot vrede LUTHER slechts tergde, die hem een' *klapper* noemde, die niets deed dan te plooijen en te draaijen. Ja, LUTHER begon zelfs op MELANCHTHON onvergenoegd te worden, om deszelfs verdraagzaamheid, maar alzoo LUTHER niet van hem kon scheiden en MELANCHTHON met LUTHER niet wilde twisten, werd dit verschil gedoofd, schoon LUTHER in zijne hevigheid bleef volharden.

Rijksdag te *Worms*

Dewijl, volgens het laatste besluit te *Spiers* genomen, in het jaar 1545 opstellen van den Godsdienst en Hervorming moesten worden ingeleverd, op de rijksvergadering, die te *Worms* zou gehouden worden, werd, op bevel van den Keurvorst van *Saksen* zoodanig een voorschrift van Hervorming opgesteld door de *Wittembergsche* Godgeleerden, M. LUTHER, J. BUGENHAGEN, KASPAR CRUCIGER, GEORGIUS MAJOR, en FIL. MELANCHTHON, van hetwelk men niet zou afgaan. Dit bevatte vijf hoofdstukken, over de ware leere, over het wettig gebruik der Sacramenten, over

over den Euangeliedienst, over de godzalige kerketucht, over het onderhouden der Letteroefeningen en Scholen, ook over de ligchamelijke verdediging, en het onderhoud der kerkelijke perfonen. Daar werd niets gezegd van de eerstheid van den Paus, maar evenwel beweerd, dat het Bisfchoppelijk ambt, als het wel beftuurd werd, kon *geduld* worden, als ook de kloosters, indien dezelve alleenlijk dienden tot eene godvruchtige opvoeding en onderwijs. Behalve dit formulier, werd er een ander opgefteld door BUCERUS, en aan die van *Straatsburg* ter hand gefteld. BUCERUS had daarbij ten oogmerk, de belijdenis des geloofs niet flechts op te geven, maar ook een ontwerp eener algemeene Hervorming der kerk; in het bijzonder eene befchuldiging in te brengen tegen de Bisfchoppen en Prelaten, ten welken einde hij de gebreken en misbruiken der *Roomfche* Kerk optelde. Echter houdt hij naauwkeurig den middelweg, door het noodzakelijke te onderfcheiden van het min noodzakelijke. Doch dit formulier mishaagde aan den Keurvorst en anderen, omdat zij deze befchuldiging der Bisfchoppen aanmerkten, als ontijdig en gevaarlijk, dewijl daardoor aan den Keizer het oordeel overgegeven werd over de kerkelijken, en dus ook over de Protestanten. Maar het opftel van *Wittenberg* werd ook door den Landgraaf en de Hesfifche godgeleerden goedgekeurd, alleen werd er het een en ander in veranderd, bij voorbeeld, dat de *inwijding* aan de Bisfchoppen en de beflisfing van huwelijkszaken aan de geestelijken was overgelaten.

Dit formulier werd echter niet geheel aan den Kei-

na C. G. zer overgeleverd, maar alleen het een en ander uit
Jaar1517. hetzelve medegedeeld aan zijnen Staatsdienaar. Ook
tot 1552 bleek, hoe langer hoe meer, dat de Keizer neigde, om den weg van geweld in te ſlaan, daar hij alle pogingen in het werk ſtelde, ten einde de Protestanten over te halen, om de kerkvergadering te *Trente* te erkennen, welke reeds dadelijk bijeen gekomen was, waar tegen de Protestanten bleven volharden in hunne weigering. Ook poogde HENDRIK, Hertog van *Brunswijk*, zijn Hertogdom met de wapenen te heroveren, hoewel hem zulks te deerlijk mislukte, dewijl hij door den Keurvorst en Landgraaf geſlagen en hij zelve gevangen werd.

Gerucht van LUTHER's dood.

LUTHER ſukkelde dit jaar aan verſcheidene ligchaams-ongemakken, bijzonder aan het graveel; waaruit een gerucht van zijnen dood ontſtond en verſpreid werd, met het bijvoegen van verſcheidene belagchelijke fabelen, bij voorbeeld, dat men na zijnen dood zijn ligchaam op den altaar geplaatst en aangebeden zou hebben, volgens zijne begeerte op zijn doodbed te kennen gegeven, dat er na zijne begrafenis een onlijdelijke zwavelſtank uit zijn graf was voortgekomen enz. LUTHER ſpotte gezouten met deze uitſtrooiſels in een geſchrift, hetwelk hij in druk gaf, zoodat de Roomſchen zich ſchaamden en nu uitſtrooiden, dat LUTHER dezelve verdicht had, om hen ten toon te ſtellen. Behalve zijn ongenoegen tegen MELANCHTHON, daar wij van geſproken hebben, had hij ook verſchil met de regtsgeleerden, over heimelijke trouwbeloften, welke LUTHER ſtreng te keer gegaan wilde hebben, ook verdroot hem de weelde

in

in der vrouwen kleederdragt; het een en ander nam de driftige man zoo hoog op, dat hij *Wittemberg* verliet en niet dan met moeite zich door den Keurvorst liet bewegen, om daar weder te keeren.

Redenen waarom de Protestanten weigeren de kerkvergadering van Trenten te erkennen.

Terwijl de Kerkvergadering te *Trente* reeds bij een gekomen was, besloten de Protestanten, in eene Bijeenkomst te *Frankfort*, de redenen, waarom zij de zelve weigerden te erkennen, door MELANCHTHON in geschrift opgesteld, in openbaren druk uit te geven, hetwelk ook in de maand Maart 1546, en dus na LUTHER's dood, geschied is. Deze redenen waren voornamelijk: 1. De Paus kan niet als Regter erkend worden, omdat hij zelve de beschuldigde is, een beschermer en uitvinder van groote dwalingen, en een openbare vijand en vervolger der Protestanten. 2. De overige Rigters, Bisschoppen en Monniken, zijn of ongeleerd, of met vooroordeelen ingenomen, en bovendien aan den Paus gehecht en vervolgers, zoodat de weinige goeden, die er zijn mogen, niet kikken durven noch gehoord worden. 3. De geloofsregel wordt niet gesteld in het woord van God, en deszelfs gezonde uitlegging, de oude geloofsformulieren, en de zekere getuigen der Apostolische leere, maar in Sofistische verklaringen, om de dwalingen op te schikken, in latere overleveringen, en in scholastike beuzelingen en strikredenen. Men had hier de voorbeelden der ouden bijgevoegd, die bij geene Sijnoden tegenwoordig hadden willen zijn, welke zij vooruitzagen, dat dwalingen bevestigen zouden. Nog werd er eene andere verschoning, in deze bijeenkomst, vastgesteld, van welke de afgevaardigden ge-

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

gebruik zouden maken, die men tot deze Kerkvergadering zenden zou, welke nog andere redenen bevatte, bij voorb. dat de Paus geen regt heeft, om eene Kerkvergadering te befchrijven, dat de Duitfche Vorsten hem niet onderworpen zijn, dat dit concilie niet was een algemeen, vrij en Christelijk concilie, ook niet bijeengekomen op eene behoorlijke plaats in *Duitschland*, zoo als het had behooren te zijn. Ook ftelde de Keurvorst van *Sakfen* ter overweging voor de *wijze*, op welke de verfchillen dienden beoordeeld te worden; waar omtrent MELANCHTHON zich verklaard had, (*over het Euangelie van* MATTHEUS) 1. dat men den zekeren en waren zin van Gods woord moest volgen, en dien uit de overeenftemming der fchrift opmaken; waar bij men 2. de toeftemming der zuivere oude kerk moest voegen, en 3. dat godvruchtige en geleerde lieden vrij en open daarover zamen behoorden te handelen.

Men handelde in deze bijeenkomst ook over het vernieuwen van het *Smalkaldifche* verbond, hetwelk in het jaar 1536 voor tien jaren gefloten was, welke in dit jaar ten einde liepen; met dit alles werd er niets afgedaan, zoo min als in eene bijeenkomst te *Worms* in het volgende jaar.

Hervorming in de Paltz.

In de *Paltz* vorderde ondertusfchen de Hervorming fterk door toedoen van den Keurvorst FREDERIK. Deze had aan het Hof des Keizers, met wiens zusters dochter, de dochter van CHRISTIERN, Koning van *Denemarken*, hij getrouwd was, de zaden der zuivere leer reeds ontvangen, dewijl hij veel gebruikt was in onderhandelingen met de *Protestanten*,

ten,

ten, en zich van het jaar 1544 af, in hetwelk hij zijnen Broeder LODEWYK was opgevolgd, meer openlijk voor de Hervorming verklaard. In dit jaar 1546 ſtond hij toe, dat de Mis in het Hoogduitsch bediend werd, ook gebood hij de parochiepriesters, hunne bijzitten weg te zenden of eene vrouw te trouwen. OTTO HENRIK, des Keurvorsten Neef en aanſtaande opvolger, alzoo de Keurvorst oud van jaren was en geene kinderen had, bevorderde de zaak der Hervorming ſterk, en voerde ze in dit jaar openlijk in. Ten einde dit werk in de Kerk en op de Hoogeſchool voort te zetten, ontbood de Keurvorst PAULUS FAGIUS van *Straatsburg* naar *Heidelberg*; doch door den ongelukkigen *Smalkaldiſchen* krijg werd deze zaak zeer achteruit gezet, en kreeg haar beſlag eerst onder den Keurvorst FREDERIK III, die de leer der *Zwitſers* aannam.

na C. G. Jaar 1517, tot 1552.

Gesprek te Regensburg.

Ondertusſchen werd op den Rijksdag te *Regensburg* eene nieuwe onderhandeling beproefd tusſchen eenige godgeleerden der beide partijen, met oogmerk, om de geſchillen over den godsdienst te vereffenen; de ſprekers waren, van de Roomſche partij: PETRUS MALVENDA, een *Spanjaard*, ERHARD BILLICH, een *Karmeliet*, JOAN HOFMEISTER, een *Augustijner*, en de beruchte Fabelſchrijver JOANNES COCHLAEUS; van de *Protestanten:* MARTINUS BUCERUS, JOANNES BRENTIUS, GEORGIUS MAJOR en ERHARD SCHNEPF, die de plaats van MELANCHTHON vervulde, alzoo LUTHER uitdrukkelijk den Keurvorst afgeraden had, MELANCHTHON daartoe af te zenden; omdat hij voorzag, dat dit geſprek zonder eenige

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

vrucht en MELANCHTHON onwaardig zou wezen, waarin LUTHER zich ook geenszins bedroog. De eerste aanleg van het gesprek werd van de Roomsche zijde aangevangen met kibbelen over de noodzakelijkheid van Schrijvers, die van alles aanteekening zouden houden, hetwelk zij noodeloos keurden, ook over het geheim houden der Handelingen enz. waardoor zij in staat waren, om hetgeen zij goedvonden, te verdichten en te vertellen; en dit werd, toen men nu begon tot de zaak zelve te komen, op last van den Keizer aan de Protestanten voorgehouden, die verklaarden, zulks niet te kunnen aannemen, en dat zij naar huis zouden keeren, en niet eer wederkomen, voor dat het gesprek op eene billijke wijze werd ingerigt, die nuttig zijn kon. Dus werd het gesprek afgebroken, terwijl de Roomschen zich beroemden, dat de *Protestanten* waren heengegaan, omdat zij hunne zaak niet konden goed maken. De waarheid was, dat de Keizer zich eindelijk had laten overhalen, om, met ter zijdestelling van zijne tot hier toe betoonde voorzigtigheid en gematigheid, in de maatregelen van den Paus PAULUS III te treden, met wien hij het ontwerp gevormd had, om de geschillen over den godsdienst met de wapenen te beslissen.

Dood van LUTHER.

Voordat nog deze storm uitbarstte, werd LUTHER, die altijd van alle geweld in het stuk van den godsdienst afkeerig was, die bidden en lijdzaamheid, benevens het gebruik van Gods woord aangeprezen had, als de eenige wapens, welke den genen voegden, die de zaak des Christendoms ter harte nemen,

men, door de Voorzienigheid weggenomen van dit tooneel des oorlogs, en bevrijd van het aanſchouwen der rampen, die zijn vaderland dreigden. Deze groote Man ſtierf in het LXIIIſte jaar van zijnen ouderdom, in de maand *February* 1546, te *Eisleben*, in zijne geboorteſtad. Hij was derwaards gereisd, op verzoek van de Graven van *Mansfeld*, om derzelver geſchillen met malkanderen, en met hunne onderdanen, bij te leggen. In deze zaak met WOLFGANG, Vorst van *Anhalt*, JAN HENDRIK, Graaf van *Zwartzenburg*, en de Raden der Graven eenigen tijd vruchteloos gearbeid hebbende, nam zijne zwakheid, daar hij reeds lang gevoeld had, dat zijne krachten afnamen, zoodanig toe, dat hij kort daarna overleed. Zijne geſteltenis was uitgeput door de verbazende menigte van bezigheden, welke hij op zich geladen had, gevoegd bij het vlijtig waarnemen van zijne ambtsbediening, bij de vermoeijenis van geſtadigen Letterarbeid, en het ſchrijven van Werken, zoo talrijk, als of hij in volmaakte rust en afzondering geleefd, en zich alleen op het vervaardigen dier werken toegelegd had.

De onverſchrokkenheid van LUTHER begaf hem niet bij de aannadering des doods. Des avonds van den nacht, in welken hij overleed, dit was de 17de van *February*, bragt hij met zijne vrienden door in geſprekken over den gelukſtaat, voor de godvruchtigen in een ander leven te wachten, van welken hij ſprak met dat genoegen, en die drift, eigen aan iemand, die gereed ſtaat, om zoo tot het genot daar van over te gaan. Naar zijne gewoonte was

hij

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

hij zelfs vrolijk en kortswijlig. Men verhaalt, onder anderen, dat hij over tafel eene verschijning vertelde, in welke de duivel hem zijn achterste laten zien, en hem bespot had, dat hij hier te vergeefs aan de herstelling der eendragt arbeidde; zoo is het, zeide LUTHER, daarom leven oude lieden zoo lang, om van den Duivel op het laatst nog onhebbelijk bespot te worden. Hij schreef, zegt men, dien avond, ook met houtskool op den wand dezen regel:

Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, Papa.

Hij at dien avond nog vrij smakelijk, maar na het eten klaagde hij over zware drukking op de borst; deze werd wel haast doodelijk, en hij schikte zich onder godzalige gezegden en gebeden tot sterven, toen hij in eene flaauwte viel en met gevouwen handen lag, tot hij tusschen twee en drie uren na middernacht zacht en vreedzaam ontsliep, in tegenwoordigheid van zijne geneesheeren, zijne zonen, JUSTUS JONAS, Graaf ALBERT met deszelfs gemalin, en JOAN HENDRIK, Graaf van *Schwartzenburg*. Zijne uitvaart werd, op last van den Keurvorst, te *Wittemberg*, waar heen zijn lijk overgebragt werd, met ongemeene pracht gevierd.

Dit was het uiteinde van dezen grooten man, dien wij, behalve uit de Geschiedenis der Kerkhervorming, ook uit zijne schriften, welke een aanzienlijk aantal Boekdeelen uitmaken, kennen kunnen. In alle deze schriften heeft hij altijd zijne zaak, als de zaak der waarheid, van den Godsdienst, der geregtigheid en der ware geleerdheid voor-

voorgesteld; zijne hoofdleere was de leere van de regtvaardigmaking door het geloof, welke hij het artikel van het staan of vallen der Kerk gewoon was te noemen. Het volgende verdient hier aangeteekend te worden: Op zijne reize naar *Rome*, in 1510, van welke wij in ons verhaal gesproken hebben, en welke hem den waren toestand van *Rome* leerde kennen, waarom hij naderhand zelve meermalen zeide, dat hij om geene duizend gulden wilde, of hij had deze reize gedaan, viel hij in eene groote zwaarmoedigheid; daar aan te *Bologna* ziek liggende, trof hem, even als eene lichtstraal van den hemel, dit woord in de ziel: „ De regtvaardige zal uit den geloove leven." Hoe zeer hij te voren reeds den Brief van PAULUS aan de *Romeinen*, in welken deze woorden voorkomen, (Hoofdst. I. 17.) lief-had en ijverig bestudeerde, zoo had hij nogtans deszelfs zin van de regtvaardigheid, welke voor God bestaat, geheel misverstaan. „ Hoewel ik ook," zegt hij zelf: „ als een heilige en onberispelijke Monnik leefde, bevond ik mij toch een' groot zondaar voor God, en had daarbij een angstig ongerust geweten, vertrouwde ook niet, door mijne verdiensten God te verzoenen. Het woord, *Gods regtvaardigheid*, was ik zeer vijandig, en had dezen regtvaardigen en vertoornden God, die de zonden straft, in het geheel niet lief, maar ik haatte denzelven, en was heimelijk en met regten ernst vertoornd tegen God, dat hij zich niet vergenoegde, ons arme verdoemde menschen, nevens allerlei ellende en droefheid dezes levens, nog door de wet te verschrik-

ſchrikken, ja door het Euangelie deze ellende en hartzeer nog grooter te maken enz. Doch, toen ik, door Gods genade, inzag, hoe de woorden aan elkander hingen, en leerde verſtaan, hoe de regtvaardiging door het geloof in Gods genade en loutere barmhartigheid kome — toen voelde ik weldra, dat ik wedergeboren was, en nu, als 't ware, eene wijde geopende deur, om in het *Paradijs* zelve in te gaan, gevonden had: ook zag ik de lieve Heil. Schrift van nu af heel anders aan, dan te voren plaats had; ik liep derhalve ſpoedig den geheelen Bijbel door en verzamelde ook in andere plaatſen, naar dezen regel, alle derzelver uitlegging bijeen, om zeker te weten, wat *Gods werk*, *Gods regtvaardigheid*, en wat *gelooven* in de Heilige Schrift beteekent. En gelijk ik voorheen dit woordje: *Gods regtvaardigheid*, met regten ernst haatte, zoo begon ik nu, hetzelve als mijn allerliefst en troostelijkst woord dierbaar en hoog te achten, en van toen af was mij deze plaats in den Brief van den Heiligen PAULUS in waarheid de regte poort van het *Paradijs*."

Sedert was LUTHER vol van deze gedachte, en bleef daarbij tot zijnen dood, dat de Christen, door het *geloof* alleen, zijn heil in Gods vrije genade in CHRISTUS zoekt en vindt. Niemand denke echter, dat hij de hooge waarde der Christelijke deugd miskend hebbe, welke hij ook, in zijnen handel en wandel, poogde uit te drukken, waar van hem zijne vijanden zelve den lof niet hebben kunnen weigeren. Laat ons eene ſterk ſprekende verklaring van

hem

hem over het een en ander hooren, welke 's mans geheele ziel aan ons, ten dezen, openlegt. Zij ſtaat in zijne uitlegging van het zoogenoemd Keizerlijk Edict, na het overleveren van de Geloofsbelijdenis te *Augsburg* (*), in het jaar 1531 uitgekomen, en luidt in LUTHERS ſtijl dus: „ Dewijl ik zie, dat „ de Duivel dit hoofdartikel altijd door zijne leer- „ aren moet lasteren, en niet rusten of duren kan: „ zoo zeg ik, *Dr.* MARTYN LUTHER, *de onwaar-* „ *dige Euangelist van onzen Heere* JEZUS CHRIS- „ TUS, dat dit artikel: „ Het geloof alleen, zon- „ „ der eenig werk, maakt regtvaardig voor God," „ moeten laten ſtaan en blijven, de Roomſche Kei- „ zer, de *Turkſche* Keizer, de *Tartaarſche* Kei- „ zer, der *Perſen* Keizer, de Paus, alle Kardina- „ len, Bisſchoppen, Paters, Monniken, Nonnen, „ Koningen, Vorsten, Heeren, de geheele Wereld „ met alle Duivelen, en zij zullen, (wanneer zij „ tegen deze waarheid ſtrijden,) het helſche vuur „ daar voor op hunnen kop, en geenen dank daar „ voor hebben. Dat is *mijne*, *Dr.* LUTHERS, in- „ geving van den Heiligen Geest, en het ware H. „ Euangelie. Want daar ſtaat het artikel, hetwelk „ de kinderen bidden (†): „ Ik geloof in JEZUS „ „ CHRISTUS, die gekruist, geſtorven enz. is." „ Daar is toch niemand voor onze zonden geſtor- „ ven, dan alleen JEZUS CHRISTUS, Gods Zoon.

„ *Ik*

(*) Zie boven *Bladz.* 197, 198, 202.

(†) Niet *bidden*, Vader LUTHER! Daar is toch onderſcheid tusſchen eene *Geloofsbelijdenis* en een *Gebed.*

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

„ *Ik zeg nog ééns*, alleen JEZUS CHRISTUS, Gods „ Zoon, heeft ons van de zonde verlost, dit is „ zeker waar, en de inhoud der geheele Schrift; „ en al zouden alle Duivelen en de geheele We- „ reld zich verscheuren en bersten, zoo is het toch „ waar. Maar is Hij het nu alleen, die de zonde „ wegneemt, dan kunnen wij het met onze wer- „ ken niet zijn; dan is het toch onmogelijk, dat „ ik zulken Eenigen en Alleen-verlosser van de „ zonden, JEZUS, anders dan door het geloof aan- „ nemen en verkrijgen kan. Met werken is en „ blijft hij onaangegrepen. — — Doch na zulk „ een geloof, of ontvangene verlossing, of zonden- „ vergeving, of regtvaardigheid, *volgen* alsdan „ *goede werken*, als vruchten van zulk een geloof. „ Dit is onze leer, en alzoo leert de H. Geest, „ en de geheele Heilige Christenheid, waarbij wij „ *in Gods naam blijven*. Amen!"

Deze leer, volgens de Heilige Schrift, was de belangrijkste zaak voor zijn hart, de ziel van zijn geheel Godgeleerd zamenstel, zijn behoedmiddel tegen alle dweeperij, zijn troost in leven en sterven, gelijk hij nog met stervende lippen betuigde. Naauwelijks een half uur voor zijn einde, toen reeds het doodzweet op zijn aangezigt lag, zeide hij verstaanbaar den Tekst: „ Alzoo lief heeft God de „ Wereld gehad, dat hij zijnen eeniggeboren Zoon „ gegeven heeft, opdat een iegelijk, die in hem „ gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven „ hebbe."

Verders hield hij zich in alles aan den Bijbel, van

van dezen liet hij zich niet aftrekken; het gezag der Heilige Schrift verdedigde hij even zoo krachtig tegen de Roomsche Kerk als tegen de Dweepers van zijnen tijd; hij beweerde tegen de eerste het regt en de vrijheid der Leeken, om dezelve te gebruiken, en zich zelven daar uit van hun geloof te verzekeren: maar tevens wees hij met de Heilige Schrift de Dweepers tot de orde van gezond verstand en van de Goddelijke leere terug.

Jammer is het ondertusschen, dat 's mans verbazend menigvuldige bezigheden hem te weinig tijds overlieten, om zijne werken, ten aanzien van den stijl, te beschaven, en dat dezelve zoo hard is; waar aan zijne drift en hevigheid ook niet weinig toebragt, welke hem zelfs in verschillen met de *Zwitsers*, meermalen, buiten het spoor der welvoegelijkheid vervoerde, gelijk bij voorbeeld toen hij, in het jaar 1545, in eenen Brief aan eenen Opziener te *Bremen*, onder anderen de woorden van *Psalm* I. dus verdraaide: „ Welgelukzalig is de „ man, die niet en wandelt in den raad der *Sacra-* „ *mentarissen*, noch staat op den weg der *Zwin-* „ *glianen*, noch zit in het gestoelte der *Zurichers.*" Men verhaalt echter, dat LUTHER dit zelve in later tijd ingezien, en kort voor zijnen dood tot MELANCHTHON gezegd zou hebben: „ Ik beken, „ FILIPS! dat er in de zaak der Sacramenten te „ veel gedaan is." Wanneer MELANCHTHON daar op antwoordde: „ Laat ons dan een zachtzinnig „ geschrift uitgeven, waarin wij ons gevoelen dui- „ delijk verklaren;" zal LUTHER hervat hebben:

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ Ik heb hier ook wel meermalen aan gedacht, „ maar dus zou ik de geheele leer verdacht maken, „ ik wil deze zaak liever aan God overlaten. Doet „ gijlieden ook iets na mijn' dood."

In zijne huisfelijke verkeering en onder zijne vrienden was LUTHER geenszins ftuursch, maar integendeel vrolijk en opgeruimd, een beminnaar zelfs van fcherts en boert. JUSTUS JONAS in zijne Lijkrede over LUTHER gehouden verhaalt ons ook deze bijzonderheid, dat LUTHER dikwijls plag te zeggen: „ dat hij aan geen fterveling ooit zou verhalen, „ wat en hoe zwaar hij om het Euangelie geleden „ had, als ook welke openbaringen hij in het be- „ gin van zijn hervormingswerk gehad hebbe." Evenwel moet men niet denken, dat hij daarop of op droomen hebbe afgegaan, neen, hij verklaarde tevens, dat de Heil. Schrift hem genoegzaam was, en dat hij buiten dezelve verfchijningen, droomen, noch zelfs wonderwerken behoefde of begeerde. LUTHER was zoo min een Dweeper, als de overige Hervormers, MELANCHTHON, BUCERUS, OECOLAMPADIUS, ZWINGLIUS, CALVYN, mannen, wier fchriften en gedrag hen van alle vermoeden van geestdrijverij volkomen vrijpleiten (*).

Karakter van LUTHER.

Wij kunnen van dezen grooten Man niet afftappen, zonder aan onze Lezers mede te deelen, eene karakterbefchrijving, welke PETRUS SCHADE, gezegd

(*) Zie het *Bijvoegfel* in MOSHEIMS *Kerkel. Gefch.* IV *Deel*, *Bladz.* 231. volgg.

zegd MOSELLANUS (*), naar de rivier *de Moezel*, van hem gegeven heeft. Deze geleerde woonde in het jaar 1514 het gesprek bij tusschen LUTHER, CAROLOSTADIUS en ECK, gehouden te *Leipzig* (†), alwaar deze MOSELLANUS Hoogleeraar was. Hij schrijft in eenen Brief aan JULIUS PFLUG (§) het volgende: „ MARTEN is middelmatig van gestalte, schraal van ligchaam, hetwelk door zorgen en letteroefeningen tevens is uitgeput, zoo dat men hem van nabij beschouwende genoegzaam alle zijne beenderen zou kunnen tellen; hij is in den mannelijken en frisschen leeftijd: zijne stem is scherp en duidelijk; zijne geleerdheid en kennis der Heilige Schrift verwonderlijk, zoodat hij, gelijk men spreekt, bijkans alles op zijn duim heeft. Van het *Grieksch* en *Hebreeuwsch* heeft hij tot hier toe zoo veel geleerd, dat hij over de vertalingen oordeelen kan. Misschien zou men in hem meer oordeel en gebruik van hetzelve kunnen verlangen. Voorts in zijn leven en zeden is hij wellevend, (*civilis*,) en zacht, (*facilis*,) hij vertoont niets stoicijnsch, niets verwaands, ja gedraagt zich als een mensch, die zich naar tijd en omstandigheden voegt: in de verkeering is hij heusch en een aangenaam prater: (*nugator:*) vrolijk en gerust, overal en altijd van een blijmoedig en bloeijend voorkomen, alhoewel zij-

na C G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) Men zie van dezen GERDES *Hist. Euang. Ren.* *T.* I. *pag* 189, 193.

(†) Zie van dit gesprek hier voor *Bl.* 83.

(§) *Ap.* GERDES *l. c. Monum. p.* 198.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zijne vijanden hem hard en ftreng bedreigen: zoodat men naauwelijks gelooven kan, dat iemand zoo fteile zaken zonder het Goddelijk beftuur zou kunnen ondernemen. Maar, hetwelk genoegzaam iedereen in hem berispt, in beftraffen en wederleggen is hij een weinig onvoorzigtiger en te bitter, dan veilig is voor iemand, die wat nieuws leert, of welvoegelijk voor eenen Godgeleerden. Doch ik weet niet, of hij deze fout niet met alle late geleerden gemeen heeft." Wij voegen hier nog bij de karakterfchets van LUTHER, door het meesterlijk penfeel van ROBERTSON (*).

„ Door de Voorzienigheid beftemd, om eene der grootfte en gewigtigfte omwentelingen te wege te brengen, van welke de Gefchiedenis gewaagt, was er misfchien nooit een mensch, wiens karakter met ftrijdiger verwen werd afgemaald. Sommigen, ten uiterften gebelgd en verontwaardigd, hem alles te zien omverwerpen, wat zij door hunne vooroordeelen voor heilig hielden, tijgden hem niet alleen alle menfchelijke ondeugden, maar zelfs de boosheid eenes Duivels aan. — Anderen, opgetogen van bewondering en erkentenis, en hem befchouwende als de fakkel der Kerke, en den herfteller der Christelijke Vrijheid, eigenden hem volmaaktheden toe, verre boven het menfchelijke, en befchouwden alle zijne daden met eenen eerbied, welken den zoodanigen alleen toekomt, die door onmiddelijke inblazing des hemels geleid worden."

„ Dan

(*) *Hiftorie der Regering van Karel* V. V *Deel, Bladz.* 92.

„ Dan het is uit zijn eigen gedrag, en niet uit den overgrooten lof, of de verzwarende berispingen zijner Tijdgenooten, dat de tegenwoordige eeuw haar oordeel over dezen Man moet vellen. Zijn ijver in het aankleven van hetgeen hij voor waarheid hield, zijne onverschrokkenheid in het verkondigen dier waarheid; zijne bekwaamheid, zoo natuurlijke als verkregene, om dezelve te verdedigen, en zijne onvermoeide vlijt om dezelve voort te planten, zijn alle deugden, welke zoo duidelijk, en met zoo veel luister, in zijn gansche gedrag doorschijnen, dat zelfs zijne vijanden hem dezelve niet hebben kunnen betwisten. Voeg hier bij eene zuiverheid en gestrengheid van zeden, welke zeer wel met het karakter van eenen Hervormer strookten; eene geregelde levenswijze, welke zijne leer aanzien bijzette; en zulk eene volmaakte belangeloosheid, welke geen den minsten twijfel wegens zijne opregtheid overlaat. Voor het overige boven alle zelfsverheffing verheven, niets ophebbende met de geneugten of aangenaamheden des levens, en alle vermaaknemingen verachtende, liet hij de eeretitels en inkomsten der Kerk aan zijne leerlingen over; zich altijd met zijn' eersten post van Hoogleeraar aan de Universiteit van *Wittemberg*, en van Leeraar dier stad, met de geringe wedde aan die bedieningen verknocht, vergenoegende."

„ Deze ongemeene hoedanigheden gingen gepaard met eenige gebreken van menschelijke drift en zwakheid; maar deze gebreken, verre van toegeschreven te kunnen worden aan bedorvenheid of boosheid

van hart, schenen met vele van zijne deugden den oorsprong uit eene en dezelfde bron te ontleenen. Zijne ziel natuurlijk heftig en geweldig, wanneer zij door groote voorwerpen aangespoord, of door heftige hartstochten geroerd werd, vervoerde hem, om zoo te spreken, buiten zich zelven, met eene drift, welke zwakker gemoederen verbaasde, of vreemd voorkwam aan lieden in geruster omstandigheden. — Door eenige zijner prijswaardige hoedanigheden tot uitersten te brengen, ging hij soms de palen van het goede te buiten, en maakte zich schuldig aan daden, welke hem aan berisping blootstelden."

„ Gewoon alles aan de waarheid te onderwerpen, vorderde hij denzelfden eerbied voor haar van andere menschen; niets aan hunne zwakheden of vooroordeelen toegevende, voer hij met verachting uit tegen allen, die niet eenstemmig met hem dachten. Toen men zich tegen zijne leer verzette, viel hij alle zijne tegenstrevers aan met even veel hevigheid, zonder zich aan rang of verdiensten te stooren. Hij ontzag de Koninklijke waardigheid van HENDRIK VIII, of de begaafdheden en geleerdheid van ERASMUS niet; maar bejegende hen even ruw, als hij TETZEL of ECK gedaan had. — Maar deze onbetamelijkheid, waar aan LUTHER zich schuldig maakte, moet niet geheel en al aan zijnen driftigen aard worden toegeschreven, gedeeltelijk was zij een gebrek van de eeuw, welke hij beleefde. Bij een ruw volk, onkundig van die grondregelen, welke, door gedurig de hartstochten van elk in het bijzonder tegen te gaan, de Maatschappij beschaven, en de zeden

den verzachten, waren alle geschillen heftig en sterk; en zij drukten, in hunne natuurlijke taal, zonder de minste bedaard- of ingetogenheid te betoonen, de gemoedsbewegingen uit, welke zij gevoelden. Dewijl in dien tijd al de werken van geleerde lieden in het *Latijn* werden opgesteld, waren zij door het voorbeeld der beste Schrijveren in die taal gewettigd, hunne Tegenstrevers met de schamperste bewoordingen te bejegenen; daarenboven klinken alle onbetamelijke en ruwe uitdrukkingen in eene doode taal zoo scherp niet, als in eene levende, waarvan de toonvallen en spreekwijzen, gemeenzamer zijnde, ook een onbeschofter voorkomen hebben."

Ten aanzien van deze aan LUTHER zoo dikwijls te laste gelegde ruwheid en hevigheid van stijl hebben wij reeds te voren het één en ander aangemerkt, waarbij, en bij hetgeen hier door ROBERTSON aangevoerd wordt, het volgende nog verdient gevoegd te worden: Daar zijn gevallen, in welke koelheid en zoogenoemde beschaafdheid naast grenst aan laakbare onverschilligheid, en in welke mannelijke en hartige taal gevoerd mag en moet worden, tot handhaving der waarheid. Wanneer plompe en schadelijke onwaarheden en dwalingen door vooroordeelen, onverstand, bijgeloof en geweld worden gehandhaafd, en tegen alle overtuiging staande gehouden, dan heeft, gelijk het oude spreekwoord zegt, een harde kwast wel eens een' scherpen bijtel noodig. LUTHER begon met zachtheid, en stelde het vuur van zijnen ijver niet te werk, voordat hij bemerkte, hoe noodig hetzelve was, om zijne zaak

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

te doen gelukken. Zijne zachtheid, zijne onderwerpelijkheid, werd beantwoord met de beslissende stem des gezags, met lagen tegen zijn persoon, met den schrik van bloedplakaten. Onder dit alles behield LUTHER zijne bedaardheid; zijn gedrag op den vermaarden Rijksdag te *Worms* was wel kloekmoedig en standvastig, maar niet minder eerbiedig en zedig. Doch, toen alle zachte maatregelen bleken geenen invloed te hebben, voegde hij eene nieuwe mate van hitte bij de kracht van zijnen ijver, en werd door zoodanige tegenkanting te vuriger.

Inderdaad, noch de vernuftige hekelschriften van ERASMUS, noch de beschroomde verklaringen van MELANCHTHON, zouden immer in staat geweest zijn, om de Hervorming der Kerk tot stand te brengen. De eerstgemelde deed er velen lagchen, de ander bewoog sommigen tot redekavelen, maar geen van beiden kon de menschen in beweging brengen, of handen aan het werk doen slaan. In zulk een beslissend tijdstip was stoutspreken en onverschrokken handelen noodig, om die gelukkige Hervorming daar te stellen, welke voor *Europa* zoo gelukkige gevolgen heeft voortgebragt. Met één woord, ERASMUS zelve erkende, gelijk MELANCHTHON in zijne Lijkrede verhaalt: „ dat God aan dezen laat„ sten tijd, uit hoofde van de grootheid der kwa„ len en ziekten, eenen harden geneesmeester gege„ ven had." Doch, laat ons ROBERTSON verder hooren.

Met hetgeen wij hier het laatst hebben aangemerkt, stemt ROBERTSON mede in, daar hij dus ver-

vervolgt: „ Daarenboven moet men, iemands karakter opmakende, hem beoordeelen naar de beginselen en grondregels zijner eeuw; want, schoon deugd en ondeugd in alle tijden dezelfde zijn, de zeden en gewoonten nogtans veranderen onophoudelijk. Hetgeen ons in LUTHERS gedrag als zeer berispenswaardig voorkomt, ergerde zijne Tijdgenooten niet. Het waren zelfs eenige dier hoedanigheden, welke wij thans geredelijk laken, die hem juist geschikt maakten, om het groote werk, hetwelk hij durfde ondernemen, te volvoeren. — Om het menschdom, dat in onkunde en bijgeloof gedompeld lag, op te wekken, en de woede der Dweeperij, die de magt in handen had, te bestrijden, was een hevige ijver en een onvertraagd karakter noodig. Zachte uitnoodigingen zouden noch de zulken, die geroepen werden, ter ooren gekomen zijn, noch hen opgewekt hebben. Een minzamer, doch min wakkere geest, dan die van LUTHER, had gewis de gevaren ontzien, welke LUTHER durfde tarten, en wist te boven te komen."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ Omtrent het einde zijns levens zag men, schoon zijn ijver of zijne bekwaamheden niet zigtbaar verminderden, zijne ligchaamskwalen toenemen, zoodat hij gemelijker, oploopender en ongeduldiger werd, als hij werd tegengesproken."

„ LUTHER smaakte het genoegen van den verbazenden voorspoed zijns ijvers te beleven, een groot gedeelte van *Europa* zijne leer te zien omhelzen, de grondvesten te zien waggelen van den Pausselijken troon, voor welken de grootste Monarchen hadden

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

den gesidderd: Dit had ten eigenaardigen gevolge; dat LUTHER zich niet wederhouden kon, soms eenige blijken te geven van trots en zelfsgoedkeuring. En, inderdaad, hij moest meer dan mensch geweest zijn, indien hij, op het beschouwen van al de groote zaken door hem volvoerd, nooit eenige gewaarwordingen van dien aard had voelen opwellen." — Dus verre ROBERTSON (*).

LUTHERS zegel, waarmede hij zijne Brieven gewoon was te verzegelen, was eene roos met een kruis, en deze spreuk:

Der Christen hertz auf rosen geht,
Obs mitten unternn Creuize steht.

Bij zijne Huisvrouw had hij verscheidene kinderen verwekt; een dochtertje, ELIZABETH, overleed in hare teedere kindsheid, eene andere, MAGDALENA, stierf in 1542. Van deze verhaalt MELANCHTHON ergens de volgende bijzonderheid: „Twee dagen voor haren dood vertelde zij, met een vrolijke lieftaligheid, haren Vader, in mijn bijzijn, eenen droom, hoe twee jongelingen in denzelven haar naar eene bruiloft geleid hadden. Dit beduidde, zegt MELANCHTHON, dat twe Engelen haar tot de eeuwige verkeering met God zouden leiden. Ik dacht aanstonds aan deze beduidenis."

LUTHERS Huisvrouw, KATHARINA VAN BORRHE, overleefde haren man nog omtrent zes jaren, en over-

(*) Men vergelijke hier mede ROSCOE *Leven van Paus* LEO X. III *Deel*, *Bladz.* 251. volgg.

overleed in het jaar 1552. In dit jaar verliet zij Wittemberg, alwaar de pest was uitgebroken, en wilde zich naar Torgau begeven met hare kinderen. Onder weg werden de paarden schichtig en gingen door. De moeder verschrikt, meest om hare kinderen, sprong van het rijtuig, en viel in eenen kuil met water. Door den schrik en de gevolgen van den val, daar zij zich zwaar bezeerd had, verviel zij in eene uitterende ziekte, aan welke zij, na eene bedlegering van drie maanden, overleed (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De overige kinderen van LUTHER overleefden hunne ouders, en in het begin der jongstverlopene eeuw waren er in *Sakſen* nog afſtammelingen van dezen grooten Man in wezen, die in goeden doene leefden.

Smalkaldiſche oorlog.

Doch, het is tijd, dat wij tot de Geſchiedenis der Hervorming wederkeeten. De Rijksdag te *Regensburg*, gedurende welken het vruchteloos mondgeſprek gehouden werd, waar van wij hier voor (†) gemeld hebben, werd door den Keizer in perſoon bijgewoond, die zich ten ſterkſte beklaagde, dat de Protestantſche Vorsten niet in perſoon tegenwoordig waren, en tevens aan de Protestanten de ſchuld gaf van het afbreken van het mondgeſprek, ingerigt ter bevrediging, ook drong hij aan, om de Kerkvergadering te *Trente* bijeengekomen, te erkennen, onder zware bedreigingen, dat hij hen als wederſpannelingen zou aanmerken. Vergeefs deden de Vorsten, die

(*) *Claſſ. Brem.* I. *faſc.* 2. *pag.* 117.

(†) *Bladz.* 233.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

die te *Frankfort* bijeenwaren, hunne betuiging daar tegen, verklarende voor God en de Wereld, dat het hunne schuld niet ware, zoo de vrede verbroken werd, en men tot de wapenen komen moest. Het besluit der vergadering werd opgemaakt naar den zin des Keizers, die terstond daarop een leger bij *Landshut* verzamelde, om daar de hulpbenden uit *Italië* af te wachten; terwijl aan den anderen kant de Keurvorst van *Sakſen* en de Landgraaf van *Hesſen* hunne troepen vereenigden en tegen den Keizer te veld togen. De Keizer had hen, ingevolge het genomen besluit op den Rijksdag, in den Rijksban gedaan, onder voorwendsel, dat zij, tegen de besluiten en wetten van het Rijk ongehoorzaam en oproerig zijnde, deze straffe verdiend hadden; maar de Vorsten verklaarden in een openlijk Manifest, dat zij dezen oorlog als eenen oorlog om den Godsdienst moesten aanmerken. 1.) Omdat de Keizer zich uitdrukkelijk met den Paus ten dien einde verbonden had, en door dezen met hulptroepen ondersteund werd. 2.) Omdat het duidelijk bleek, dat de Keizer alle voorgaande vredesverdragen, op eene listige wijze, had aangegaan, om den gelegenen tijd af te wachten, op welken hij de geweldige besluiten, meermalen tegen de *Protestanten* genomen, ten uitvoer zou kunnen brengen. 3.) Op verscheidene plaatsen heerschten dadelijke vervolgingen tegen de *Protestanten*. 4.) Eindelijk de Paus zelve had dit oogmerk te kennen gegeven in eenen Brief aan de *Zwitsers*. De Keizer had gedacht, de Protestanten onbereid te zullen overvallen, maar hier in

zag

zag hij zich door den ijver van den Landgraaf bedrogen; dus berstte de oorlog uit, welken men gemeenlijk den *Smalkaldischen* krijg noemt, kort na het overlijden van LUTHER; voor dat wij echter deszelfs voortgang en uitslag verhalen, willen wij hier gewag maken van eene gebeurtenis, welke nog gedurende het bijeenzijn der Rijksvergadering te *Regensburg* in die stad is voorgevallen, en welke een overtuigend bewijs is van de hooggaande verbittering van velen tegen de *Protestanten*. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

JOANNES DIAZ, of DIAZIUS, een Spanjaard, een man van letteren, die uit de Boeken en Schriften van LUTHER en KALVYN van de waarheid der Euangelieleer overtuigd was geworden, had zich eerst naar KALVYN en van daar naar BUCERUS te *Straatsburg* begeven, in wiens gezelschap hij te *Regensburg* gekomen was. Hier werd hem op zijne kamer, door bestelling van zijnen Broeder ALONZO, Advokaat aan het Roomsche Hof, die opzettelijk daartoe te *Regensburg* gekomen was, van eenen omgekochten booswicht het hoofd met een' bijl gekloofd, om geene andere reden, dan omdat hij de Hervormde leer had aangenomen, zonder dat de moordenaars, die op heeter daad gevat waren, deswegens eenige straf ondervonden, hoe zeer de *Protestanten* daar op aandrongen, en dit onschuldig bloed gewroken wilden hebben. Moord van JOANNES DIAZIUS.

De oorlog werd aan weêrskanten met hevigheid voortgezet, doch de Protestantsche Bondgenooten hadden te worstelen met verdeeldheden, die hen menige gunstige gelegenheid deden verwaarloozen. De in- Vervolg van den Smalkaldischen krijg.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

inval van MAURITS van *Sakſen* in de landen van den Keurvorst, welke hij overſtroomde, bewogen de Protestanten, hun leger te verdeelen, zoodat de Keurvorst van *Sakſen* met zijne benden naar huis keerde, alwaar het hem gelukte, al het verlorene niet alleen te heroveren, maar ook MAURITS van deszelfs landen te berooven, uitgezonderd de ſteden *Dresden* en *Leipzig*, ook vermeesterde hij het Bisdom *Halberſtad*, en kreeg ALBERT, Markgraaf van *Brandenburg*, gevangen. Doch de Keizer, den Keurvorst ſpoedig gevolgd zijnde, ontmoetten de beide legers malkander bij *Mulberg* aan de *Elbe*, alwaar de Keurvorst op den 24ſten April 1547 geheel verſlagen, en zelve gevangen genomen werd. Bij den Keizer gebragt, zeide hij: ,,ik geef mij gevangen, genadigſte Keizer, ik bid u, dat gij mij op eene, eenen Vorst waardige wijze, behandelen zult." Waarop de Keizer hernam: ,, Zoo ben ik dan nu Keizer! ik zal u onthalen, zoo als gij verdiend hebt." De Keizer vervolgens naar *Wittenberg* voortgetrokken zijnde, veroordeelde den Keurvorst ter dood, die zijn vonnis onverſchrokken ontving, alleen zeggende: dit niet verwacht te hebben! Hij behield echter het leven op voorſpraak van den Keurvorst van *Brandenburg*, maar op zeer harde voorwaarden. De Keizer ſchreef hem, in het eerst, voor, dat de Keurvorst alles zou goedkeuren, wat de Kerkvergadering of de Keizer zou goedvinden omtrent den Godsdienst; doch als de Keurvorst zulks volſtandig weigerde, werd hem voorgeſchreven, van zijn Keurvorstendom voor zich en zijne kin-

kinderen afstand te doen, en dat aan des Keizers willekeur over te laten, de Rijkskamer te gehoorzamen, van het verbond tegen den Keizer nu en voor altijd af te staan, en in de bewaring des Keizers, of van deszelfs Zoon FILIPS te blijven. De goederen en bezittingen van den Keurvorst werden verbeurd verklaard, en aan FERDINAND en MAURITS geschonken, wordende slechts een jaarlijksch inkomen aan zijne vrouw en kinderen gelaten. MAURITS kreeg zijn Keurvorstendom.

FILIP, Landgraaf van *Hessen*, het andere Hoofd der *Protestanten*, liet zich nu ook overhalen, voornamelijk op de voorstellen en de beloften van MAURITS, die zijn Schoonzoon was, om zijnen zoen met den Keizer te maken. Op de toezegging van vergiffenis vervoegde hij zich bij den Keizer te *Halle*, alwaar zich dezelve thans bevond, en deed denzelven op de knieën de nederigste hulde; doch de Keizer, op eene lage wijze, zijn woord brekende, hield den Landgraaf gevangen; wanneer deze, en zelfs ook MAURITS, zich daar over beklaagde, zou de Keizer geantwoord hebben, dat hij nooit beloofd had, dat de Landgraaf op vrije voeten gesteld zou worden. Men verhaalt namelijk, dat in het verdrag tusschen den Keizer en den Landgraaf bedongen was, dat de Landgraaf vrij zou blijven, *ohne einiger* gevangenis, maar dat GRANVILLE, toen Bisschop van *Arras*, en Staatsdienaar van KAREL, naderhand als Kardinaal zoo berucht in onze Vaderlandsche Geschiedenis, het woord *einiger* op die wijze in het verdrag had laten schrijven, dat men het

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

het lezen konden *ewiger*, *ohne ewiger* gevangenis, en dat de Keizer hier van op eene listige wijze gebruik gemaakt hebbe, om het gevangen houden van den Landgraaf te verfchoonen. Deze bijzonderheid wordt evenwel door vele geleerden in twijfel getrokken, bijzonder, omdat de Zoon van FILIPS, zich vijf jaren daarna in een openlijk gefchrift over het gevangennemen van zijnen Vader beklagende, noch MAURITS van *Sakfen*, toen hij, voor de Rijksvergadering, op het loslaten van zijnen Schoonvader aandrong, van dit bedrog eenige melding gemaakt hebben; fchoon zoo veel blijkbaar is, dat de Keizer met FILIPS niet ter goeder trouw gehandeld heeft (*).

Het Interim door den Keizer voorgefchreven.

Deze was de ongelukkige uitflag van den *Smalkaldifchen* krijg, de *Protestanten* waren diep vernederd, en de Keizer ten hoogften toppunt van magt geklommen, daar geheel *Duitschland* aan hem onderworpen was. Ondertusfchen ontmoette hij in zijne ontwerpen op nieuw hinderpalen. De Paus zelve, beducht zijnde, dat KAREL, gansch *Duitschland* te onder gebragt hebbende, hem ook in *Italië* de wet zou voorfchrijven, begon den Keizer tegen te werken, door zijne geleverde hulptroepen terug te ontbieden, ook zag hij niet ongaarne, dat de *Protestanten*, hoe zeer vernederd, bleven volharden, den Keizer werk te verfchaffen door hunne onwilligheid, om zich, in zaken des geloofs, aan 's Keizers voorfchriften te onderwerpen.

De-

(*) JAC. PERIZONIUS *Hiftor. Sec.* XVI. *p.* 373.

Deze ondertusschen hield eenen Rijksdag te *Augsburg*, alwaar een Keizerlijk leger bij de hand was, om alles naar des Keizers zin te leiden. In deze vergadering stelde hij aan de leden voor, dat men de uitspraak der verschillen aan de wijsheid der Kerkvergadering te *Trente* zou overlaten; de Roomschgezinde Rijksleden namen dit voorstel gaaf over, maar de Protestanten, bijzonder de Keurvorst van de *Paltz* en MAURITS van *Saksen*, maakten zwarigheid, alzoo zij bleven staan op eene vrije Kerkvergadering, zonder invloed van den Paus. Evenwel wist de Keizer te bewerken, door bedreigingen en beloften, bijzonder, dat hij den Landgraaf, Schoonvader van MAURITS, in vrijheid zou stellen, dat de vergadering algemeen toestemde, om de Kerkvergadering te *Trente* te erkennen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Doch niettegenstaande deze toestemming der Rijksvergadering, werd de Keizer op nieuw te leur gesteld door den Paus, die de Kerkvergadering van *Trente*, onder voorwendsel, dat zich in die stad de pest geopenbaard had, verlegd had naar *Bologna*, waar door de bezwaren der Protestanten omtrent de onvoegzame plaats der Kerkvergadering weder vernieuwd werden, zonder dat de Keizer den Paus kon bewegen, om eene andere plaats te verkiezen, of de Kerkvergadering geregeld te vervolgen. Terwijl de zaken in dien staat hingen, en er zich geene hoop opdeed, dat de Godsdienstverschillen door de Kerkvergadering spoedig zouden beslist worden, vond de Keizer goed, een *formulier* van geloof te laten opstellen, hetwelk *inmiddels* (*interim*)

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

dienen zou, tot behoud van den vrede, tot dat deze zoo gewenschte zaak eenen gelukkigen uitslag zou verkrijgen. Zulk een *formulier* werd ontworpen door twee Pausgezinden JULIUS PFLUG, Bisschop van *Naumburg*, en MICHAEL SIDONIUS, en eenen Protestant JOANNES AGRICOLA van *Gisleben*. Alhoewel sommigen het onzeker achten, wie men voor de opstellers van hetzelve te houden hebbe. Dit *formulier* kreeg den naam van *interim*; het behelsde in het wezenlijke de leere van de Roomsche Kerk in allen deele, in duistere en dikwijls dubbelzinnige bewoordingen; alleen werd de beker in het Avondmaal aan de Leeken toegestaan, en het huwelijk der Geestelijken voor geoorloofd verklaard; doch het een en ander verbonden aan deze voorwaarden: Dat het een ieder zou vrijstaan, van deze vergunningen gebruik te maken, of niet, zoo als hij het gevoegelijkst zou oordeelen, en dat dezelve niet langer van kracht zouden blijven, dan tot het gelukkig tijdstip, dat eene Kerkvergadering door hare uitspraak een einde zou maken aan alle Godsdienstige verschillen. Door welke laatste bepaling alles op losse schroeven gesteld werd.

De Keizer dit opstel aan de vergadering te *Augsburg* hebbende doen voorlezen, stond de Keurvorst van *Mentz* op, en in naam van al de leden sprekende, bedankte hij den Keizer voor deszelfs zorg omtrent den Godsdienst, aan welke men, door gehoorzaamheid, gaarne zou beantwoorden. Zonder het gevoelen der leden bijzonder te vragen, nam de Keizer de gezegden van dezen Keurvorst aan als eene

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

eene toeſtemming der geheele vergadering, en deed vervolgens dit Boek *Interim* drukken in de Latijnſche en Hoogduitſche talen en alom verſpreiden.

Evenwel, verre dat dit opſtel algemeen werd goedgekeurd, behaagde het inderdaad aan niemand. Het Hof van *Rome* zelve nam het euvel op, dat Leeken zich het oordeel hadden aangematigd over zaken, den Godsdienst betreffende, hetwelk, naar deszelfs voorgeven, alleen den Paus toekwam. Onder de Protestanten kon dit opſtel natuurlijk geene goedkeuring vinden. Nogtans dreef de Keizer het aannemen van hetzelve ten krachtigſte door, en vele Vorsten en ſteden werden door vrees, anderen door geweld genoopt, om den Keizer te wille te zijn, waar uit vele jammerlijke tooneelen van vervolging hier en elders ontſtonden, die geheel *Duitschland* in den diepſten poel van onheil dompelden. De Keurvorst van *Brandenburg*, JOACHIM, den Keizer willende behagen, voerde het *Interim* in zijne Staten in, gelijk ook de Keurvorst van de *Paltz*, maar JOAN van *Brandenburg*, des Keurvorsten Broeder, verklaarde aan den Keizer, dat hij het niet kon aannemen, en wilde geene verandering in zijn land gedogen. WOLFGANG van *Tweebruggen* volgde zijn voorbeeld. Maar de Vorst van *Wurtemberg* liet het *Interim* in de Kerken aflezen, met bevel, dat men zich daar naar zou hebben te gedragen, ook dreef hij de bedienaars van het Euangelie, die dit weigerden, ten lande uit, onder welke SCHEPFIUS zich bevond. De Raad van *Augsburg* toonde zich huiverig, waarop WOLFGANGUS MUSCULUS de ſtad ver-

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

liet, en de wijk naar *Bern* in *Zwitserland* nam. Dus verliet JOANNES BRENTIUS *Halle*, onder het doorstaan van vele gevaren. Bijkans al de steden in *Zwaben* onderwierpen zich aan den Keizer, waarom ANDREAS OSIANDER *Neurenburg* verliet en naar *Pruissen* vlugtte. Andere Leeraars op andere plaatsen ondervonden een gelijk lot. Die van *Konstans*, tot het uiterste gebragt, onderwierpen zich aan het Huis van *Oostenryk*, en werden van FERDINAND onder zijn gebied getrokken.

De gevangene Keurvorst van *Saksen* weigerde standvastig het *Interim* goed te keuren, wat ook de Keizer beproefde, om hem daartoe te bewegen, waarom zijne gevangenis verzwaard werd; maar de Landgraaf van *Hessen* voegde zich in alles naar des Keizers zin, door de belofte van zijne vrijheid te zullen erlangen, doch de Keizer hield zijn woord niet, maar liet hem onder eene *Spaansche* wacht dan hier dan elders voeren. De Zoons van den Keurvorst van *Saksen* verzetten zich insgelijks tegen het *Interim*, ook konden de vrije Rijkssteden niet bewogen worden, om hetzelve aan te nemen. Behalve het *Interim* had de Keizer ook nog een voorschrift van Hervorming laten opstellen, om hetwelk ten uitvoer te brengen de Aartsbisschoppen van *Mentz*, *Keulen* en *Trier* eene bijeenkomst hielden. Die van *Straatsburg* verzetten zich een' geruimen tijd tegen het een en ander, maar waren eindelijk genoodzaakt tot eene soort van verdrag te komen, waarbij zij drie Kerken in hunne stad aan den Bisschop afstonden, in welke de Roomsche Godsdienst, die 21 ja-

Jaren had ſtilgeſtaan, in het jaar 1550 weder herſteld werd.

Twisten over het Interim.

MAURITS, de tegenwoordige Keurvorst van *Sakſen*, van den Rijksdag thuis gekeerd, deed in het jaar 1548 den *Sakſiſchen* Adel en Geestelijkheid bijeenkomen, om raad te plegen, wat er in dit hagchelijk tijdsgewricht te doen ſtond. MELANCHTHON was de voornaamſte en als het hoofd der Geestelijken. Deze, aan den éénen kant voor den Keizer vreezende, en aan den anderen kant acht gevende op de begrippen van zijnen Vorst, ſloeg een middel van verdrag voor, hetwelk hij hoopte, dat aan beide partijen voldoen zou. Hij erkende, dat de ganſche inhoud van het Boek *Interim* door de *Protestanten* niet kon aangenomen worden, doch verklaarde tevens, geene reden te zien, waarom men dit Boek niet zou aannemen, tot eene regelmate in ſtukken, die het wezen van den Godsdienst niet raakten, en die men als *onverſchillig* op zich zelve kon aanmerken, waartoe hij inzonderheid bragt de gebruiken en plegtigheden van den uitwendigen eeredienst. Doch gelijk doorgaans het geval is, dit plooijen van MELANCHTHON werd door velen zoo hoog opgenomen, dat daaruit eene ſcheuring tusſchen de navolgers van LUTHER zelven ontſtond. Men gaf aan de Godgeleerden, die het voorſtel van MELANCHTHON omhelsden, den naam van *Adiaphori*, (onverſchilligen,) en beſchuldigde hen, dat zij, uit liefde tot de wereld, en vrees voor kruis en vervolging, te kleinhartig en onverſchillig zich betoonden voor de waarheid. Wij zullen van dit verſchil

fchil op eene andere plaats breeder moeten fpreken; hier zeggen wij er alleen van, dat MELANCHTHON naderhand zijn gevoelen nader verklaard heeft in eenen Brief aan FLACIUS in het jaar 1556. Deze MATTHIAS FLACIUS, *Illyricus* bijgenaamd, naar zijn vaderland, was in dit geval, de hevigfte tegenpartij van MELANCHTHON, wien hij verfcheidene dwalingen te last leide, maar deze ijveraar werd zelve naderhand van dwaling overtuigd, omdat hij beweerde, dat de *erfzonde* iets zelfftandigs in den bedorven mensch is, en niet iets toevalligs, waar over een mondgefprek tusfchen hem en JACOBUS ANDREAE gehouden is in het jaar 1571, en JACOBUS COLERUS in het jaar 1574, waar uit blijkt, dat er in dit verfchil vrij veel woordenftrijd mede onderliep. De twist over de onverfchillige dingen werd eenige jaren later vereffend door het zoogenoemde *Formulier van Eendragt*, (*formula concordiae.*)

Voortgang van de Kerkvergadering te Trente.

Paus JULIUS III, die in het jaar 1550 den Pausfelijken Zetel beklom, in plaats van PAULUS den derden, die in het voorgaande jaar overleden was, liet zich, op het dringend aanhouden van den Keizer, bewegen, om de Kerkvergadering op nieuw te *Trente* zamen te roepen, en daar te vervolgen. Dit gaf den Keizer aanleiding, om op den Rijksdag in dit jaar te *Augsburg* gehouden, bij de Rijksvorsten aantedringen, om daar aan hunne toeftemming te geven, en die vergadering te erkennen. Het meerendeel der Vorsten gaf ook dadelijk zijne toeftemming; maar MAURITS van *Sakfen* enkel op deze voorwaarden: 1) Dat de leerftellingen, welke reeds in die Kerkvergadering beflist

ſtist waren, op nieuw zouden onderzocht en overwogen worden. 2) Dat dit onderzoek zou geſchieden in tegenwoordigheid der *Proteſtanten* of derzelver Afgevaardigden. 3) Dat de *Protestanten* op de Kerkvergadering zoo wel vrijheid van *ſtemmen* als van *raadplegen* zouden hebben, en eindelijk 4) dat de Paus zich het regt niet zou aanmatigen, om in deze vergadering het zij in perſoon of door zijne Gezanten voor te zitten. Deze verklaring van MAURITS werd in de Rijksvergadering voorgelezen, en zijne Afgevaardigden drongen er op aan, dat dezelve in de registers zou worden aangeteekend, hetwelk echter door den Keurvorst van *Mentz* volſtrekt geweigerd werd.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De gevangen Landgraaf van *Hesſen*, die thans te *Mechelen* bewaard werd, hield door zijne Zonen en Raden ten ſterkſte aan om zijne bevrijding, ook beproefde hij met de vlugt te ontkomen, doch vergeefs. Evenwel beloofde MAURITS aan des Landgraafs Zonen, dat hij deszelfs vrijheid zou bewerken, maar dat de tijd daartoe nog niet gunſtig was. De ſtad *Maagdenburg*, die door den Keizer in den Rijksban gedaan was, werd door MAURITS in naam des Keizers belegerd, en genoodzaakt, zich te onderwerpen; hoewel MAURITS haar, onder de hand, toezegging deed van de behoudenis van haren gezuiverden Godsdienst.

Na het ſcheiden der Rijksvergadering, als de Keizer met ernst aandrong op de uitvoering van het genomen beſluit, liet MAURITS van *Sakſen* door MELANCHTHON eene korte Geloofsbelijdenis opſtel-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

len, welke den naam kreeg van *herhaalde Augsburgsche Geloofsbelijdenis*, ten einde die op de Kerkvergadering in te leveren; eene dergelijke werd op last van den Vorst van *Wurtenberg* vervaardigd door JOANNES BRENTIUS. Ook gingen er uit *Wurtenberg* verscheidene Leeraars op reis naar *Trente*, gelijk ook de *Saksische* Godgeleerden met MELANCHTHON aan het hoofd, die echter niet verder dan *Neurenburg* kwamen, alwaar zij, op bevel van hunnen Keurvorst, bleven. MAURITS namelijk had voor dezelve geen vrijgeleide van de Kerkvergadering, welke hij behalve het vrijgeleide van den Keizer geëischt had, kunnen verkrijgen, en zag, hoe langer hoe meer, dat de Roomschgezinden geen ander oogmerk hadden, dan de leer der *Protestanten* geheel uit te roeijen.

MAURITS beoorloogt den Keizer en dwingt den Keizer tot vrede, die te Passau gesloten wordt.

Reeds lang had MAURITS bij den Keizer aangehouden, om het ontslag der twee gevangene Vorsten JOAN FREDERIK van *Saksen*, en FILIPS van *Hessen*, welke laatste zijn Schoonvader was. De Keizer had hem steeds met goede woorden en beloften gestreeld, maar niets volbragt. MAURITS over deze handelwijze van den Keizer verontwaardigd, besloot tot ernstiger maatregelen te komen, en in het jaar 1551 heimelijk een verbond gesloten hebbende met den Koning van *Frankryk*, met wien de Keizer op nieuw in oorlog was geraakt, en met den Koning van *Denemarken*, en verscheidene Vorsten van *Duitschland*, gaf hij een Manifest in het licht, met verklaring, dat hij de wapenen opvatte tot behoud van de vrijheid van den Godsdienst, tot verlos-

losfing van den Landgraaf, en herstel der Duitsche vrijheid.

MAURITS en de verbondene Vorsten gingen met zoo veel spoed te werk, dat zij den Keizer onbereid overvielen, en in 1552 te *Inspruk* verraschten, daar hij aan tafel zat, zonder eenig gevaar te duchten, hebbende slechts eene hand vol krijgsvolk bij zich. Ter naauwer nood hunne handen ontkomen, was KAREL nogtans zoodanig door den schrik getroffen, dat hij eerlang tot den vrede besloot, welke in datzelfde jaar te *Passau* geteekend werd; op deze voorwaarden: 1 MAURITS en zijne Bondgenooten zouden de wapenen nederleggen, en hunne troepen aan FERDINAND leenen, om tegen de *Turken* gebruikt te worden; daartegen zou de Landgraaf van *Hessen* op vrije voeten gesteld worden. 2 Binnen zes maanden zou er eene Rijksvergadering bijeenkomen, om de zaken van den Godsdienst en het Rijk op eenen effenen voet te brengen. 3 Inmiddels zou ieder in vrede zijnen Godsdienst behouden, zonder dat iemand deswegens eenige moeite zou worden aangedaan. 4 De geloofsregel, het *Interim* genoemd, zou aangezien worden, als nietig en van onwaarde. 5 Ingevalle het op den aanstaanden Rijksdag onmogelijk werd bevonden, de eenigheid in leer en eerdienst vast te stellen, zou de nu bepaalde Godsdienstvrijheid ten allen tijde stand houden. 6 De Keizerlijke Kamer te *Spiers* zou zoo wel voor de *Protestanten*, als voor de *Roomschgezinden* openstaan, en er zou altijd een zeker getal van de Luthersche partij in dat hooge Gerigtshof zitting heb-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ben. 7 Eindelijk, zouden allen, die balling 'slands zworven, of eenigen anderen ramp hadden geleden, om reden, dat zij deel hadden gehad aan het *Smalkaldisch* verbond of oorlog, in hunne voorregten en bezittingen herfteld worden. Op dezen vrede volgde het ontflag van den Landgraaf, als ook dat van den Keurvorst van *Sakfen*, ook werden de Euangeliedienaars te *Augsburg* en elders terug geroepen en herfteld.

Dit verdrag van *Pasfan* wordt van de *Duitfche Proteftanten* aangemerkt, als de grondflag van hunne Godsdienftige vrijheid; dezelfde Vorst, die hen in de uiterfte engte gedreven had, was het werktuig, hetwelk de Voorzienigheid gebruikte, om hun dit bolwerk van hunne Godsdienstvrijheid te bezorgen. MAURITS overleefde echter den gelukkigen uitflag van zijne onderneming niet lang. In het volgende jaar verloor hij zijn leven aan eene wonde, welke hij bekomen had in eenen veldflag tegen ALBERT, Markgraaf van *Brandenburg*, die geweigerd had, den *Pasfaufchen* vrede te onderteekenen, en die den oorlog tegen de Keizerlijken en Roomschgezinden nog eenigen tijd voortzette, onder het aanrigten van vreesfelijke verwoestingen in het Rijk; tot hij eindelijk in dat jaar uit zijne landen en bezittingen verdreven werd.

De Godsdienstvrede wordt te Augsburg bevestigd

De oorlog met den Koning van *Frankryk*, die nog aanhield, en de binnenlandfche onlusten in *Duitschland* zelve, door ALBERT van *Brandenburg* en anderen veroorzaakt, verhinderden het bijeenkomen van de Rijksvergadering, welke binnen zes maan-

maanden had moeten plaats hebben. Dezelve werd in het jaar 1555 gehouden te *Augsburg*, en in 's Keizers naam door zijnen Broeder FERDINAND geopend. FERDINAND was den Protestanten geheel niet gezind, waar van hij nog in ditzelfde jaar blijken gaf, door het verdrijven van 200 Euangeliedienaren uit *Bohemen*, nogtans zag hij zich genoodzaakt, om op deze Rijksvergadering veel toe te geven, door de ſtandvastigheid der Protestantſche Vorſten, die in eene bijeenkomst te *Naumburg* een erfverbond vernieuwden tusſchen de Huizen van *Sakſen*, *Brandenburg* en *Hesſen*. Na eenige verſchillen, dewijl de Protestanten wilden, dat de Geloofsvrede allen zou betreffen, die den Protestantſchen Godsdienst beleden, of in het vervolg belijden zouden, en de Roomschgezinden hiervan die leden wilden uitzonderen, die het beſluit van *Augsburg* van het jaar 1547 hadden aangenomen, als ook de geheele Orde der Geestelijkheid, zoodat een Bisſchop of Abt, van Godsdienst veranderende, zijn Bisdom of Abdij zou moeten verlaten, werd eindelijk den XXVſten September de Geloofsvrede geſloten en het beſluit opgemaakt, op dezen voet: dat de *Proteſtanten*, die zich hielden aan de Augsburgſche Geloofsbelijdenis, voortaan zouden worden aangemerkt, als geheelenal ontſlagen van den Roomſchen Paus en van het gezag der Bisſchoppen; dat zij volkomene vrijheid zouden genieten van Godsdienst, en om, elk in den zijnen, zoodanige ſchikkingen omtrent den openbaren eeredienst te maken, als zij zouden goedvinden, gelijk het ook aan alle

in het jaar 1555.

in-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ingezetenen van *Duitschland* vrij zou ſtaan, zich bij die Kerk te voegen, welke elk voor zich de beste zou keuren; en eindelijk, dat allen, die, uit oorzake van Godsdienstbegrippen, iemand beleedigden of vervolgden, aangemerkt en behandeld zouden worden, als openbare vijanden des Rijks, belagers van de vrijheid en verſtoorders van de algemeene rust. Deze Godsdienstvrede werd, na het overlijden van Keizer KAREL V, door FERDINAND, die zijnen Broeder in de Keizerlijke waardigheid opvolgde, in het jaar 1559 op nieuw bevestigd op eenen Rijksdag te *Augsburg.* Op deze wijze verkregen de Protestanten in *Duitschland*, na veel tegenſtands en moeijelijkheden, den gewenschten zegen van volkomene veiligheid en het vrij gebruik van hunnen Godsdienst.

Keizer KAREL V doet afſtand van de regering. Zijn dood.

Eer wij dit Hoofdſtuk eindigen, moeten wij nog met een woord aanſtippen, dat Keizer KAREL V, het zij uit verdriet, omdat hem, na zoo veel voorſpoeds genoten te hebben, zoodat hij geene ongegronde aanſpraak ſcheen te kunnen maken op eene algemeene heerſchappij over *Europa*, het geluk den nek begon toe te keeren, in zijnen laatſten oorlog met de Protestanten en den Koning van *Frankryk*, het zij uit andere beweegredenen, het beſluit nam, om, met een zeldzaam voorbeeld, afſtand te doen van zijne waardigheid en Rijksbeſtuur, zoo wel ten aanzien van het Keizerrijk, als van zijne overige erfbezittingen. In ditzelfde jaar 1555 droeg hij, in eene vergadering der Staten, de *Nederlanden*, met eene aandoenelijke redevoering over aan zijnen Zoon

FI-

FILIPS, en kort daarna de kroon van *Spanje*, met alle de daaraan verknochte wijduitgeſtrekte bezittingen. Gaarne had hij aan denzelven ook de Keizerlijke waardigheid willen bezorgen, maar zijn Broeder FERDINAND, dien hij reeds in het jaar 1530 tot *Roomsch Koning* had doen verkiezen, liet zich niet bewegen, om van zijn daar door verkregen regt op het Keizerrijk af te zien; ten zijnen behoeve dan ontdeed KAREL zich in het volgende jaar 1556 van zijne Keizerlijke waardigheid, hoewel dit werk eerst in het jaar 1558 zijn beſlag kreeg. KAREL begaf zich vervolgens, ten einde eene ſtille rust te genieten, naar het Klooster *St. Justi*, in de *Spaanſche* Provincie *Estremadura*, in eenen vermakelijken oord, alwaar hij, tot zijnen dood, in het jaar 1558 geleefd heeft. Men zegt, dat hij reden gehad hebbe, zich over zijnen afſtand te beklagen, omdat het jaarlijkſche inkomen, hetwelk hij voor zich uitbedongen had, niet rigtig voldaan werd. Hoe het zij, hij leidde, in deze zijne afzondering, een geſtreng leven, op de wijze der Kloostermonniken, en nam de bijgeloovigſte gebruiken waar, zijn eigen ligchaam kwellende en geesſelende, om daarmede Gods genade, zoo hij meende, te verwerven. Eènmaal kwam hij op den zonderlingen inval, om, bij zijn leven, zijne uitvaart ſtatelijk te vieren, op de wijze der *Roomſche* Kerk. In de Kloosterkapel werd een graf voor hem gereed gemaakt; hier leide men hem, met een doodsgewaad, in eene kist; rondom dezelve ſtonden zijne huisbedienden met brandende waskaarſen, de Geestelijken zongen en baden voor de

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

de rust zijner ziel; hij bad, bitterlijk schreijende, mede, en ten laatsten werd zijne kist met gewijd water besprengd. Zoodanige bijzonderheden begunstigen weinig de meening, welke sommigen gemeld hebben, dat KAREL, in de laatste jaren van zijn leven, tot het Protestantendom hebbe overgeheld; tot welk gerucht misschien aanleiding zal gegeven hebben, niet alleen, dat te dezen tijde in *Spanje*, een groot aantal menschen der Hervorming waren toegedaan, maar ook wel bijzonder, dat men onder de Martelaren of Bloedgetuigen voor de Euangelieleer gemeld vindt KONST. PONTIUS, de gewezen Hofprediker, en zoo als sommigen daarbij voegen, Biechtvader van KAREL V, die hem, in zijne laatste oogenblikken, zal hebben bijgestaan, volgens het verhaal van THUANUS (*).

DERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis der Hervorming in Zwitserland.

Hervorming in Zwitserland.

Tenzelfden tijde, als de dageraad der Hervorming in *Duitschland* doorbrak, ging het licht eener zuiverder Euangelieprediking ook in *Zwitserland* op; zoodat het geheel noodeloos is, indien men wilde twisten, aan wien de eer zou toebehooren, van het eerst

(*) BAYLE *Dict. Art. Charlequint Not.* 3. Vergelijk MOSHEIM *Diss. ad Hist. Eccl. pertin. T.* I. *p.* 685.

eerst deze groote zaak der Hervorming ondernomen te hebben. De Goddelijke Voorzienigheid bestuurde den loop der gebeurtenisfen zoodanig, dat de zaden, die reeds in onderscheidene landen gestrooid lagen, en zelfs begonnen hadden wortel te schieten, zich te gelijk, door aanleiding van soortgelijke omstandigheden, openbaarden, en als nuttige en heilzame plantsoenen verspreiden, zonder dat de voornaamste Hervormers, in het eerst, eenige kennis van elkanderen droegen, veel minder onder verdenking kunnen komen, als hadden zij met elkander zamengespannen (*). Naar waarheid schreef J. STURM, Hoogleeraar te *Straatsburg*: „De eerste lof van het Euangelielicht ontstoken te hebben, komt onder de Vorsten van het Duitsche Rijk aan FREDERIK, Keurvorst van *Saksen*, en FILIPS, Landgraaf van *Hessen* toe. Buiten het Rijk mag het gemeenebest van *Zurich* zich onder de steden de eerste eer aanmatigen. In het Rijk en onder de vrije Rijkssteden is onze stad, (*Straatsburg*,) de eerste geweest, welke aan anderen het voorbeeld gegeven heeft. Evenwel hebben de Zwitsers eene oude betrekking met het Rijk. De Keurvorst FREDERIK werd daartoe opgewekt, door MARTEN LUTHER, de

na C. G. Jaar 1517. to: 1552.

(*) Vruchteloos hebben daarom sommigen met ijver beweerd, dat LUTHER volstrekt de eerste geweest zij, die aan eene Hervorming gedacht hebbe, terwijl anderen, met denzelfden ijver, die eere aan ZWINGLIUS hebben toegekend, en zeker met niet minder regt. GERDES *Hist. Evang. Renov. T. I. p.* 103. *et* 130.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

de ſtad *Zurich* door ULRICH ZWINGLI; in onze ſtad, (*Straatsburg*,) heeft MATTHYS ZELL het eerst beſtaan, 's Pauſen gezag te verachten, en de leer van onzen Heere JEZUS CHRISTUS aan het volk van *Straatsburg* te verkondigen (*).

Voornaamſte Hervormers van Zwitſerland.

De voornaamſte Hervormers in *Zwitſerland*, aan welke hetzelve zijne Godsdienſtige vrijheid verſchuldigd is, waren ULRICH ZWINGLIUS te *Zurich*, BERCHTOLD HALLER te *Bern*, FABRICIUS WOLFGANGUS CAPITO, en JOANNES OECOLAMPADIUS te *Bazel*. Laat ons vooraf deze uitmuntende mannen een weinig nader aan onze Lezers bekend maken.

ULRICH ZWINGLIUS.

ULRICH ZWINGLE of ZWINGLI, (HULDRICUS of UDALRICUS ZWINGLIUS,) werd geboren den 1ſten Januarij 1484, te *Wildhaus* of *Wildenhaus*, een dorp in het Graafſchap *Tockenburg* in *Zwitſerland*, toen behoorende onder het gebied van den Abt van *St. Gal*. Zijn Vader was een welgezeten landman, die door zijne kunde en deugdzaam leven zich de achting van zijne mededorpelingen had verworven, die hem met algemeene ſtemmen den post van *Amman*, zijnde den hoogſten post in deze vrije gemeente, hadden opgedragen. Zijn Vader beſtemde hem van kinds af tot den dienst der Kerk, en zond hem al vroeg, om in de noodige kundigheden onderwezen te worden, naar *Bazel*, en van daar naar *Bern*, alwaar hij zich bij het onderwijs van HENDRIK LUPULUS, die daar onlangs eene *Latijnſche* School had opgerigt, in de Latijnſche taal oefende,

en

(*) *Ap.* GERDES *l. c. p.* 184.

ULRICUS ZWINGLIUS.

en gemeenzaam werd met de oude Latijnſche Schrijvers. Gedurende zijn verblijf te *Bern*, zochten de *Dominikanen* den jongen ZWINGLIUS aan hunne Orde te verbinden, en hadden hem reeds in hun Klooster genomen, tot hij den ouderdom bereikt zou hebben, welke beſtemd was voor het *Noviciaat*, maar zijn Vader, geen vriend zijnde van Kloostergeloften, in de jeugd gedaan, zond hem van *Bern* naar de Hoogeſchool te *Weenen*, die toenmaals eene groote vermaardheid had. Hier oefende ZWINGLIUS zich in de toenmaals in zwang zijnde Schoolſche Wijsbegeerte, welke aan ZWINGLIUS, die edeler denkbeelden reeds uit het lezen der oude Schrijveren verzameld had, geen ander voordeel aanbragt, dan dat hij, naderhand, zich in ſtaat bevond, om zijne partijen met hunne eigene wapenen te kunnen beſtrijden.

Na twee jaren te *Weenen* vertoefd te hebben, kwam hij weder t'huis, maar gedrongen door leerzucht, begaf hij zich andermaal naar *Bazel*, waar hij tot Onderwijzer op de Latijnſche School werd aangeſteld, naauwelijks den ouderdom van achttien jaren bereikt hebbende. Terwijl hij met allen ijver de leerlingen onderwees in de kennis der oude talen, leide hij zich te gelijk voor zich zelven toe op de beoefening der Godgeleerdheid. Hier ontdekte hij ſpoedig, hoe zeer de Godgeleerdheid verbasterd was van hetgeen zij behoorde te wezen, en ſpoorde reeds toen de waarheid op, waarin hij bijzonder werd geholpen en voorgeligt door zijnen leermeester THOMAS WYTTENBACH, te voren Hoog-

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

leeraar te *Tubingen*, vervolgens te *Bazel*, met wien ZWINGLIUS tot aan zijnen dood toe, de naauwste vriendschap en gemeenzame briefwisseling onderhouden heeft. Deze geleerde man had reeds vele dwalingen in de leer ontdekt en afgekeurd, daartegen leerende, dat wij de vergeving onzer zonden en de zaligheid alleen aan de geregtigheid en verdiensten van CHRISTUS te danken hebben. Toen ZWINGLIUS in vervolg van tijd de gevoelens der *Roomsche* Kerk aantastte, nam WYTTENBACH het grootste belang in zijne pogingen, alhoewel zijn vergevorderde ouderdom hem niet toeliet, *zich onder de strijdenden te mengen*; terwijl hij zich, meer dan eens, met zijnen ouden leerling, bitterlijk beklaagde, dat hij zich zelven en zijne leerlingen zoo vele kostelijke jaren in ijdele twisten over woorden en kinderachtige beuzelingen had doen verliezen.

Te *Bazel* verkreeg ZWINGLIUS, niet door gunst, maar door zijne bekwaamheid en verdiensten, den titel van *Artium Magister*, *Meester der vrije kunsten*; bijzonder vindt men nog van hem aangeteekend, dat hij een groot liefhebber was van de Muzijk, welke hij ook aan allen aanprees, die een werkzaam en zittend leven moeten leiden. Dus bragt ZWINGLIUS vier jaren te *Bazel* door, wanneer de gemeente van *Glaris*, de hoofdplaats van het *Zwitsersch* Canton van dien naam, hem in het jaar 1506 tot haren Pastoor of Herder verkoos; eer hij nog de Orde van het Priesterschap ontvangen had, welke hij vervolgens ontving van den Bisschop van *Konstans*, onder wiens geestelijk regtsgebied dit Canton behoorde.

Ten

Ten einde zijnen dienst, naar behooren, en niet naar de gewoonte dier tijden, met vrucht te kunnen waarnemen, besloot hij, zijne Godgeleerde oefeningen met ijver door te zetten, en den grondslag van dezelve te leggen, door het lezen en onderzoeken van het Nieuwe Testament. Hij schreef den Griekschen Tekst van PAULUS Brieven met zijne eigene hand af, waarbij hij op den rand uittreksels uit de Kerkvaderen en zijne eigene aanteekeningen voegde, welk belangrijk Handschrift nog bewaard wordt in de openbare Bibliotheek te *Zurich*. De schriften der Kerkvaderen lagen nu bij hem aan de beurt, vervolgens de duistere Schrijvers der middeleeuwen, van welke hij plag te zeggen: „ Geen veld is zoo met onkruid bezet, of er groeit hier of daar nog wel eene heilzame plant. " Zoo las hij ook de schriften van zulken, die als Ketters veroordeeld waren, van RATRAMNUS, WIKLEF, JOANNES HUS, enz.

Dit zijn onderzoek, hetwelk hij, uit zuivere waarheidsliefde, ondernam, leidde hem tot onverwachte ontdekkingen; hij vond, dat in de leere der Christenen vele dwalingen waren ingeslopen, dat de eeredienst opgevuld was met eene menigte bijgeloovigheden, en dat de Geestelijkheid geheel van hare eerste zuiverheid en bedoeling verbasterd was. De voorzigtigheid gebood hem, om met beleid te werk te gaan en zijne ontdekkingen niet openbaar te maken, voor hij dezelve aan het beproefd oordeel van geleerde lieden had onderworpen, met welke hij eene leerzame Briefwisseling onderhield. Tien jaren lang

na C. G. Jaar 1517 tot 1552. predikte hij te *Glaris* eenvoudig de leerstukken, welke klaar in het Euangelie worden voorgesteld en de zedeleer, op deze leerstukken rustende, en daaruit voortvloeijende, zonder de dwalingen en misbruiken der Roomsche Kerk aan te tasten of te wederleggen. Alleen vermaande hij, bij alle gelegenheden, zijne Toehoorders, om zich in alle zaken van Godsdienst aan het woord van God te houden, zoo als dat in de Schrift geopenbaard is. ZWINGLIUS zelve schrijft (*): „ In het jaar 1516 heb ik „ al begonnen het Euangelie te prediken, ten tijde, „ toen men den naam van LUTHER in onze landen „ nog niet gehoord had. Ik predikte hetzelve, toen „ de Mis nog bij de Pausgezinden in gebruik was, „ en heb het Euangelie, hetwelk in de Mis gelezen werd, aan het volk verklaard; verklaard, „ zeg ik, niet naar verdichtselen der menschen, „ maar alleen door vergelijking der Bijbelschriften."

Hoe voorzigtig ZWINGLIUS ook handelde, hij kon evenwel den haat en laster van onkundige en domme Geestelijken niet ontgaan. Zoo groot trouwens was, ten dezen tijde, de onkunde onder de Geestelijken, ook in *Zwitserland*, dat men in eene Sijnode, welke bestond uit Dekens van het platte land, slechts drie leden vond, die den Bijbel gelezen hadden; de anderen bekenden, dat zij ter naauwer nood kennis hadden van het Nieuwe Testament. Deze laster en haat bleef nogtans voor ZWINGLIUS zonder gevolg, omdat hij zich de liefde van

(*) *Opp. Tom.* I. *pag.* 37.

van zijne gemeente en de vriendschap en achting der kundigste en aanzienlijkste lieden uit het Canton *Glaris* verworven had.

Terwijl ZWINGLIUS Herder en Leeraar te *Glaris* was, werd hij verpligt, om, naar de gewoonte der *Zwitsers*, met het leger, als Veldprediker (*), te veld te trekken, in den oorlog, welken de *Zwitsers* met de *Franschen* in *Italië* voerden, ter bescherming van het Hertogdom *Milaan*; hier woonde hij onder anderen den veldslag van *Marignano* bij, van welken de Maarschalk TRIVULCIO, die achttien veldslagen bijgewoond had, getuigde: dat alle de andere bij dezen slechts kinderspel geweest waren, maar deze een waar gevecht van Reuzen. In dezen veldtogt werd ZWINGLIUS bekend met MATTHEUS SCHINNER, Kardinaal van *Sion*, die als Pausselijk Legaat eenige jaren lang eene groote rol in *Zwitserland* gespeeld heeft.

Korten tijd na zijne wederkomst van *Milaan*, in het jaar 1516, werd ZWINGLIUS naar *Einsidlen* beroepen, eene *Benedictijner* Abdij, gelegen in eene Vallei van het Canton *Schweitz*, alwaar eene Kapel was aan MARIA toegewijd, beroemd in de overlevering door wonderwerken, en die door CHRISTUS zelven zou ingewijd zijn, waarom dezelve ook door de Paus-

(*) Het was dus niet voor de eerste keer, noch iets vreemds, dat ZWINGLIUS naderhand ook dit ambt heeft waargenomen in den oorlog tusschen de Hervormde en Roomschgezinde Cantons, in welken hij zijn leven verloren heeft, gelijk wij zien zullen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Pausſen rijkelijk van Aflaten voorzien was. ZWINGLIUS nam de liefde en achting van zijne gemeente te *Glaris* met zich, zij lieten zijne plaats zelfs twee jaren lang onvervuld blijven, in hope, dat hij tot hen nog zou wederkeeren; zoo onwaarachtig is, hetgeen de laster naderhand heeft uitgeſtrooid, als of hij van daar met ſchande verjaagd was, en uit wraak deswegens zijne gevoelens over den Godsdienst veranderd had. De beſtuurder van de Abdij van *Einſidlen*, THEOBALD, Baron van *Geroldſeck*, een voorſtander van geleerdheid en geleerden, had ZWINGLIUS derwaards overgebragt, die deze roeping des te blijmoediger opvolgde, omdat hij hier gelegenheid vond, zijne letteroefeningen voort te zetten, ook in gezelſchap van andere geleerden, die hem ook naderhand in het werk der Hervorming de hand geboden hebben, onder welken genoemd worden FRANS ZINGG, JAN OECHBLEIN, LEO JUDE, en anderen. ZWINGLIUS bepaalde zich echter niet alleen tot zijne Boekoefeningen, maar maakte van zijnen invloed bij den Beſtuurder gebruik, om dadelijke Hervormingen in het werk te ſtellen. Op zijne voorſtelling werd het opſchrift boven den ingang der Abdij: *Hier verkrijgt men volkomene aflaat of vergeving van alle zonden.* (*Hic est plena remisſio omnium peccatorum à culpa et poena*,) weggedaan, ook werden de heilige overblijfſelen, de voorwerpen van de godsdienſtige vereering der Pelgrims, begraven, en dezen door ZWINGLIUS beter onderwezen. Eindelijk na eenigen tijd de gemoederen dus te hebben voorbereid, beklom hij op

den

den plegtigen dag der gedachtenis van de inwijding der Kapel door CHRISTUS en de Engelen, wanneer eene groote menigte Bedevaartgangers gewoon was te dezer plaats zamen te vloeijen, den Predikſtoel, en na eene inleiding vol vuur en kracht, om de aandacht op te wekken, ſprak hij van de beweegredenen van hunne bijeenkomst in deze Kerk, beklagende hunne verblinding, omtrent hunne keuze der middelen, om aan God te behagen; waarna hij dus voortging: „ Houdt eens op te gelooven, dat God in dezen Tempel meer zou wonen, dan elders. Hij is nabij u, in welk land der wereld gij ook woont; hij omringt u; hij verhoort u, indien uwe gebeden der verhooring waardig zijn; maar door onvruchtbare geloften, door verre Bedevaarten, door offers, beſtemd om levenlooze beelden te verſieren, zult gij de Goddelijke gunst niet verkrijgen. Verzoekingen wederſtaan, ſchuldige begeerlijkheden beteugelen, alle ongeregtigheid vlieden, den ongelukkigen vertroosten, den verdrukten onderſteunen; zie daar de werken, welke den Heere aangenaam zijn. Helaas! ik weet het, wij, bedienaars van den altaar, wij, die het zout der aarde moesten zijn, wij zelve zijn het, die de onkundige en ligtgeloovige menigte in eenen doolhof van dwalingen gevoerd hebben. Om aan onze gierigheid te voldoen, en ſchatten te verzamelen, hebben wij nuttelooze en ijdele verrigtingen tot den rang van goede werken verheven. De Christenen van onzen tijd, te veel naar onze ſtem luisterende, en verzuimende, de wet van God te vervullen, zijn alleen bedacht, niet om hunne

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

na C. G. zonden af te breken, maar af te koopen. *Laat ons*
Jaar 1517 *leven*, zeggen zij, *naar onze lusten en begeerlijk-*
tot 1552 *heden; laten wij ons zelven verrijken met het goed van een' ander, laat ons niet schroomen onze handen met bloed en moord te bevlekken; wij zullen in de genadegiften der Kerk ligtelijk verzoening vinden.* O! die dwazen! gelooven zij, de vergiffenis van hunne leugens, van hunne onreinheden, van hun echtbreken, van hunne doodslagen, van hunne verraderijen te zullen verkrijgen door middel van eenige gebeden op te zeggen ter eere van de Koninginne des Hemels; als of zij de beschermster ware van alle boosdoenders! Ach! bezin u, gij verbijsterd volk! De God der geregtigheid laat zich niet bewegen door woorden, welke de mond uitspreekt, maar welke het hart loochent. Hij vergeeft niet dan aan den genen, die zelve aan den vijand vergeeft, die hem beleedigd heeft. Zijn deze uitverkorenen Gods, aan wier voeten gij u zelven hier komt nederwerpen, in de heerlijkheid des hemels ingegaan, door op eens anders verdiensten te steunen? Neen, alleen door het pad der wet te bewandelen, door den wil des Allerhoogsten te volbrengen, door den dood te verachten, om getrouw te blijven aan hunnen Zaligmaker." Volgt de heiligheid van hun leven na, wandelt in hunne voetstappen; laat u daar van niet afbrengen door gevaren noch door verleidingen. Maar stelt, in den dag der benaauwdheid, uw vertrouwen alleen op God, die door zijn woord den hemel en de aarde geschapen heeft; roept, bij het naderen van den dood, niemand aan, dan JE-

ZUS

ZUS CHRISTUS, die u voor den prijs van zijn bloed gekocht heeft, hem, die de eenige Middelaar is tusſchen God en de menſchen."

na C G. Jaar 1517. tot 1552.

Bevreemding, verwondering, verontwaardiging, vertoonden zich beurtelings op de aangezigten der Toehoorders, evenwel zien wij niet, dat ZWINGLIUS wegens deze redenen eenig leed wedervaren is; integendeel, zeer velen toonden met woorden en daden, dat zij door dezelve getroffen waren. Zelfs ontving ZWINGLIUS, ten dezen tijde, een blijk van de gunst van den Paus LEO X, die hem eene Bulle toezond, en den titel ſchonk van dienstdoende Kapellaan van den Heiligen Stoel; men had hem namelijk aan den Paus voorgeſteld als iemand, die, door zijnen invloed en bekwaamheid, nuttig zou kunnen zijn aan de Roomſche Kerk, waarom de Paus hem, door weldaden, aan zich zocht te verbinden. Voor de bovengemelde leerrede te *Einſidlen* had ZWINGLIUS aan HUGO VAN LANDENBERG, Bisſchop van *Konſtans*, en aan den Kardinaal van *Sion*, welken laatſten hij zelve mondeling onderhield, over de noodzakelijkheid eener Hervorming der ingeſlopene misbruiken geſchreven; maar de Kardinaal kende den Paus, die, eerzuchtig, alleen naar luister, pracht, en een hoofsch leven ſtreefde, zonder zich diep met Kerkelijke zaken te willen inlaten, te wel, dan dat hij hem, gelijk ZWINGLIUS verlangd had, de openingen omtrent eene noodige Hervorming zou hebben medegedeeld.

Ondertusſchen vermeerderde de achting en het aanzien van ZWINGLIUS, als Godgeleerde en vriend

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

der Wetenschappen van dag tot dag. Hij onderhield gestadige Briefwisseling met de geleerdste mannen van zijnen tijd, ERASMUS, J. FABER, HENDRIK LORIT of GLAREANUS, KASPAR HEDION, WOLFGANG CAPITO, BEATUS RHENANUS en anderen, bijzonder had hij eene naauwe verbindtenis met OSWALD MYCONIUS, die in de School te *Zurich* de geleerde talen onderwees, deze, wanneer de post van Prediker bij de Hoofdkerk te *Zurich* was opengevallen, beijverde zich, om denzelven door het beroepen van zijnen vriend ZWINGLIUS te doen vervullen, en ZWINGLIUS was buitendien zoo zeer tot zijn voordeel te *Zurich* bekend, dat het Kapittel hem dezen post opdroeg, waarvan hij den 11den October 1518 berigt ontving, en weinige dagen daarna op reis ging, om dien te aanvaarden, tot groote droefheid van zijne vrienden te *Einsidlen*, bij welke hij omtrent drie jaren had doorgebragt, dus kwam hij in de laatste dagen van het gemelde jaar 1518 te *Zurich* aan.

Weinige dagen na zijne aankomst voor het Kapittel ontboden zijnde, om in zijn ambt te worden ingehuldigd, gaf hij te kennen, dat hij, met verwerping der Schoolsche Godgeleerdheid, en van alle beuzelachtige verdichtselen, de van de Kerkvaderen gebruikte oud Christelijke manier van *homilie* weder in zou voeren, zonder zich aan de voor elken zondag bepaalde Euangelieteksten te verbinden, maar dat hij de gewigtigste Boeken der Heilige Schrift naar vervolg meende te verklaren. Op Nieuwjaarsdag 1519, zijn 36sten geboortedag, begon hij zijnen

nen Predikdienst in de Hoofd- en Domkerk te *Zurich* volgens dit ontwerp, met de uitlegging van MATTHEUS *Euangelie*, hetwelk hij van toen af aan vervolgde. Na dezen verklaarde hij de *Handelingen der Apostelen*, om zijne gemeente te leeren, hoe en door welke perfonen het Euangelie het eerst is uitgebreid geworden; den *eerften Brief aan* TIMOTHEUS, om de Christelijke pligten, daarna die aan de *Galatiërs*, om den grond des geloofs te leeren. Wanneer fommigen hem de tegenwerping maakten: „ PAULUS was toch geen van de onmiddelijke leerlingen van CHRISTUS geweest, en THOMAS en SCOTUS verdienden even zoo veel geloof als PAULUS;" verklaarde hij de beide *Brieven* van PETRUS, om de overeenftemming van dezen met PAULUS te bewijzen. Vervolgens verklaarde hij den *Brief aan de Hebreën*, om zijne Hoorders over het werk en de heerlijkheid van CHRISTUS nog uitvoeriger te onderwijzen. In zeven en een half jaar predikte hij bijna over het geheele Nieuwe Testament en de *Pfalmen*, daarna predikte hij over *Genefis*, en deed dit in vier en dertig weken geheel af. Tien maanden predikte hij over JESAIA.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De nieuwigheid van deze wijze van prediken verwierf hem eenen ongemeenen toeloop van Toehoorders. ZWINGLIUS maakte van de eerfte indrukken, welke hij opwekte, een naarftig gebruik, zonder die te laten verkoelen. Hij verzette zich tegen bijgeloof en huichelarij; hij drong aan op waarachtige bekeering; hij voer ernftig uit tegen luije ledigheid, onmatigheid, buitenfporige weelde, drift voor den

dienst

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

dienst van vreemde Mogendheden; hij vermaande de Overheid, om het regt onpartijdig te oefenen, weduwen en wezen te beschermen, en bezwoer hen, om de Zwitsersche vrijheid ongeschonden te bewaren, en het oor te sluiten voor de verleidende ingevingen der heerschzucht. Velen van alle rangen en staten hoorden hem met genoegen, en over het algemeen dankte men God, voor dezen *Prediker der Waarheid*. Eerlang had ZWINGLIUS gelegenheid, om openlijker uit te komen, toen in 1518 de Aflaatkramer BERNARDIN SAMSON zijne waren met dezelfde, zoo niet grootere, onbeschaamdheid in *Zwitserland* te koop veilende, dan TETZEL in *Duitschland* ten dezen tijde deed, aanleiding gaf tot eene geheele Hervorming van den Godsdienst in een groot gedeelte van *Zwitserland*; gelijk wij vervolgens zien zullen (*)

BERCHTOLD HALLER.

Omtrent het jaar 1520 leerde BERCHTOLD HALLER, geboortig van *Rotweiler*, het zuiver Euangelie, te *Bern*, hij was een man van opregte zeden, geleerd en veel begaafdheid bezittende, in het openbaar prediken; doch vreesachtig van aard, waarom hij meermalen de bemoediging en opwekking van ZWINGLIUS noodig had, die hem ook met raad en daad behulpzaam was, gelijk wij uit hunne wederzijdsche Briefwisseling weten. Dus schreef HALLER, bij voorbeeld, in het jaar 1522 of 1523, aan ZWINGLIUS, dat hij moedeloos door den tegenstand en haat

(*) *Vie d'Ulrich Zwingli, Reformateur de la Suisse; par* M. J. G. HESS. *Paris* 1810.

haat van velen van het prediken afgezien, en zich met WYTTENBACH naar *Bazel* zou begeven hebben, om daar de Griekfche en Hebreeuwfche Talen te onderwijzen, „ maar," vervolgt hij, „ door uwen vriendelijken Brief opgewekt, heb ik alle krachten onbevreesd verzameld, en ben door uwe allerchristelijkfte vermaning overreed, dat het, in dezen ongelukkigen tijd, beter is, dat ik het Euangelie verkondige, dan dat ik mij op Letteroefeningen toelegge, tot dat ik, als de Heere zijn woord met kracht verfterkt, CHRISTUS, die door ingevoerde beuzelingen ver van ons verdreven, ja als in ballingfchap verjaagd is, naar mijn vermogen herfteld zal hebben (*)."

WOLFGANG FABRICIUS CAPITO.

Onder de *Zwitferfche* Hervormers heeft zich ook een' naam gemaakt WOLFGANGUS FABRICIUS CAPITO, een man, fchrijft ERASMUS in eenen Brief van het jaar 1513, behalve andere uitmuntende kundigheden, niet onervaren in het Grieksch, Latijn en Hebreeuwsch, van een deugdzaam leven en godvruchtige zeden. Hij was geboren in het jaar 1478 te *Hagenau*, in den *Elzas*, waar zijn Vader Lid van den Raad was; in zijne jeugd genegenheid toonende, om zich op de Godgeleerdheid toe te leggen, werd hij van zijn Vader, die het flechte leven der Geestelijken verfoeide, daar van afgeraden, waarom hij zich tot de beoefening der Geneeskunde begaf, en op de Hoogefchool te *Bazel* in het jaar

1493

(*) Men zie dezen Brief in GERDES *Hift. Ev. Renov. T.* II. *Mon. pag.* 85. *fqq.*

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

1493 tot Doctor in de Medicijnen bevorderd werd. Doch, na het overlijden van zijnen Vader, zijn lust in de Godgeleerde Boekoefeningen botvierende, oefende hij zich in deze wetenschap zoo vlijtig, dat hij in het jaar 1504 in dezelve insgelijks met de hoogste Akademische eer verwaardigd werd; ook heeft hij vier jaren lang de lessen van ULRICH ZAS in de Regtsgeleerdheid bijgewoond. In het jaar 1510 werd hij door den Bisschop van *Spiers* tot Prediker aangesteld te *Bruchsel*, welk ambt hij daar drie jaren heeft waargenomen, toen hij door den Raad te *Bazel* naar *Bazel* beroepen werd, om den post van Prediker bij de Hoofdkerk te bekleeden. In het jaar 1514 kreeg hij hier tot zijnen Ambtgenoot JOANNES OECOLAMPADIUS, dien hij in het jaar 1516 tot Leeraar in de Godgeleerdheid inhuldigde. Als hij te *Bazel* in zijne Kerkredenen den Brief van PAULUS aan die van *Rome* verklaarde, gingen zijne oogen meer en meer open voor de waarheid, welke hij met prediken en leeren onder de inwoners van *Bazel* verbreidde. Vervolgens werd CAPITO in het jaar 1520 door ALBERT, Keurvorst van *Mentz*, beroepen als Kerkelijke Raad en Kanselier, maar in het jaar 1523 het Hofleven moede zijnde, vertrok hij naar *Straatsburg*, alwaar hij met MART. BUCERUS den Euangeliedienst in de St. Thomaskerk heeft waargenomen tot het einde van zijn leven, zijnde in het jaar 1541 overleden, na met zijnen invloed, schriften en werkzaamheden, de zaak der Hervorming uitnemende diensten bewezen te hebben.

J. OECO-

De gemelde JOANNES OECOLAMPADIUS, (of gelijk

LAMPADIUS.

lijk zijn naam eigenlijk luidde, HAUSSCHEIN,) zag het levenslicht in het jaar 1482 te *Winsperg* in *Frankenland*; reeds in zijne vroegste jeugd vertoonde hij blijken van geest en vernuft, daar hij in den ouderdom van XII jaren reeds proeven van zijne bekwaamheid in de Dichtkunst gaf. Na de gronden der Latijnsche Taal gelegd te hebben, werd hij eerst naar *Heilbron*, en van daàr naar *Heidelberg* gezonden, alwaar hij in zijn XIVde jaar den graad van *Baccalaureus* verwierf. Vervolgens begaf hij zich naar de Hoogeschool van *Bologna*, om zich op de Regten toe te leggen, doch zijn verblijf alhier duurde niet langer dan zes maanden, deels omdat de luchtsgesteldheid van *Italië* voor zijne gezondheid nadeelig scheen, deels omdat de koopman, die hem geld van zijnen vader bezorgen moest, eene bankbreuk maakte. Dus thuiswaarts gekeerd, bezocht hij *Heidelberg* andermaal, alwaar hij, de Regtsgeleerdheid verlatende, met zoo veel vlijt en roem de Godgeleerdheid beoefende, dat FILIPS, Keurvorst van den *Paltz*, die in het jaar 1508 overleden is, hem de opvoeding zijner jongste kinderen toevertrouwde; kort daarna werd hij te *Winsperg* als Prediker beroepen, alwaar hij omtrent het jaar 1514 CHRISTUS in zijne geboorteplaats verkondigde, alhoewel nog met inmengselen van het oude Bijgeloof. Door toedoen van CAPITO, wiens boezemvriend hij was, werd OECOLAMPADIUS nog in datzelfde jaar 1514 door den Bisschop van *Bazel* naar die stad geroepen, tot den dienst der Hoofdkerk aldaar, en hier werd hij, in het jaar 1516, tot

na C. G Jaar 1517 tot 1552

tot Leeraar der Godgeleerdheid door CAPITO ingehuldigd, gelijk wij reeds gezegd hebben.

Gedurende zijn verblijf te *Bazel*, bood OECOLAMPADIUS de behulpzame hand aan ERASMUS, die toen zijn Nieuwe Testament in het licht gaf, gelijk ERASMUS in de Voorrede voor de uitgave van zijn Nieuwe Testament van het jaar 1516 zelve erkent. Een of twee jaren daarna in het jaar 1518 vertrok OECOLAMPADIUS, door de Kanunniken der Hoofdkerk te *Augsburg* beroepen zijnde, van *Bazel* derwaards, maar ziende daar weinig voordeel te kunnen behalen, het zij dat men te zeer vooringenomen was tegen de Euangelieleere, of dat hij te zacht van aard en wat vreesachtig was, om naar vereisch vol te houden, hoe het zij, reeds in het volgende jaar 1519 leide hij deze bediening neder, zich in een Klooster niet ver van *Augsburg* begevende, maar hoewel hij besloten had in hetzelve zijn leven door te brengen, had toch de Voorzienigheid het anders bestemd. Na weinige maanden gebeurde het, dat hij, zijne gedachten wat vrijmoedig gezegd hebbende over de waarheden van den Godsdienst, ontwaar werd, dat men op zijn verderf bedacht was, waardoor hij met gevangenis of zelfs met den dood gedreigd werd. Dit deed hem besluiten, om het Klooster te verlaten, gelijk hij deed in het jaar 1522. Bij den bekenden Ridder FRANS VAN SICKINGEN vond hij, op deszelfs Slot *Ebernburg*, een veilig verblijf, alwaar hij de Mis hielp afschaffen. Na den ongelukkigen dood van dezen held, begaf hij zich weder naar *Bazel*, al-

alwaar hij de Hervormer van die ſtad en van geheel *Zwitſerland* met ZWINGLIUS geworden is.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

BERNHARDIN SAMSON Aflaatprediker in Zwitſerland.

Tot hiertoe hadden ZWINGLIUS en anderen met hem de zuivere leer gepredikt, zonder echter de dwalingen en misbruiken der *Roomſche* Kerk en de magt van den Paus regelregt aan te tasten, en zonder gedachten, om zich van die Kerk af te ſcheiden, en des Pauſen juk van den hals te werpen, toen, even als in *Duitschland*, door de Aflaatkramerij van TETZEL, gebeurde, ook in *Zwitſerland* een Aflaatkramer aanleiding gaf, dat de ſcheuring eenen aanvang nam, en met wakkerheid doorgezet wordende, met een gelukkig einde bekroond werd. In het jaar 1518 zond de Paus LEO X den *Franciskaner* Monnik BERNHARDIN SAMSON naar *Zwitſerland*, om zijne Aflaten te verkoopen, ter voltooijing van de St. Pieterskerk. Deze was een welbeſpraakt, maar tevens onbeſchaamd mensch, die daar in met TETZEL wedijverde, ja hem zelfs te boven ging. Hij predikte overal, waar hij kwam: dat de Paus eene onbepaalde magt bezat in hemel en op aarde, dat hij kon beſchikken over al de ſchatten van het bloed van JEZUS en dat der Martelaren, om niet alleen de ſchuld maar ook de ſtraffe der zonden weg te nemen; dat op den oogenblik, als de penningen in het bekken, tot den ontvangst geſchikt, klonken, de zondaar der Goddelijke genade en vergiffenis deelachtig werd; ook dat geene zielen in het Vagevuur zoo vast beſloten waren, welke hij, door zijne Aflaten, niet verlosſen kon. Ten einde te beter te ſlagen, liet hij vooraf in elke ſtad

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en plaats, welke hij voornemens was een bezoek te geven, onderzoek doen naar de gegoedſte en aanzienlijkſte lieden in dezelve, welke hij, door allerhande listen en toezeggingen van bijzondere Pausſelijke gunsten, aan zijne zijde zocht te brengen. Hij reisde met eenen grooten ſtoet en praal, als een Afgezant van den Paus, en maakte een begin van zijne kramerij te *Uri*, en kwam van daar te *Zweitz*, welke plaats aan *Zwitſerland* den naam gegeven heeft; in de maand September veilde hij zijne Aflaten drie dagen lang te *Zug*, onder een grooten toeloop, bij welke *gelegenheid één zijner* bedienden onbeſchaamd uitriep: „ Laat eerst de rijke lieden „ komen, die de vergiffenis van hunne zonden be- „ talen kunnen; wanneer deze voldaan zijn, zal „ men ook de gebeden der armen hooren." Evenwel ontving niemand, hoe arm ook, iets om niet; doch voor armen was de prijs der Aflaten minder. Deze prijzen waren voor bijzondere perſonen, voor geheele familien, ja voor geheele gemeenten bepaald. Voor bijzondere perſonen betaalden de armen een' Aflaat met twee *Batſen*, omtrent zes ſtuivers, de rijken betaalden eene kroon. Aflaten voor gemeenten waren duurder. JAKOB VAN STEIN, een aanzienlijk Heer te *Bern*, gaf een kostbaar paard om eene vrijſpraak te koopen voor zijne voorouders en voor de onderdanen van zijn land.

Van *Zug* toog SAMSON op *Lucern* en *Unterwalden*, en kwam van daar te *Bern*. Te *Bern* had hij eene goede markt gehad; van daar op zijn vertrek ſtaande, liet hij onder klokkengelui het volk bij-

bijeenroepen, en door den Kanunnik HENDRIK LUPULUS, terwijl hij zelve bij het altaar ſtond, uitroepen, eene drieerlei gunst van den Paus, vooreerst voor allen, die knielende hunne zonden beleden, het Onze Vader en het *ave Maria* driemaal opzeiden, vergiffenis van ſchuld en ſtraf voor alle hunne zonden, en eene zuiverheid, zoo als zij door den Doop deelachtig waren geweest. Ten tweeden; alwie dagelijks driemaal biddende de Hoofdkerk zouden rondgaan, zouden eene ziel, welke zij wilden, uit het Vagevuur verlosſen. De derde gunst was allermilddadigst. Nadat al de tegenwoordigen met gebogene knieën, het *Pater noster*, en *ave Maria*, ten behoeve der overledenen vijfmaal hadden opgezegd, riep hij met verheffing van ſtem: „ Dat van dien oogenblik af alle overledene ingezetenen van *Bern*, waar zij ook mogten geſtorven zijn, vrij waren geworden, van de pijnen zoo wel der Hel als van het Vagevuur, en dat zij in den Hemel waren overgebragt."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Deze onbeſchaamdheid vond echter al ras tegenſtand; de Bisſchoppen en gewone Geestelijken zelve konden met geene goede oogen aanzien, dat deze kwakzalver in hun gebied, zonder zelfs zich te verwaardigen, om hun eerst de Pausſelijke Bullen en zijnen Lastbrief te vertoonen, of verlof te vragen, zich zoo veel aanmatigde. Onder anderen gebood HUGO, Bisſchop van *Konſtans*, aan alle zijne onderhoorige Geestelijken, dat zij hunne Kerken voor hem ſluiten en hem niet toelaten zouden. ZWINGLIUS, die toen nog te *Einſidlen* was, had, reeds

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

voor dit bevel van den Bisſchop, den moed, om zijne Parochianen omtrent deze Aflaten te verlichten en hen voor deze bedriegerijen te waarſchuwen, door welke hun geld hun afgekneveld werd, zonder eenig voordeel; hij hield niet op hun voor te houden, hoe ongerijmd, ja goddeloos het ware, dat men eene vergelijking maakte tusſchen geld en misdaden, en de conſcientien tot eene gevaarlijke gerustheid in ſlaap zuste.

Ondertusſchen vertrok SAMSON van *Bern* naar *Lentzburg*, alwaar hij tegenſtand vond van JOANNES FREY, Pastoor van *Staufberg*, die onderſteund werd door des Bisſchops Vikaris, JOANNES FABRI; SAMSON den Pastoor en den Bisſchop zelven zware bedreigingen doende, vervolgde zijne reize naar *Baden*, alwaar hij dikwijls, met een groot gevolg, op het Kerkhof, na het vieren der Mis, uitriep: *Daar vliegen zij!* als zag hij de zielen in menigte het Vagevuur verlaten, en nu als in vrijheid rondzweven; hetwelk aanleiding gaf, dat iemand, op den toren geklommen, daar een kusſen met veeren openſneed en uitſchudde, roepende, zoo hard hij kon: *Daar vliegen zij! daar vliegen zij!* Vervolgens voornemens zijnde, zich naar *Zurich* te begeven, alwaar de algemeene vergadering der Cantons thans bijeen was, kwam hij te *Bremgarten*, een klein ſtadje, omtrent vier uren van *Zurich*. Hier werd hij van den Pastoor NICOLAUS CHRISTIANUS en den Schout der plaats wel onthaald, maar de Deken HENDRIK BULLINGERUS verbood hem den ingang der Kerk, zonder zich door SAMSONS bedreigingen, met de gram-

gramschap van den Paus, of der Cantons, te laten afschrikken, ja niettegenstaande SAMSON hem dadelijk in den ban deed. Deze HENDRIK BULLINGERUS mag tot een bewijs strekken, hoe men ten dien tijde een ongeregeld gedrag der Geestelijken duldde, indien zij slechts niets ondernamen tegen de hoogheid van den Paus. Alhoewel hij Priester en Deken was van een Landkapittel, leefde hij openlijk met eene vrouw, bij welke hij zes Zonen had, die zijnen naam voerden, en die hij op eene deftige wijze bij zich opvoedde. Hij heeft in het vervolg de Hervormde leere omhelsd en zich naar *Zurich* begeven, alwaar hij, in den ouderdom van zestig jaren, de moeder van deze zijne kinderen getrouwd heeft. Een van deze zonen was HENDRIK BULLINGERUS, Schrijver van eene vermaarde *Zwitsersche Chroniek.*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Thans vervolgde SAMSON zijnen weg naar *Zurich*, alwaar ZWINGLIUS reeds in bediening was, en met nadruk en goed gevolg tegen de Aflaten predikte, zoodat de gemoederen alle tegen SAMSON ingenomen waren. De Raad van *Zurich* zond hem dan Afgevaardigden te gemoet, om hem aan te zeggen, dat hij niet in de stad zou komen, waar hij een geheel onaangename gast wezen zou. Toen men in den Raad overleide, of men hem in de stad zou toelaten, zeide een der leden: „*Er wolle ihm woll helffen herein lassen, aber von stund an einen locken wasser auffheben,*" willende te kennen geven: dat men hem kon binnen laten, maar hem op stond in het water behoorde te werpen en te verzuipen. Evenwel, alzoo hij te kennen gaf, met een'

een' bijzonderen last van den Paus bij de Cantons voorzien te zijn, werd hij ter gehoor bij den Landdag toegelaten; maar de valschheid van zijn voorgeven ſpoedig ontdekt zijnde, gaf de Landdag hem bevel, om hoe eer hoe liever *Zurich* en het geheele *Zwitſerſche* grondgebied te verlaten, met den bijgevoegden eisch, dat hij den Deken van *Bremgarten* van den ban ontſlaan zoude. SAMSON bevreesd geworden, dat men ſtrenger met hem handelen, en hem misſchien het opgehaalde geld ontnemen zou, pakte zijne goederen zamen, en haastte zich, om naar *Italië* te keeren.

De regering van *Zurich* ſchreef over het gebeurde met SAMSON aan den Paus, om over SAMSONS onbeſchaamdheid te klagen. De Paus beantwoordde dezen Brief zeer ſlaauw, belovende wel, dezen Aflaatprediker te zullen doen ſtraffen, indien de klagten tegen hem gegrond bevónden werden, maar tevens bevelende, dat men des Pauſen magt in het verleenen van Aflaten eerbiedigen, en gehoorzamen zou, onder bedreiging van den ban.

Op deze wijze werden de gronden der Hervorming in *Zwitſerland* gelegd, niet dat de Aflaatprediking op zich zelve aan te merken zou zijn, als de oorzaak der Hervorming; neen, beide ZWINGLIUS en LUTHER hadden reeds voor de Aflaatkramerij waarheden geleerd, welke het zuiver Euangelie uitmaakten: maar het verkoopen der Aflaten gaf aanleiding, dat deze verkondiging meer openlijk geſchiedde, en dat het tot eene ſcheuring kwam met de Roomſche Kerk; trouwens, daar liepen meer re-

redenen zamen, welke de Hervorming thans deden gelukken, welke reeds in de voorgaande eeuwen door godvruchtige mannen beproefd, maar tot hiertoe gesmoord was geworden; de herleving der Wetenschappen, de uitvinding der Drukkunst enz. gelijk wij reeds in het voorgaande hebben opgemerkt (*). na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Voortgang der Hervorming in Zurich.

Gedurende dit alles ging ZWINGLIUS te *Zurich* voort, het Euangelie te prediken, dat men de weldaad van de vergeving der zonden niet verschuldigd was aan de Pausselijke Aflaten, maar aan de verdiensten en dood van CHRISTUS, en dat men den Hemel met geen geld koopen, maar alleen door het waar geloof in CHRISTUS verkrijgen kon. HUGO, Bisschop van *Konstans*, zelve prees hem om zijnen ijver en vermaande hem, om daarin te volharden, waar tegen ZWINGLIUS, aan dezen Bisschop schrijvende, hem de goede zaak van het Euangelie aanbeval, gelijk hij deze zaak bij ANTONIUS PUCCIUS, des Pausen Legaat bij de *Zwitsers*, insgelijks met ijver behandelde, om den Paus daar over te onderhouden, verklarende, dat hij (ZWINGLIUS) zou voortgaan, door de zuivere leer van het Euangelie, op allerlei wijze, het Rijk en de dwalingen van het Pausdom te bestrijden, opdat het licht en de waarheid van Gods woord eens wederom in de Christelijke Kerk helder schijnen mogt; waarin ZWINGLIUS ook woord gehouden heeft.

De-

(*) Vergel. ROSCOE *Leven van Paus* LEO X. III *Deel, Bl.* 251. *en* M. J. G. HESS *vie d'Ulrich Zwingle p.* 107-115.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

Deze prediking van ZWINGLIUS maakte al vroeg goeden opgang, reeds in het jaar 1519 telde men omtrent 2,000 menschen in *Zurich*, die de zuivere leer hadden aangenomen, en in datzelfde jaar of in het volgende jaar 1520 beval de Raad van *Zurich*, op den raad en vermaning van ZWINGLIUS, aan alle Predikers en Pastoors in hun gebied, dat zij, met terzijdestelling van alle menschelijke verdichtselen, zouden leeren en prediken, hetgeen in de schriften der Profeten, Euangelisten en Apostelen bevat is, en dat zij zich daarbij alleen houden zouden. In dit jaar besloot LEO X, LUTHER dadelijk in den ban te doen; op het gerucht van dit Pausselijk besluit sprak ZWINGLIUS des Pausen Commissaris WILLEM te *Zurich* aan, en verzocht hem ten ernstigste, dat hij den Paus daarvan zou afmanen, hem voorspellende, dat de Duitschers niet slechts den ban maar den Paus zelven zouden verachten (*).

ZWINGLIUS had tot hier toe een jaargeld van den Paus getrokken, als *Capellanus Acolijthus* van den Roomschen Stoel, maar in dit jaar weigerde hij hetzelve aan te nemen, opdat hij zijn geweten niet mogt bezwaren, door geld te trekken van den Paus, tegen wiens aangematigd gezag hij zich openlijk verzette, terwijl hij dus te gelijk een openbare blijk gaf, dat hij door edeler beweegredenen dan die van geldzucht of tijdelijk voordeel gedreven werd (†).

De

(*) ZWINGLIUS *in Epist. ad Myconum in Epistt. Zwinglii et Oecolamp. pag.* 1746.

(†) ZWINGL. *Opp. Tom.* I, *pag.* 341. *b.*

De verlichting, welke ZWINGLIUS, die in het jaar 1521 door die van *Zurich* tot Kanunnik verkozen was, in de plaats van HENDRIK ENGELHARD, die daar van vrijwillig afstand gedaan had, verspreidde, veroorzaakte, dat men van lieverlede de achting en eerbied voor menschelijke voorschriften afleide, en van de Christelijke Vrijheid gebruik begon te maken. In het jaar 1522 onderstonden dus verscheidene ingezetenen van *Zurich*, zonder daartoe Kerkelijk ontslag te vragen, de vasten te breken. De Geestelijkheid klaagde hen deswegens aan bij den Raad, die hen in hechtenis deed nemen, omdat zij naar eigen goedvinden de Kerkelijke wetten hadden overtreden. ZWINGLIUS nam terstond hunne verdediging op zich, en gaf eene Verhandeling uit *over het vasten en het onderscheid der spijzen*, het eerste werk, hetwelk ZWINGLIUS in druk gaf; in hetzelve toonde hij de nutteloosheid en ongerijmdheid van zoodanig vasten aan, hetwelk eene uitvinding was van de Pausen, om zich een' nieuwen tak van inkomsten te bezorgen voor de dispensatien of vrijdommen, die zij zich voorbehielden te schenken, wanneer zij gevraagd en betaald werden. Hij besloot hetzelve met een verzoek aan de verstandigen, die in de Heilige Schrift ervaren waren, om hem te wederleggen, „ indien zij meenden, „ dat hij den zin der Schrift geweld had aange„ daan (*).”

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Tegenstand tegen de leer van ZWINGLIUS.

Dit werk maakte zijne tegenstrevers tegen hem gaan-

(*) ZWINGL. *Opp. T.* I. *p.* 324. *sqq.*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

gaande. Zij vertoonden aan den Bisſchop van *Konſtans*, die hem tot hier toe niet ongenegen was geweest, de noodzakelijkheid, om zich tegen eene leer te verzetten, welke aan het Bisſchoppelijk zoo wel als Pausſelijk gezag den ondergang dreigde. Dit had invloed op den Bisſchop, die een *mandement* uitvaardigde aan al de Priesters en Leeken van zijn geestelijk regtsgebied, met vermaning, om zich door wargeesten niet te laten vervoeren, en niet van de Kerk af te zonderen. Te gelijker tijd ſchreef hij aan den Raad van *Zurich*, denzelven waarſchuwende, om zich niet te laten bewegen tot het verbreken van de oude geboden der Kerk, duidelijk genoeg op ZWINGLIUS doelende, zonder dien echter te noemen. De Raad beantwoordde des Bisſchops ſchrijven met een verzoek, dat hij de Prelaten en Godgeleerden van zijn Bisdom in eene Sijnode mogt doen bijeenkomen, ten einde met hen te onderzoeken, welke de ware oorzaak zij van de verdeeldheden, over welke de Bisſchop klaagde. Doch dit antwoord voldeed den Bisſchop niet, die voor alle onderzoek ſchroomde, en die eenig en alleen bedoelde, om ZWINGLIUS het ſtilzwijgen op te leggen. De Bisſchop, zijne bedoeling bij den Raad misſende, ſchreef aan het Kapittel, waartoe ZWINGLIUS de naaste betrekking had; bij hetzelve beklaagde zich de Bisſchop over *zekere Nieuwigheidzoekers*, die in hunnen dwazen hoogmoed voorwendden, de Kerk te willen hervormen.

ZWINGLIUS, zeker zijnde, dat deze vermaning tegen hem gerigt was, verzocht het Kapittel vrijheid, om

om te antwoorden, en schreef eene Verhandeling, welke hij *archeteles*, (*begin en einde*,) noemde, en den 22sten Augustus 1522 in het licht gaf. In dezelve betoogde hij: „ dat het Euangelie alleen een onverwerpelijk gezag heeft, tot hetwelk men de toevlugt moet nemen, om van alle onzekerheden een einde te maken, en alle twisten te beslissen; en dat de uitspraken der Kerk niemand verpligten kunnen, dan voor zoo verre dezelve op het Euangelie gegrond zijn." Het zal niet vreemd zijn van ons onderwerp, het een en ander uit deze Verhandeling hier te plaatsen:

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ Wanneer gijlieden, ten einde u te regtvaardigen, de menschelijke overleveringen boven het Euangelie verheft, beroept gij u op eenen Heiligen man, (AUGUSTINUS,) die gezegd heeft: „ Ik zou aan het Euangelie geen geloof geven, indien de Kerk het Euangelie niet had goedgekeurd."" Maar, indien gij ter goeder trouw wilt handelen, zult gij bekennen, dat deze woorden van AUGUSTINUS of roekeloos of ten minste onbedachtzaam zijn. — Gods woord heeft geene bevestiging van menschen noodig: de Kerkvaders zelve hebben niet anders gedaan, dan dat zij de *Apokrijfe* Euangelien hebben verworpen, dat is, zulke, waarvan de Schrijvers onbekend of verdicht waren; dus ook wij, wij willen slechts het Christendom zuiveren van hetgeen voor hetzelve vreemd is, het van zijne boeijen bevrijden, in welke deszelfs vijanden het geklonken hebben, en de fonteinen van levend water

we-

n. C. G. Jaar 1517. tot 1552.

weder openen, die zij gedempt hadden (*)." — „Gijlieden verdedigt de menschelijke overleveringen, door te beweren, dat de schriften van JEZUS eerste leerlingen niet alles bevatten, wat noodig is ter zaligheid; en door u te beroepen op JEZUS gezegde, (*Joann.* XVI. 12.) *Nog vele dingen heb ik u te zeggen: doch gij kunt die nu nog niet dragen.* — Doch bedenkt, dat JEZUS hier spreekt tot de Apostelen, niet tegen eenen THOMAS D'AQUINO, SCOTUS, BARTHOLUS, of BALDUS, die gijlieden tot opperste Wetgevers verheven hebt. Wanneer JEZUS er onmiddelijk op laat volgen: *Wanneer de geest der waarheid zal gekomen zijn, die zal u in alle waarheid leiden*; dan spreekt hij weder tegen de Apostelen, en niet tegen lieden, die geschikt zijn, meer om leerlingen van ARISTOTELES, dan van JEZUS CHRISTUS, genoemd te worden. Indien deze beroemde Leeraars bij de Euangelieleer gevoegd hebben, hetgeen aan dezelve ontbrak, dan moet men erkennen, dat onze Voorouders dezelve onvolmaakt bezeten, en dat de Apostelen ze ons onvolmaakt nagelaten, ja dat JEZUS CHRISTUS, Gods Zoon, ze ons onvolmaakt geleerd heeft. Welke lasterlijke stellingen! En nogtans zeggen die genen niets anders, die de menschelijke overleveringen gelijk stellen met, of verheffen boven de Goddelijke wet, of die voorwenden, dat zij noodzakelijk zijn tot zaligheid! Met één woord, indien men niet zalig kan

(*) ZWINGL. *Opp. T.* I. *p.* 130.

kan worden, zonder zekere besluiten van Kerkvergaderingen, zoo zijn de Apostelen noch de eerste Christenen zalig geworden, nademaal zij deze besluiten niet gekend hebben. Zie eens, hoe ver gij buiten het spoor zijt (*)!"

„ Gijlieden verdedigt alle uwe bijplegtigheden, alsof zij noodzakelijk waren voor den Godsdienst; en nogtans oefende de Godsdienst een veel verlichter gebied over de harten, toen het lezen der Heil. Boeken, het gebed en de onderlinge vermaningen alleen den eeredienst der Geloovigen uitmaakten. — Gijlieden beschuldigt mij, dat ik den Staat in verwarring breng, omdat ik openlijk de ondeugden der Geestelijkheid bestraffe. — Daar is niemand, die de bedienaren van den Godsdienst meer eerbiedigt, dan ik, wanneer zij dien in alle zijne zuiverheid leeren, en in eenvoudigheid beoefenen; maar ik kan mijne verontwaardiging niet binnenhouden, wanneer ik herders zie, die, door hun gedrag, tegen hunne kudde schijnen te zeggen: „ Wij zijn de uitverkorenen, gijlieden de onheiligen, wij zijn de verlichte mannen, gij weetnieten; het is ons geoorloofd, in luije ledigheid te leven, gijlieden moet uw brood eten in het zweet van uw aangezigt; gij moet u wachten van alle zonde, terwijl wij ons straffeloos aan alle buitensporigheid zullen overgeven; gij moet den Staat met gevaar van uw leven verdedigen, maar de Godsdienst verbiedt ons, het onze te wagen.""

„ Ik

(*) ZWINGL. *Opp. T.* I. *p.* 137.

„ Ik wil u voorts leeren, welk het Christendom is, dat ik belijde, en hetwelk gijlieden verdacht zoekt te maken. Het Christendom gebiedt elk en een ieder, de wetten te gehoorzamen, en de Overheden te eerbiedigen; lasten en schattingen te betalen, aan wien het behoort, niemand te willen overtreffen, dan in wel te doen; het zijne toetebrengen, om den armen te troosten; geen deel te nemen in de onderdrukkingen van den evenmensch; alle menschen, als onze broeders, aan te merken; het wil, met één woord, dat de Christen zijne zaligheid alleen verwachten moet van God en JEZUS CHRISTUS, zijnen eeniggeboren Zoon, die aan allen, die in hem gelooven, het eeuwig leven geeft; zoodanige zijn de grondbeginselen, van welke ik in mijn prediken nooit ben afgeweken (*)."

Eerste voorbeeld van vervolging in Zwitserland.

De Bisschop van *Konstans* schreef ondertusschen ook aan den *Zwitserschen* Landdag, die in het jaar 1522 te *Baden* vergaderd was, om hem de hand te bieden, ten einde zijne gemeenten in gehoorzaamheid aan de Kerk te bewaren. De Afgevaardigden op den Landdag stonden hem dit verzoek toe, en ten blijke, dat zij dadelijk daartoe werkzaam wilden zijn, gaven zij bevel, om URBANUS WYS, Pastoor in het Dorp *Wislitzbach*, bij *Baden*, in hechtenis te nemen, omdat hij tegen de aanroeping der Heiligen gepredikt had. Dit was het eerste voorbeeld in *Zwitserland* van geweldige maatregelen tegen de begunstigers en aanhangers der Hervorming; hetwelk door

(*) *Ibid. pag.* 144.

door het aanstooken der Geestelijkheid weldra van meer andere gevolgd werd. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ZWINGLIUS, overziende, welken tegenstand de Hervorming te wachten zou hebben van den kant der regering van *Zwitserland*, zond, ten einde hen tot betere gedachten over te brengen, aan hen een kort begrip van zijne leer, hetwelk ook van zijne ambtgenooten en vrienden onderteekend was, waar bij zij een verzoek voegden, dat men de prediking van het Euangelie vrij mogt laten, als mede dat de Kantons het huwelijk der Geestelijken veroorloven, ten minste dulden wilden; welk laatste verzoek aangedrongen werd, met een aantal plaatsen uit de H. Schrift, met het standvastig gebruik der eerste Christenen, het voorbeeld van geëerbiedigde Heiligen, en de uitspraken van verscheidene Kerkvergaderingen. Te gelijker tijd zonden ZWINGLIUS en zijne vrienden een verzoekschrift aan den Bisschop van *Konstans*, waarbij zij denzelven zochten te bewegen, dat hij zich aan het hoofd stelde van hen, die eene Hervorming wilden bewerkstelligen; dit bleef echter zonder gevolg, integendeel, dewijl de Paus LUTHER reeds in den ban gedaan en voor ketter verklaard had, gelijk hij ook op de Rijksvergadering te *Worms* in den Rijksban gedaan was, waren de Monniken en Geestelijken wakker in de weer, om tegen alle nieuwigheden uit te varen, en allen, die de Hervorming begunstigden, van Lutheranerij en Ketterij te beschuldigen. De Predikstoelen daverden van deze beschuldigingen en van de verschilstukken, welke op dezelve, niet zelden, op eene

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

eene plompe wijze behandeld werden, waar door het ook meermalen gebeurde, dat deze of gene openlijk den Prediker op den Predikſtoel tegenſprak, en hem begon te wederleggen, al hetwelk voor groote wanordens de deur wagenwijd openzette.

Openlijk geſprek te Zurich gehouden over den Godsdienst.

Wat ſtond hier voor ZWINGLIUS, in deze zorgelijke omſtandigheden, te doen? Zou hij zwijgen, en voor zijne vijanden wijken, en dus den pligt zijner bediening verzaken, welke van hem eischte, de waarheid te verkondigen? Was er eenig uitzigt, op eene wettige algemeene Kerkvergadering? En kon men aan dezelve *de beſlisſing der geſchillen* gerust overlaten? Wat men van Kerkvergaderingen te wachten had, hadden die van *Konſtans* en *Bazel* nog niet lang geleden overtuigend doen zien. ZWINGLIUS ſloeg daarom eenen anderen weg in. In het begin des jaars 1523 vervoegde hij zich bij den grooten Raad te *Zurich*, en verzocht, dat men een openbaar mondgeſprek zou bewerkſtelligen, in hetwelk hij rekenſchap zou kunnen geven van zijne leer, in tegenwoordigheid van Afgevaardigden van den Bisſchop van *Konſtans*, met belofte, dat hij, ZWINGLIUS, zou herroepen, iudien men kon bewijzen, dat hij dwaalde, maar met verzoek, om de bijzondere beſcherming der regering, indien hij ſlaagde, om zijne vijanden tot zwijgen te brengen.

Overeenkomſtig dit voorſtel van den Hervormer, zond de Raad weinige dagen daarna aan al de Geestelijken van het Canton den volgenden rondgaanden Brief: „ Daar heerscht eene groote wanorde onder de bedienaren, gelast om Gods woord aan het volk

te

te verkondigen. Dezen verzekeren, dat zij het Euangelie in alle deszelfs zuiverheid prediken, en beschuldigen hunne partijen van kwade trouw en onwetendheid, terwijl de anderen, van hunne zijde, zonder ophouden spreken van *valsche Leeraars*, *verleiders* en *Ketters*. Desniettemin zwijgen de Hoofden der Kerk, welken deze dingen aangaan, of zij putten zich uit in nuttelooze vermaningen. Het is dus noodzakelijk, dat wij zelve de zorg voor onze onderdanen en voor ons zelven op ons nemen, en een einde maken van de verschillen, welke hen verdeelen. Met dit oogmerk bevelen wij al de leden van onze Geestelijkheid, om zich daags voor het feest van KAREL *den Grooten*, (29 Januarij,) op ons Stadhuis te laten vinden, alwaar wij willen, dat het ieder een zal vrijstaan, de gevoelens aan te wijzen, welke hij als kettersch beschouwt, en dat hij ze bestrijde, met het Euangelie in de hand. Wij zullen bij deze vergadering tegenwoordig zijn, en alle onze aandacht leenen aan hetgeen van weêrskanten gezegd zal worden: voorgelicht door de kundigheden van onze voornaamste Godgeleerden en Predikers, zullen wij zoodanige maatregelen nemen, als geschikt zullen zijn, om de ergernis te doen ophouden. Indien in het vervolg iemand zou weigeren, zich aan de wetten te onderwerpen, welke de liefde tot orde ons zal voorschrijven, zonder dat hij zijne weigering grondt op Gods woord, zullen wij ons genoodzaakt zien, tegen hem te procederen; waarvan wij wenschten verschoond te blijven. Overigens verhopen wij, dat de Almagtige ons in ons oor-

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

ma C. G. Jaar 1517 tot 1552

oordeelen zal gelieven te besturen en te geleiden, en ons te helpen in het ontdekken der waarheid. Gegeven in de maand Januarij 1523."

Stellingen van ZWINGLIUS.

Zoodra dit besluit bekend gemaakt was, gaf ZWINGLIUS een opstel in het licht van LXVII stellingen, welke in het mondgesprek zouden moeten behandeld worden, en welke zijne leere, in tegenstelling met de *Roomsche*, in zich bevatten. Het zal genoeg zijn, indien wij eenige van de merkwaardigste hier plaatsen: „ Alle Christenen zijn Broeders van CHRISTUS, en Broeders onder malkanderen. Zij moeten daarom op aarde niemand Vader noemen. Hier door vervallen partijschappen en secten. — Het is eene dwaling, wanneer men beweert, dat het Euangelie niets is, zonder de goedkeuring der Kerk; insgelijks is het eene dwaling, wanneer men andere leeringen gelijk acht met die van het Euangelie. — De overleveringen, met welke de Geestelijkheid haren hoogmoed, hare rijkdommen, hare vereering, hare waardigheden regtvaardigt, zijn de oorzaak van de verdeeling der Kerk. — Het Euangelie leert ons, dat voorschriften van menschen niet dienstig zijn ter zaligheid. — De *Mis* is geen offer, maar eene gedachtenisviering van het offer van JEZUS CHRISTUS. — Niemand kan noch mag in den ban gedaan worden, dan om openbaar gegevene ergernissen; hij mag noch kan uitgesproken worden dan door de gemeente, waarvan iemand lidmaat is. — De magt, welke de Paus en de Bisschoppen zich aanmatigen, is niet gegrond op de Schrift. — Het regtsgebied, hetwelk de Geestelijk-

lijkheid bezit, behoort aan de Wereldlijke Overheid, aan welke ieder Christen onderworpen behoort te zijn. — God heeft aan geene klasse van Christenen het huwelijk verboden; dus heeft men ongelijk, dat men hetzelve aan de Priesters verboden heeft, wier ongehuwde ſtaat oorzaak van eene groote ongeregeldheid in de zeden is geworden. — De biecht, aan den Priester gedaan, moet beſchouwd worden, als een onderzoek van het geweten, en niet als eene daad, welke de vergiffenis kan verdienen. — Vergiffenis voor geld te ſchenken, is zich ſchuldig maken aan Simonie. — De Heilige Schrift zegt nergens, dat er een Vagevuur is; God alleen kent het oordeel, hetwelk hij zich voorbehoudt over de dooden; en dewijl hij ons hetzelve niet heeft willen openbaren, moeten wij ons van alle onbeſcheidene gisſingen deswegens onthouden. — Men moet niemand lastig vallen om zijne gevoelens, het ſtaat aan de Overheid, om den voortgang van zulke gevoelens te ſtuiten, welke ſtrekken, om de openbare rust te ſtooren (*)."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Op den bepaalden dag kwamen de Geestelijken van het Canton, en vele vreemden te *Zurich* op het Stadhuis bijeen, wel ten getale van 600; ook was hier de groote Raad der tweehonderd vergaderd, behalve eene verbazende menigte Toehoorders van alle rangen en ſtaten. De Bisſchop van *Konſtans* was niet in perſoon, maar door Gevolmagtigden tegenwoordig, den Intendant van zijn huis, den Rid-

(*) ZWINGL. *Opp. T.* I. *p.* 1.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552. Ridder D'ANWEIL, en zijnen Groot-Vikaris JAN FABER, verzeld van zeer vele Godgeleerden. De Burgemeester van *Zurich* opende de vergadering met een verslag der beweegredenen, die den Raad bewogen hadden, om deze vergadering te doen bijeenkomen; hij vermaande elk, die zich daartoe bekwaam oordeelde, om ZWINGLIUS van ketterij te overtuigen, zich zonder eenigen schroom te verklaren. Na dezen spraken de Intendant van den Bisschop, zijn Groot-Vikaris, en ZWINGLIUS, elk op zijn beurt. De laatstgemelde drong aan, dat men zijne gevoelens aan een streng onderzoek *zou onderwerpen*. FABER, in plaats van op zijn voorstel te antwoorden, maakte slechts eenige algemeene aanmerkingen over de noodzakelijkheid van de eenheid in de Kerk. Dus scheen de vergadering te zullen scheiden, zonder dat men bepaaldelijk over één punt van belang gesproken had, doch, wanneer eenige Kerkelijken zich beklaagden, dat één hunner ambtgenooten te *Konstans* in de gevangenis geworpen was, om zijne gevoelens omtrent de aanroeping der Heiligen en der Moedermaagd, vatte FABER het woord op, om zijnen Bisschop te verdedigen, en voegde er bij, dat hij, na eenige gesprekken, dezen gevangene overtuigd had, om zijne dwalingen te erkennen en die te herroepen. Bij deze woorden bepaalde ZWINGLIUS hem, dewijl dit juist één der artikelen was, op hetwelk deze Hervormer de aandacht der bijeenkomst vestigen wilde; hij verzocht derhalve den Groot-Vikaris, om hem de redenen mede te deelen, door welke hij deze overtuiging bewerkt had.

In

In plaats van antwoord, liet FABER zich toen uit in eene vrij lange redevoering over de Ketterijen der eerste eeuwen, over de pogingen der Pausen en Kerkvergaderingen, om dezelve te beteugelen, en over de roekeloosheid van sommige woelachtige menschen, die de oude twisten weder levendig maakten. In zaken van geloof moest eenheid in de Kerk heerschen, daarom moesten dezelve niet in een bijzonder min talrijk Sijnode worden verhandeld, maar in een algemeen *Concilie*, hetwelk men blindelings moest gehoorzamen. „ Wat hen betreft," zeide hij, „ die zich op de Heilige Schrift beroepen, in drie talen, ik antwoord hun, dat het niet genoeg is, de Schrift aan te halen, maar men moet ze ook goed verstaan. Doch de gave der uitlegging is eene dierbare gave, welke God niet aan allen schenkt. Ik beroem mij niet, dat ik ze bezitte; ik ken geen Hebreeuwsch; ik weet weinig van het Grieksch, en alhoewel ik in het Latijn redelijk ervaren ben, geef ik mij echter niet voor een' handig Redenaar uit." Nog zeide hij stout weg: „Men zou vriendelijk en vreedzaam kunnen leven, al was er in het geheel geen Euangelie." ZWINGLIUS, met deze uitvlugten niet voldaan, bleef aandringen, dat de Groot-Vikaris plaatsen uit de Heilige Schrift zou bijbrengen, om de aanroeping der Heiligen en van MARIA te bewijzen; maar alles vergeefs. FABER beriep zich op den Kerkvader HIERONYMUS, op den Canon der Misse, den Kerkedienst van GREGORIUS, en op de wonderwerken, welke dagelijks door de Heiligen verrigt werden. ZWINGLIUS be-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

beantwoordde dit alles, en bleef zich op de Heilige Schrift beroepen; eenige Roomschgezinde Priesters murmelden tusschen beide: ,, Wat iemand dan te doen stond, die van zijn Priesterschap te bekrompene inkomsten heeft, dan dat hij dergelijke Boeken, als het Nieuwe Testament, zou kunnen koopen?" ZWINGLIUS eindigde zijne reden met deze nadrukkelijke woorden: ,, Gijlieden wilt, dat ik mij aan de uitspraken der Kerk zal onderwerpen, omdat zij, gelijk gij zegt, niet feilen kan. Indien gij door de Kerk verstaat de Pausen met hunne Kardinalen, hoe durft gij er voor instaan, dat dezelve niet dwalen kan? — Kunt gij ontkennen, dat er onder het aantal Pausen velen zijn, die zeer ongeregeld geleefd hebben; die zich hebben overgegeven aan alle woede der heerschzucht, van haat en wraak; die, om hunne wereldlijke magt te vergrooten, zich niet hebben ontzien, de onderdanen tegen hunne wettige Vorsten op te hitsen? Ei! hoe zou ik gelooven kunnen, dat de Heilige Geest menschen verlicht heeft, wier gedrag den wil van JEZUS CHRISTUS geschenen heeft te tergen? — Indien gij door de Kerk verstaat de Concilien of Kerkvergaderingen, dan vergeet gij, hoe dikwijls deze Kerkvergaderingen malkanderen over en weder van kwade trouw en ketterij beschuldigd hebben. — Ja, buiten allen kijf, daar is eene Kerk, die onfeilbaar is, en door den Heiligen Geest geleid wordt. Deze bestaat uit alle ware geloovigen, vereenigd door den band van geloof en liefde; maar deze is niet zigtbaar dan voor de oogen van haren Goddelijken

Stich-

Stichter, die alleen kent de genen, die de zijne zijn. Zij vergadert niet met uiterlijke pracht; zij kondigt hare besluiten niet af op de wijze van de Koningen der aarde; zij heeft geen wereldlijk rijk; zij zoekt geene eer, noch heerschappij: hare eenige zorg is, den Goddelijken wil te volbrengen."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hierbij bepaalde zich dit mondgesprek; de *Roomschgezinden* wilden of konden niets wezenlijks aanvoeren, en FABER bleef beweren, dat eene algemeene Kerkvergadering moest beslissen, of eene der Hoogescholen, waartoe hij sprak van de Hoogeschool van *Parys*, of *Keulen*, of *Leuven*. ZWINGLIUS vraagde hem, waarom hij niet de Hoogeschool van *Erfurt* of *Wittemberg* noemde, maar kreeg van FABER tot bescheid, dat LUTHER daar te digt bij was.

De Raad van *Zurich* genoeg opheldering meenende te hebben, omtrent de zaken, over welke in dit mondgesprek gehandeld was, en over welke had moeten gehandeld worden, indien de Roomschgezinden zich niet achterlijk hadden gehouden, besloot de Burgemeester het gesprek, terwijl de Raad, die vergaderd gebleven was, na eene korte overweging, met algemeene stemmen, dit besluit nam, en openlijk deed afkondigen: „ Dat ZWINGLIUS, als niet overtuigd van Ketterij, en ook ten aanzien van zijne gevoelens niet wederlegd zijnde, zou voortgaan, het Euangelie te prediken, gelijk hij tot hiertoe gedaan had; dat de Herders en Leeraars van *Zurich* en deszelfs gebied zich daar bij zouden bepalen, dat zij hunne prediking zouden gronden op de Heilige

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Schrift, en dat men zich van weêrskanten van alle perfonelijke beleedigingen zou onthouden."

Zoodaniger wijze eindigde dit mondgefprek, geheel ten voordeele van ZWINGLIUS, en de zaak der Hervorming. ZWINGLIUS, die daarmede niet bedoeld had, zijne wederfprekers tot zijne gevoelens over te halen, maar deze zijne gevoelens voor de geheele Geestelijkheid des lands openlijk voor te dragen en te verklaren, had dit oogmerk volkomen bereikt; de kracht zijner redenen en zijne overtuigende welfprekendheid, waarbij het zwijgen en de uitvlugten van zijne partijen zoo fterk afftaken, had de aanfchouwers geheel voor hem ingenomen, en door het befluit van den Raad was hij tegen alle ondernemingen gedekt, en de Hervorming was nu niet langer de zaak van eenig bijzonder perfoon, maar kon ordenlijk, en met openbaar en wettig gezag bekleed, voortgezet worden.

Tweede mondgefprek over de Beelden der Heiligen en over de Mis.

De gelukkige uitflag van het mondgefprek van den 29ften Januarij 1523, verzekerde wel de vrije prediking van de Godsdienstwaarheden volgens het Euangelie, waarin ZWINGLIUS door LEO JUDE, HENDRIK ENGELHART en anderen wakker werd bijgeftaan, maar in den eeredienst werden verders vooreerst geene veranderingen ingevoerd; de Mis werd bij aanhoudendheid gevierd, de Kerken bleven hare verfiering van de Beelden der Heiligen behouden. ZWINGLIUS handelde dus volgens zijne beginfelen, dat men door overtuiging der waarheid uit en volgens de Heilige Schrift behoorde te hervormen, en dat deze overtui-

tuiging bewerkt zijnde, de noodige veranderingen en verbeteringen in den eeredienst door de Overheid moesten daargefteld worden, opdat alles met orde gefchiedde en volbragt werd. Maar deze behoedzaamheid behaagde niet aan allen, die dezelve voor berispelijke flaauwheid aanzagen, en de zaak met meer ijver en vuur wilden doorgezet hebben. Daar verfcheen dan, onder den titel: *Gods oordeel over de Beelden*, een gefchrift in het licht, in hetwelk de vereering der Beelden van de Heiligen als eene volflagene afgoderij werd afgefchilderd; eenige burgerlieden, met eenen NICOLAUS HOTTINGER aan het hoofd, kwamen zelfs tot dadelijkheden, en verbraken een *Crucifix* of Beeld van JEZUS aan het kruis, hetwelk boven eene der ftadspoorten ftond. De Raad, zoodanige daad veroordeelende, omdat zij, zonder openbaar gezag ondernomen zijnde, naar oproer fmaakte, deed de handdadigen gevangen nemen, maar verfchilde over het vonnis, hetwelk men tegen hen had te vellen. ZWINGLIUS predikte openlijk, dat de vereering der Beelden met de wet van God en het Euangelie ftreed, waar uit hij als een gevolg afleidde, dat men deze lieden, die het kruisbeeld hadden omgeworpen, niet kon betichten van heiligfchennis, hoewel hij hen ftrafbaar oordeelde, omdat zij hier in zonder gezag der Overheid gehandeld hadden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Raad vond zich verlegen, te meer, omdat de meeste andere Cantons, welke te *Bern* vergaderd waren, tegen ZWINGLIUS waren ingenomen, eigenlijk niet zoo zeer uit beginfelen van Godsdienst, als

omdat ZWINGLIUS begreep, dat de Zwitsers niet wel deden, dat zij zich in de *Italiaansche* oorlogen mengden, en aan vreemde Vorsten hunne krijgsbenden voor geld leverden; waar omtrent hij zich wel met een' Brief ontschuldigde, maar zonder vrucht, integendeel leest men, dat de *Cantons* een besluit namen, om ZWINGLIUS, waar dit geschieden kon, in hechtenis te nemen. Ook gingen zij naauwkeurig de stappen van het Canton *Zurich* na, om hen te kunnen beschuldigen, dat zij de *ketterij* onder hunne bescherming genomen hadden.

In deze verlegenheid, verkoos de Raad, eer men een besluit nam, hoe met de gevangenen te handelen, een nieuw mondgesprek te laten houden, ten einde te onderzoeken: *of de vereering der Beelden gewettigd was door de Heilige Schrift, en of men de Misse behoorde te behouden of af te schaffen.* Een gewigtig onderwerp zeker! Trouwens, ten aanzien der Misse schreef LUTHER (*), wanneer men de Mis overwint, overwint men het Pausdom, want, op de Mis steunt het geheele Pausdom met zijne Kloosters, Bisdommen, Kollegien, Altaren, Dienaren en Leere, en dus met zijn' geheelen buik. ZWINGLIUS schreef nu eene Verhandeling *over den Canon der Mis*, dat is, over de geheele Kerkdienst, die bij dezelve werd waargenomen, en noemde denzelven „ vol onkunde, kinderachtigheid en goddeloosheid, van verscheidenen op verschei-

(*) *Libr. ad Henr.* VIII. *Angliæ Reg. ap.* SECKENDORF *Hist. Lutheran. L.* I. §. CXVI: *fol.* 189.

ſcheidene tijden bijeengelapt, meermalen verbeterd en veranderd, en met vele en zeer gewigtige dwalingen en bijgelovigheden bezoedeld, waarom hij beweerde, dat men denzelven geheel moest afſchaffen en verwerpen."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Raad van *Zurich* noodigde weder tot dit mondgeſprek de geheele Geestelijkheid van *Zwitſerland*, met alle bijzondere Kerkelijke perſonen of leeken, die de voorgeſtelde vragen zouden willen behandelen. Ook werden de Biſſchoppen van *Konſtans*, *Chur* en *Bazel*, de Hoogeſchool dezer laatstgemelde plaats, en de verbondene Cantons uitgenoodigd, om hunne Afgevaardigden tot deze vergadering te zenden; maar de ſteden *Schafhauſen* en *St. Gal* waren de eenige, welke aan deze uitnoodiging voldeden.

Op den bepaalden dag, den 28ſten October 1523, verſchenen de Geestelijken van het Canton *Zurich*, en zeer vele Leeken, zamen wel ten getale van 900 perſonen, om dit mondgeſprek bij te wonen. Twee Afgevaardigden van *St. Gal* en een van *Schafhauſen* werden tot Voorzitters der Vergadering benoemd, met last, om te zorgen, dat aan de voorgeſchrevene voorwaarden voldaan mogt worden. ZWINGLIUS en LEO JUDE hadden de beantwoording van alles op zich genomen, wat ten voordeele van de Beelden en de Mis zou ingebragt worden, en het geſprek werd gehouden in de Hoogduitſche taal. Het mondgeſprek duurde drie dagen; op den eerſten dag werd de vraag omtrent de Beelden behandeld; LEO JUDE betoogde de ongeoorloofdheid van

den

den Beeldendienst, zonder iemands tegenzeggen, niettegenstaande de Voorzitter elk en een' ieder uitnoodigde, die iets ten voordeele der Beelden had in te brengen; de voornaamste Roomschgezinden hielden zich geheel stil; de Prior der *Augustijnen*, die zeer verkleefd was aan den gewonen eeredienst, bekende, dat hij de stellingen van ZWINGLIUS niet kon tegenspreken, indien het hem niet vrijstond tot het Kerkelijke Regt, (*jus canonicum*,) de toevlugt te nemen; al de Leeraars en Predikers der stad en van het Canton *Zurich* verklaarden, dat zij niets ten voordeele van de Beelden konden of wilden inbrengen. Dus werd het gesprek van den eersten dag door den Voorzitter besloten met eene dankzegging aan God, en een verzoek aan de regering van *Zurich*, om de gevangenen te ontslaan.

Op den tweeden dag werd de tweede stelling, dat de Mis geen offer, en dat de tegenwoordige wijze van dezelve te vieren niet overeenkomstig zij met de instelling van CHRISTUS, ter tafel gebragt, waar van ZWINGLIUS het bewijs op zich nam. De voornaamste Geestelijken, alhoewel daartoe uitgenoodigd, bragten ook op dit stuk niets in, sommigen beriepen zich op den onechten Brief van KLEMENS van *Rome* aan JACOBUS, anderen betuigden met ZWINGLIUS eens te wezen, niemand ondernam het, ZWINGLIUS uit de Heilige Schrift te wederleggen. De Voorzitters deden uitspraak, dat het Heilig Avondmaal alleen eene gedachtenisviering zij van den dood van CHRISTUS, en dat men de Mis met alle derzelver bijplegtigheden niet kunne gedogen.

Men

Men ſprak nog over den ongehuwden ſtaat der Geestelijken. ZWINGLIUS betoogde de onvoegzaamheden van denzelven, en bewees, dat het Euangelie het huwelijk ook aan de Kerkelijken vrijliet. De Raad onthield zich van hier over uitſpraak te doen, gelijk hij ook, in het vervolg, zich niet uitdrukkelijk verklaard heeft, om het huwelijk der Geestelijken voor geoorloofd of ongeoorloofd te verklaren. Ondertusſchen deden de redenen van ZWINGLIUS hare uitwerking: verſcheidene Geestelijken trouwden op eigen gezag, zonder dat iemand dacht, om de wettigheid van hunne huwelijken te betwisten. ZWINGLIUS zelve trouwde, in den ouderdom van 40 jaren, ANNA REINHARD, weduwe van eenen geachten Magiſtraatsperſoon, JOAN MEYER, Heer van *Weiningen*, in het Graafſchap *Baden*. Uit dit huwelijk is een zoon geboren, ULRICH, die de loopbaan van zijnen vader betreden en een' der aanzienlijkſte posten in de Kerk van zijn vaderland bekleed heeft. Behalve dezen zoon heeft nog eene dochter, REGULA, den vader overleefd, zijnde deze naderhand getrouwd met RODOLF of ROELOF GUALTHERUS, eenen beroemden Godgeleerden. Doch, keeren wij van dezen kleinen uitſtap terug.

ZWINGLIUS begeeft zich in het huwelijk.

De vergadering eindigde, gelijk zij begonnen en voortgezet was, in de grootſte orde, en met alle betamelijke deftigheid. De Burgemeester van *Zurich* beſloot dezelve met dankzegging aan het Opperwezen, en de Hervormers droegen de algemeene toejuiching weg; evenwel ging de Raad van *Zurich* met alle mogelijke behoedzaamheid te werk, en behield

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

hield voor zich, in het vervolg dadelijk te zullen bewerkſtelligen, hetgeen hij voegzaam zou oordeelen. Inmiddels werd elk vrijheid gegeven, om naar pligt en geweten voor zich te handelen. Ook werden alle openbare omgangen, (*Procesſien*,) verboden, insgelijks het ten toonſtellen der gewijde Hostie ter aanbidding. Daarenboven ruimden Gelastigden uit de Overheid uit de voornaamſte Kerken de tomben op, in welke gezegd werd, dat ligchamen of overblijfſelen van Heiligen bewaard werden; in ſommigen derzelven vond men lijken noch beenderen, maar allerhande vuiligheden, en de lijken of beenderen, welke men in anderen vond, werden op eene deftige wijze weggenomen en elders begraven, en niet met verſmading weggeworpen, zoo als naderhand door partijen werd uitgeſtrooid; verders verbood de regering, het ſpelen der orgels in de Kerk, het luiden der klokken over overledenen, of om het onweder af te weren; en het wijden van palmtakken, van zout, water of waschkaarſen enz. het zalven van ſtervenden met olie; als zijnde dit alles enkel bijgeloof en ſtrijdig met het Euangelie.

Bijzonderheden van NIC. HOTTINGER, eerſten Martelaar voor de Hervorming in Zwitſerland.

Ten aanzien van de gevangenen, om het verbreken van het kruisbeeld, op eigen gezag, werd geoordeeld, dat hunne langdurige hechtenis ſtraf genoeg ware voor hunne roekelooze onderneming. Zij werden derhalve ontſlagen, uitgezonderd NIC. HOTTINGER, die als de voornaamſte aanſtoker tot deze daad voor twee jaren uit het Canton *Zurich* gebannen werd, welke ligte ſtraffe nogtans voor hem doodelijk geworden is. Hij begaf zich namelijk naar het

het Graaffchap *Baden*, hetwelk aan de acht eerfte Cantons behoorde, en door eenen Groot-Baljuw beftuurd werd. Hier leefde hij van zijn handwerk, zonder gelegenheid te zoeken, maar ook zonder die te mijden, om van zijne godsdienftige gevoelens te fpreken. Wel ras werd hij bij den Groot-Baljuw aangebragt, als een overtreder van de wet van den Souverein, die alle gefprekken en twisten over den Godsdienst verboden had. De Baljuw, een ijverig Roomschgezinde, nam hem in hechtenis, en verzamelde zorgvuldig alle verklaringen, welke tegen HOTTINGER werden ingebragt. HOTTINGER ondervraagd zijnde over zijn geloof, ontveinsde geenszins, dat hij, volgens zijne innigfte overtuiging, het aanbidden der Beelden en de aanroeping der Heiligen aanmerkte, als ftrijdig met Gods woord. Deze belijdenis fcheen aan zijne regters eene genoegzame reden, om hem ter dood te veroordeelen; dewijl echter de Regtbank te *Baden* een zoo ftreng vonnis niet durfde vellen, deed de Baljuw zijnen gevangenen naar *Lucerne* brengen, alwaar de Afgevaardigden van zeven Cantons hem veroordeelden, om onthoofd te worden, niettegenftaande de nadrukkelijke tusfchenfpraak van den Raad van *Zurich*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

HOTTINGER, gelijk de oude Martelaars voor het Christendom, vertoonde eene verbazende welgemoedheid in zijne gevangenis, voor zijne Regters, en zelfs op het fchavot. Op hetzelve deed hij nog eene aanfpraak aan de Afgevaardigden der Cantons, die hij bezwoer, om met hunne Bondgenooten van *Zurich* vereenigd te blijven, en zich niet te verzetten

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ten tegen de Hervorming, welke deze thans ondernamen, en voor welke men hem met blijdschap den dood zag ondergaan. Hij besloot, met God om deszelfs barmhartigheid over de Regters te bidden, en dat hij hunne oogen wilde openen voor de waarheid. Vervolgens zich tot het volk keerende, zeide hij: „ Indien ik iemand onder ulieden beleedigd „ heb, dat hij het mij vergeve, gelijk ik aan alle „ mijne vijanden vergeven heb. Bidt God, dat „ hij mijn geloof beware tot mijn' laatsten oogen„ blik! als ik overleden zal zijn, zullen uwe gebe„ den mij nutteloos wezen."

Deze HOTTINGER was de eerste, die in *Zwitserland* voor de zaak der Hervorming den dood geleden heeft; zijne lijdzaamheid werd door sommigen beschouwd als hardnekkigheid, door anderen als verhevene standvastigheid. De Raad van *Zurich* kon zijnen Bondgenooten de ongeregeldheid van dezen gerigtshandel niet vergeven, welken men voltrokken had, zonder eenige acht te slaan op zijne voorstellingen; en de voorstanders der Hervorming behielden steeds een diep gevoel over het vooroordeelen van iemand, met wien zij in gevoelens overeenstemden.

Voortgang der Hervorming te Bern en te Bazel enz.

Te *Bern* maakte de Hervorming in dit jaar 1523 aanzienlijke voortgangen. Te weten, daar de Predikers onderling verschilden en de Predikstoelen van deze twisten daverden, gebood de regering bij een openbaar Plakaat, dat het Euangelie in de stad en ten platten lande openlijk en vrij gepredikt zou worden, doch dat men niets zou voordragen, hetwelk men uit de Heilige Schrift niet zou kunnen bewijzen.

zen. Evenwel bleef de verdeeldheid aanhouden, alzoo het grootste gedeelte het gewone geloof aankleefde, nogtans wilde men niet dulden, dat de Bisschop van *Lausanne* zijn Kerkelijk regtsgebied, waar onder ook *Bern* behoorde, zou bezoeken, om hetzelve van Ketters te zuiveren. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hetzelfde gebeurde te *Bazel*, alwaar OECOLAMPADIUS en PELLICANUS, onder de bescherming der regering, voortgingen, het Euangelie met allen ijver, zoo bij monde als bij geschrifte, te prediken. ERASMUS schreef daarom aan zijne vrienden: *Men mag hier alles drukken, wat voor* LUTHER *is, maar niets, wat voor den Paus is.* Maar te *Mulhausen*, alwaar AUGUSTINUS CREMER de Hervorming predikte, ging de regering niet verder, dan dat zij beval, den Kinderdoop in de moedertaal, en het Avondmaal onder de beide gedaanten te bedienen. Te *Lucern* en *Zug* werd de zaak van LUTHER onderdrukt, en de Leeraars der Hervorming verdreven. Te *Schafhausen* hield de kleine Raad het met het Roomsche geloof, maar de groote Raad en Burgerij met de Hervorming. Dus werd hier wel aan HOFMEISTER het prediken verboden, maar de plegtige omgangen, (*Procesſien*,) werden afgeschaft, en weinig scheelde het, of zulks zou ook met de Beelden gebeurd zijn, ook trouwden verscheidene Kerkelijken aldaar echte vrouwen.

De Raad te *Zurich*, die na het tweede mondgesprek zich voorbehouden had, hoe te handelen omtrent de vereering der Beelden en de Mis, schreef intusschen aan de Bisschoppen van *Konstans*, *Chur* Derde mondgesprek te Zurich over de

 en

na C. G. Jaar 1517. tot 1559.

Beelden en de Mis

en *Bazel*, opdat deze hun de tegenwerpingen zouden mededeelen, welke hunne Godgeleerden tegen de ſtellingen van ZWINGLIUS te maken hadden. Van deze Bisſchoppen zond alleen die van *Konſtans* eene verantwoording over voor de *Beelden*, ten einde de beſchuldiging van *Afgoderij* van dezelve af te weeren. In dezelve werd een onderſcheid gemaakt tusſchen Afgodsbeelden, die valſche Goden verbeeldden, en Beelden der Heiligen, die op aarde geleefd hebben, en na hunnen dood in den hemel geplaatst zijn. De hulde aan deze laatſte bewezen, zal niets berispelijks of misdadigs hebben; integendeel, zij dienen, om de Godsvrucht aan te kweeken en de aandacht te onderhouden.

Dit geſchrift maakte, gelijk natuurlijk is, weinig indruk op den Raad, evenwel kreeg ZWINGLIUS last, om daar op te antwoorden, gelijk hij deed, vervolgens werd, op gezag van den Raad, den 13 en 14den Januarij 1524, een derde mondgeſprek gehouden, omdat ſommige Kanunniken en Priesters te *Zurich* en anderen, bijzonder KOENRAAD HOFMAN, Kanunnik te *Zurich*, zich beklaagden, dat zij niet voldaan waren, en zich verzekerd hielden, dat zij, bij een herhaald mondgeſprek, hunne gevoelens gelukkiger zouden verdedigen. Op den gemelden dag, verſchenen HOFMAN en de zijnen van den eenen, en ZWINGLIUS, ENGELHARD en JUDE van den anderen kant voor de Afgevaardigden uit de Regering, en ſpraken over de Mis, de Beelden en de aanroeping der Heiligen. De Roomschgezinden delfden hier weder het onderſpit, dewijl zij of hetgeen reeds

reeds voorhenen ingebragt en wederlegd was, flechts herhaalden, of als zij niets meer wisten te zeggen, de oude uitvlugt te baat namen, dat het verfchil moest geëindigd worden, door een uitfpraak van eene algemeene Kerkvergadering, of van beroemde Hoogefcholen.

Affchaffing der Beelden.

Hierop nam de Raad het befluit, om de Beelden uit de Kerken te laten wegnemen. Eerst gaf dezelve verlof aan die genen, die, of zelve of hunne voorouders, Beelden of Schilderijen aan de Kerken vereerd hadden, om dezelve weg te nemen. Vervolgens begaven zich twee Regeringsleden in de Kerken, welke zij van alle overige verfierfelen deden ontbloten; hetwelk zonder eenige opfchudding voltooid werd. Alleen voorfpelden eenige Dweepers, dat de weggeruimde Beelden van zelve naar hunne plaatfen zouden wederkeeren; doch als deze voorzegging onvervuld bleef, verloren de Beelden geheel en al hun gezag en achting. De regering liet voorloopig alle deze Kerkfieraden in eene zaal bij malkanderen plaatfen, met oogmerk, om ze te bewaren: maar een blinde ijver fprak er weldra een doodelijk vonnis over uit. De Schilderijen werden verbrand, en de Beelden verbrijzeld, om te beletten, dat zij nooit weder voorwerpen van bijgeloovigen eeredienst zijn zouden. Dus werd eene menigte gedenkftukken vernield, waar over de Hervormden zelve zich naderhand beklaagd hebben. Voorts gaf de Raad vrijheid aan de overige gemeenten in het Canton, zonder zulks echter bij eene wet te bevelen, om de Beelden uit hare Kerken weg te doen,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Weder-ſtand van andere Cantons tegen de Hervorming.

indien de meerderheid zulks begeerde; en het voorbeeld der ſtad werd algemeen nagevolgd.

Deze eerſte openbare onderneming tegen den voorgaanden eeredienst veroorzaakte een groot misnoegen bij de overige Cantons. De algemeene vergadering derzelve te *Lucern* nam, zonder eenige voorkennis van *Zurich*, den 26ſten Januarij 1524, een beſluit: „ Dat niemand Gods woord, zoo als het nu ſedert 1400 jaren verkondigd was, of de Mis, in welke CHRISTUS ligchaam ter zijner eere en tot troost van levenden en dooden gewijd wordt, verachte of verſmade; dat de biecht en alle plegtigheden der Kerk zouden in ſtand blijven; dat een ieder zijnen Pastoor zou gehoorzamen, zich op vrijdag van vleescheten onthouden, en in de groote veertigdaagſche vasten ook van eijeren en kaas; dat men niets van LUTHER in het geheim of openlijk zou leeren tegen de gewoonten der Kerk. Dat men in herbergen of op maaltijden geen gewag zou maken van LUTHER, of van eenige nieuwe leer enz. Die dit beſluit zou overtreden, zou aan de regering worden aangebragt, en ook zouden overal Toezienders worden aangeſteld, die op dit alles zouden letten." De Raad van *Zurich* verzocht daarop de noodige ophelderingen van de Bondgenooten, die in algemeene bewoordingen verzekerden, dat zij het Bondgenootſchap wilden handhaven.

Opſchudding te Stammheim.

Een onvoorzien geval vermeerderde het misverſtand tusſchen de Bondgenooten. Het dorp *Stammheim*, op de grenzen van *Turgau*, was afhankelijk van *Zurich*; deszelfs lijfſtraffelijk regtsgebied alleen be-

behoorde aan den Groot-Baljuw van *Torgau.* Dit dorp bezat ſedert eenige jaren eene Kapel, welke toegewijd was aan ST. ANNA, rijk door de gaven van menigvuldige Bedevaartgangers. Desniettemin toonden de bewoners van dit dorp groote genegenheid voor de Hervorming; zijnde daartoe aangemaand door den Baljuw der plaats, WIRTH, een' ijverig aanhanger van ZWINGLIUS en zijne twee zonen, welke beide kerkelijke perſonen waren. Deze vader en zoons bewogen hunne medeburgers, om de ſchilderijen, welke van de wonderen van ST. ANNA getuigden, te verbranden, en alle voetſtappen van de hulde, aan deze Heilige bewezen, uit te delgen. Hier over werd door ſommigen bij den Groot-Baljuw van *Torgau*, JOZEF AMBERG, geklaagd, een' man, te voren niet ongenegen voor de gevoelens van ZWINGLIUS, maar die, om dit ambt te bekomen, beloofd had, dat bij de nieuwe ſecte met alle vermogen in *Torgau* zou uitroeijen. Daar hij regelregt geene magt had, om iets te *Stammheim* te verrigten, vergenoegde hij zich vooreerst met verklaringen in te winnen tegen den Baljuw WIRTH, tegen wien hij een' doodelijken haat had opgevat. In dezen ſtaat van zaken bewerkte WIRTH eene verbindtenis, (*Confederatie*,) tusſchen verſcheidene gemeenten van *Torgau* en *Zurich*, ten einde elkanderen wederzijds tegen alle beleedigingen en aanvallen te vrijwaren. Iets, hetwelk in *Zwitſerland* ten dien tijde niet ongewoon was, noch als ongeoorloofd werd aangemerkt.

Terwijl de gemoederen dus ongerust waren, liet

de Groot-Baljuw AMBERG, hetzij eigener gezag, of op last der Cantons, OECHSLI, Pastoor van het stadje *Stein*, een' bijzonderen vriend van ZWINGLIUS, bij nacht uit het bed ligten en wegvoeren. Zoodra de ingezetenen van *Stein* hier van kennis hadden, trokken zij de alarmklok en vervolgden met de opgezetenen der naburige dorpen, waar onder ook *Stammheim*, de Soldaten, die OECHSLI hadden opgeligt, doch te vergeefs, dewijl de Groot-Baljuw insgelijks van zijne zijde de alarmklok deed luiden. Men eischte van den Groot-Baljuw, dat hij den gevangene zou ontslaan, ten einde, indien er grond van beschuldigingen tegen denzelven ware, hij in een geregeld geding voor zijne wettige regtbank te regt mogt staan. Ondertusschen onthielden zich de in- en opgezetenen van *Stein* en *Stammheim* in een Klooster in de nabuurschap, genoemd *Ittingen*. Toen het gevraagd ontslag door den Groot-Baljuw geweigerd werd, begonnen eenige muitzuchtige Boeren te roepen, dat men zijn verhaal op de Monniken te *Ittingen* moest zoeken. De Baljuw WIRTH deed zijn best, om hen te bedaren, wanneer er bevel van *Zurich* aan die van *Stammheim* kwam, dat zij zonder uitstel naar hun dorp terug zouden keeren, waar aan zij gehoorzaamden; maar de in- en opgezetenen van *Torgau* en die van *Stein*, die niet onmiddelijk onder *Zurich* stonden, plunderden, na het vertrek der eerstgemelden, het Klooster, en staken hetzelve in den brand.

De Groot-Baljuw aan de vergadering der *Zwitsersche* Cantons van het gebeurde berigt doende, ver-

verzweeg, dat hij zelve de aanleiding tot alles gegeven had, door zijne onwettige en geweldige handelwijze omtrent den Pastoor OECHSLI, maar beschuldigde de ingezetenen van *Stammheim* en bovenal den Baljuw WIRTH en deszelfs beide zonen, van de Heilige Ciborie verbroken, de Hostie ontheiligd, en het Klooster in brand gestoken te hebben. De Landdag wilde terstond te vuur en te zwaard deze euveldaad wreken, maar die van *Zurich* bewerkten, dat men naar alles geregtelijk onderzoek zou doen, en dewijl WIRTH hun onderdaan was, zond de Raad van *Zurich* een' van zijne leden met een geleide soldaten, om zich van de voornaamste der beschuldigden te verzekeren. Velen stelden zich door de vlugt in veiligheid, maar WIRTH en zijne zonen bleven gerust, steunende op hunne onschuld. Naar *Zurich* gevoerd, werden zij daar verhoord, en onschuldig bevonden, maar de Cantons hiermede niet te vrede, eischten de overgave der gevangenen en dat dezelve voor hunne vergadering, thans te *Baden*, te regt gesteld zouden worden, en niettegenstaande den raad en het gevoelen van ZWINGLIUS, bewilligden die van *Zurich* in dezen eisch, uit vreeze voor de bedreigingen van eenen Burgeroorlog. De gevangenen werden dus naar *Baden* gevoerd, alwaar zij, bij gebrek van bewijzen tegen hen, op de pijnbank werden gebragt, op welke zij evenwel standvastig bleven, maar dit vermeerderde slechts de woede en haat van hunne partijen. Vergeefs drongen die van *Zurich* aan op derzelver ontslag; vergeefs beriep zich de huisvrouw

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

van den Baljuw WIRTH op haar mans voorgaande gedrag; zijne deugd verkreeg zelfs het getuigenis van den voorgaanden Groot-Baljuw, thans Afgevaardigde van *Zug*. „ Ik zou, zeide deze: gaarne zijn voorfpraak zijn, indien hij geroofd, geplunderd, ja zelfs gemoord had; maar nu hij het Beeld der zalige ST. ANNA, de Moeder der Heilige Maagd, heeft verbrand, kan er gene genade voor hem wezen."

Eindelijk ontvingen de ongelukkigen hun vonnis. De vader WIRTH en de oudfte zoon werden ter dood gedoemd, doch, om deze wreedheid met een fchijn van genade te vernisfen, fchonk men den jongften zoon het leven. Den vader werd als misdaad te last gelegd zijne deelneming in de verbindtenis (*Confederatie*,) der gemeenten; zijne poging, om den Pastoor van *Stein* te verlosfen, het verbrijzelen der Beelden te *Stammheim*, en oproerige gefprekken, tegen de Beelden gehouden. De oudfte zoon werd veroordeeld, omdat hij de *Lutherfche* en *Zwingliaanfche fecte gepredikt had!* Met bedaarde kalmte hoorden vader en zoon hun vonnis aan. Zij waren onfchuldig! WIRTH vergde zijnen jongften zoon, in de laatfte oogenblikken, nog de belofte af, dat hij nooit zijns vaders dood zou wreeken op iemand, die daartoe had medegewerkt, en na het laatst vaarwel elkanderen gezegd te hebben, ontvingen beiden, vader en zoon, den doodelijken flag op het fchavot, met diezelfde ftandvastigheid, welke zij te midden der folteringen getoond hadden.

Het

Het doodvonnis bragt mede eene verbeurdverklaring der goederen van de weduwe en kinderen van WIRTH, doch op de tusſchenſpraak der Cantons van *Bazel*, *Schafhauſen* en *Appenzel*, die in het vonnis geen deel genomen hadden, werd deze verbeurdverklaring herroepen; maar de barbaarschheid noodzaakte de weduwe twaalf kronen aan den beul te betalen, die haren man en zoon onthoofd had. De jongſte zoon werd ontſlagen, met bevel, om eene plegtige ſchuldbelijdenis te doen te *Einſidlen*; maar hij vlugtte naar *Zurich*, alwaar hij eene vrijplaats vond.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Zoo eindigde deze rampzalige gebeurtenis; een treurig voorbeeld van de woede der Dweeperij en des Bijgeloofs, en eene doodelijke bron van nieuwe verdeeldheden en rampen!

De Hoofden der Cantons, die, niettegenſtaande hunnen haat tegen ZWINGLIUS, niet konden ontkennen, dat het zedenbederf der Geestelijkheid eene Hervorming noodzakelijk maakte, beſloten vervolgens op eenen Landdag te *Lucerne*, om, zonder in eenige Godgeleerde verſchillen te treden, of eenige leerſtukken van den Godsdienst aan te roeren, ſchikkingen te maken, om de zeden der Kerkelijken te verbeteren, en hen binnen de behoorlijke palen van hunne bediening te brengen; maar dit beſluit vond bij de Geestelijkheid zelve zoo veel tegenſtand, dat men eindelijk alle behandeling van Kerkelijke zaken uitſtelde, en die beſloot over te laten aan de uitſpraken eener aanſtaande Kerkvergadering, welke reeds zoo lang gevraagd en beloofd was.

n. C. G Jaar 1517 tot 1552

De Mis wordt te Zurich afgeschaft.

Terwijl dit te *Lucerne* gebeurde, ging men te *Zurich*, op eene voorzigtige en bedaarde wijze, voort met het werk der Hervorming. De *Misse* was tot hiertoe nog gevierd geworden, omdat men op de laatste Brieven aan den Bisschop van *Constans* antwoord wachtte. Toen de Bisschop geen antwoord, hoegenaamd, overzond, drong ZWINGLIUS met zijne ambtgenooten LEO, ENGELHARD, MEGANDER en MYCONIUS den 11den April 1525 bij den Raad der Tweehonderd aan, dat men eindelijk eens dezen *hoeksteen van het Roomsche geloof* weg zou ruimen. Toen hier over met dien Raad gehandeld werd, sprak één der Secretarissen, (*qui albus an ater sit, non est hujus instituti dicere*, zegt ZWINGLIUS, die deze bijzonderheid zelve verhaalt (*), willende met deze Latijnsche spreuk te kennen geven, dat deze man hem geheel onbekend was;) deze Secretaris sprak ter verdediging der Mis, en eischte onder anderen, dat men een voorbeeld zou bijbrengen uit de Heilige Schrift, waar in het woord *het is* gebruikt wordt in den zin van *het beteekent*, hetwelk hij wel toegaf, plaats te hebben bij de verklaringen der gelijkenissen van JEZUS: *Het zaad is het woord van God*, (*Luk.* VIII.) *de akker is de wereld* enz. (*Matth.* XIII.) doch bij het Avondmaal sprak CHRISTUS niet in gelijkenis, toen hij zeide: *Dit is mijn ligchaam.* ZWINGLIUS en die toonden hem aan, dat CHRISTUS die spreekwijze gebruikte, nadat hij zijne gelijkenissen reeds geëindigd had,

(*) *Opp. Tom. II. pag.* 247.

had, en nu niet meer in gelijkenis, maar met een' *tropus*, (*tropice*,) voortging te fpreken, en dat een *tropus* en eene *parabel* geheel onderfcheidene zaken zijn; alhoewel nu deze oplosfing genoeg voldeed, en de Raad den 12den April een befluit nam, dat de Mis zou afgefchaft wezen, was ZWINGLIUS nog bedacht, ter gerustftelling van allen, om een voorbeeld te vinden van het gebruik van het woord *het is*, voor: *het beteekent*, geheel voldoende aan den gedanen eisch. Maar hem kwam geen voorbeeld in den zin. Doch 's nachts in den droom fcheen hem iemand, (*ater an albus*, *nihil memini*, *fomnium enim narro*, zegt ZWINGLIUS,) zijne botheid te verwijten en hem tevens het gezegde *Exod.* XII. te herinneren: *Het is des Heeren Pafcha*, voor: *het beteekent het voorbijgaan des Heeren*, welke plaats ZWINGLIUS ook den volgenden dag ter voldoening van allen bijbragt en behandelde. Men heeft naderhand uit dit verhaal van ZWINGLIUS aanleiding genomen, om den waardigen man te laken, als of hij zijne leer op eenen droom vestigde, als of hij niet wist, van welken geest, een' witten of zwarten, hij deze aanwijzing ontvangen had enz. Zeker eene ongegronde befchuldiging! *ater an albus fit*, is eene Latijnfche fpreekwijze, waar mede men aanduidt, dat een perfoon ons onbekend is, dat men niets naders van denzelven weet te zeggen, gelijk ZWINGLIUS ter dezer zelfder plaatfe die gebruikt van den gemelden Secretaris. ZWINGLIUS verhaalt eenvoudig zijnen droom, die zeker merkwaardig genoeg was, maar die tevens zeer wel kan ver-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

verklaard worden uit de werkzaamheid van ZWINGLIUS geest in eene zaak, in welke hij veel gewigt ſtelde, zoodat hij ook in den droom voortging over dezelve te denken (*).

Hoe het zij, de *Mis* bleef afgeſchaft, en den volgenden donderdag, den 13den, des vrijdags den 14den, en op Paſchen den 16den April, werd het *Avondmaal* eenvoudig naar de inſtelling van JEZUS, met groote ſtichting bediend, aan een zeer groot aantal Christenen, grooter dan men verwacht of gedacht had. Eene tafel, over welke een wit tafellaken geſpreid was, ongezuurd brood, en bekers met wijn vernieuwden de gedachtenis van den laatſten maaltijd van onzen Zaligmaker met zijne leerlingen. De eerſte leeraar, deze was ZWINGLIUS zelve, plaatſte zich aan deze tafel, en hield eene aanſpraak aan de gemeente, haar voorhoudende, dat de godsdienſtige plegtigheid, die zij ſtond te verrigten, een onderpand der zaligheid of eene reden van veroordeeling was, naar mate van de geſteldheid en gezindheid, met welke men dezelve verrigtte; vervolgens poogde hij, door een vurig gebed, in alle harten een berouw en boete over voorledene misdrijven, en het voornemen, om een nieuw leven te leiden, op te wekken. Na dit gebed, reikten ZWINGLIUS en de twee dienaren, die hem hielpen, malkanderen over en weder, het brood en den drinkbeker toe, onder het uitſpreken der woorden, welke JEZUS geſproken heeft bij de inſtelling van het Heilig Avond-

(*) GERDES *Hiſt. Evang. Renov. T.* I. *p.* 322.

Avondmaal; daarna deelden zij deze teekenen van het ligchaam en bloed des Zaligmakers uit aan alle tegenwoordig zijnde Christenen, die, met vele ſtichting, intusſchen de laatſte redenen van JEZUS hoorden voorlezen, zoo als zijn geliefde leerling die heeft opgeteekend en nagelaten. Een tweede gebed en een Pſalmgezang, en andere heilige liederen, vol dankbaarheid en liefde jegens hem, die geſtorven is voor zondaren, eindigden deze deftige en treffende plegtigheid. Op deze wijze dacht ZWINGLIUS, dat men het naaste kwam aan de verhevene eenvoudigheid der oorſpronkelijke inſtelling.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Daar het werk der Hervorming, hetwelk ZWINGLIUS tot dus ver bevorderd had, alleen op de Heil. Schrift gegrond moest wezen, was men in *Zurich* in dit jaar 1525 reeds bedacht, om aan de gemeenten eene goede vertaling des Bijbels te bezorgen. LEO JUDE, KASPAR GROSSMAN en anderen, ZWINGLIUS zelve werkten aan eene zoodanige Bijbelvertaling in het *Zwitſersch* of *Hoogduitsch*. Bij de Boeken van MOZES en de overige *Hiſtoriſche* Boeken des Ouden Testaments werd de Overzetting van LUTHER ten grondſlag gelegd, maar de overige Boeken des Ouden Testaments werden geheel op nieuw uit den grondtekst vertaald.

Bijbel te Zurich vertaald.

De Hervorming van den eeredienst werd achtervolgd door verſcheidene veranderingen in de betrekking tusſchen de Geestelijkheid en de Regering. Het Kapittel der Hoofdkerk te *Zurich* was geheel onafhankelijk van den Raad der ſtad. ZWINGLIUS, die mede als Kanunnik lid van hetzelve was, ſtelde voor,

Verdere Hervorming te Zurich.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

voor, dat het billijk ware, dat hetzelve zich aan den Raad onderwierp, en ſpoedig werd tusſchen het Kapittel en den Raad eene overeenkomst geſloten, volgens welke het Kapittel den eed van trouwe en gehoorzaamheid aan den Raad afleide, en van alle regten en voorregten afſtand deed, welke het van verſcheidene Keizers en Pauſen ontvangen had; de inkomſten van het Kapittel zouden beſteed worden, tot het onderhoud van Predikanten en Profesſoren enz. waartegen de Raad zich verbond, het Kapittel in deszelfs eigendommen en bezittingen te zullen handhaven, en het te beſchermen, indien het uit hoofde van dezen afſtand ontrust mogt worden. Vijf Kanunniken, die hier in weigerden toe te ſtemmen, als niet willende leven onder een wereldlijk gezag, tegen hetwelk zij meer dan eens zich verzet hadden, verlieten de ſtad, en begaven zich naar de Roomschgezinde Cantons.

Het voorbeeld van het Kapittel werd gevolgd door de Abdij van *Fraumunſter.* De Abdis ſtond af van al de heerlijke regten en de Abdij werd veranderd in een *Seminarium* of *Kweekſchool*, in hetwelk een zeker getal jonge lieden, tot den dienst der Kerk, gehuisvest, geſpijsd, gekleed en om niet onderwezen werden.

Nog waren er in de ſtad verſcheidene Bedelordens en Monniken overig, die geen' lust toonden, om hun nutteloos en ledig leven te verlaten, hopende, dat eens de oude orde van zaken, door den ijver der andere Cantons, zou herſteld worden; maar de Raad benam hun ſpoedig deze hoop, door het vernie-

nietigen van al de Bedelordens. De jongen en ſterken werden genoodzaakt een handwerk te leeren, ten einde hen nuttig te maken voor de zamenleving; die lust hadden tot de Letteroefeningen, werden in ſtaat geſteld, om onderwijs te genieten; aan oude mannen ſchonk men een jaargeld en inwoning in het Klooster der *Franciskanen*. Het Klooster der *Dominikanen* werd in een Gasthuis veranderd, en deszelfs inkomſten verordend tot onderhoud en genezing der zieken van de ſtad en het Canton. Alle andere godsdienſtige geſtichten kregen eene ſoortgelijke beſtemming. Ook werden er behoorlijke ſchikkingen gemaakt voor de opvoeding en het onderwijs der jeugd, waartoe ZWINGLIUS met allen ijver met raad en daad werkzaam was.

Dewijl er te *Zurich* geen genoegzaam getal geleerden was, bekwaam om de Leerſtoelen aan de Hoogeſchool te vervullen, beriep men daartoe vreemde geleerden; onder dezen was KOENRAAD PELLICAN, een *Elzasſer*, die onder REUCHLIN, gezegd CAPNIO, zich geoefend had en in het Hebreeuwsch zeer ervaren was. Hij was tot hier toe Hoogleeraar te *Bazel*, toen ZWINGLIUS hem in het jaar 1526 verzocht, naar *Zurich* te komen, hetgeen hij te liever deed, omdat de Hervorming te *Bazel* nog niet ingevoerd was.

Een ander vreemdeling, die te *Zurich* tot Hoogleeraar beroepen werd, was ROELOF COLLINUS, een Boerenzoon uit den ommeſtreek van *Lucerne*. Een Kanunnik van deze ſtad gaf hem de eerſte lesſen in het Latijn; vervolgens aan zich zelven overgelaten,

las

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

las hij de oude Dichters met onvermoeiden ijver. Vervolgens bezocht hij de Hoogescholen van *Bazel* en *Weenen*, en verkreeg, bij zijne t'huiskomst te *Lucerne*, in die stad eene Kanunniksplaats. Zijne betrekking op ZWINGLIUS en eenige andere Hervormers verwekte hem vijanden, die hem van ketterij beschuldigden, en van den Raad te *Lucerne* een bevel verwierven, om zijne boeken en papieren na te zien. De gelastigden tot dit onderzoek, de werken van PLATO, ARISTOTELES en eenige *Griekſche* Dichters in zijne Boekerij vindende, dachten, dat Boeken, gedrukt in eene taal, welke zij niet verstonden, met *Lutheranij* besmet moesten wezen, waarom zij dezelve verbeurd verklaarden (*). Meer gevaars voorziende, begaf COLLINUS zich naar *Zurich*, en deed afstand van zijne waardigheid als Ka-

(*) Deze onkunde van Leeken was zoo veel ligter te begrijpen, dewijl zij door lieden gevoed werd, wier post was, hen te onderwijzen. Een Monnik, op den Predikstoel uitvarende tegen ZWINGLIUS en LUTHER, en tegen allen, die van derzelver gevoelens waren, zeide tegen zijne Toehoorders: „ Men heeft onlangs eene „ nieuwe taal uitgevonden, de *Griekſche*, welke de „ moeder is van alle ketterijen. In deze taal is er een „ Boek gedrukt, hetwelk men het Nieuwe Testament „ noemt, en hetwelk vele gevaarlijke dingen behelst. „ Tegenswoordig wordt er nog eene andere taal ge- „ vormd, de *Hebreeuwſche;* alwie dezelve leert, wordt „ op staande voet een *Jood.*" MULLER *Schw. Geſch. D.* IV. *Bl.* 455.

Kanunnik te *Lucerne*. Hier door van alle bestaan beroofd, leerde hij een handwerk, en werkte over dag om den kost te winnen, terwijl hij zich des avonds vermaakte met het lezen van HOMERUS en PINDARUS. Doch deze levenswijze voor zijnen levendigen geest te eentoonig zijnde, trad hij in dienst bij den Hertog ULRICH van *Wirtemberg*, die toen zijne verlorene Staten trachtte te heroveren; maar als deze Vorst genoodzaakt werd, om zijne troepen af te danken, keerde COLLINUS weder naar *Zurich*, alwaar ZWINGLIUS, die hem niet uit het oog verloren had, hem den leerstoel der *Griekfche* Taal bezorgde, welken COLLINUS met verrukking omhelsde, en met roem bekleedde.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het voorbeeld van die van *Zurich*, door het afschaffen der Mis en der Beelden gegeven, werd spoedig nagevolgd door die van *Winthertum*; ook werden de Beelden te *Schafhausen* weggeruimd, doch niet zonder opschudding, door de hevige prediking van HOFMEISTER en HOFMAN, die daarom ook hun ontflag kregen. Ook ging de Hervorming, doch langzaam, voort te *Bern*, *Bazel* enz.

Voortgang der Hervorming in Zwitserland.

Gelijk het in menschelijke zaken veelmalen gebeurt, dat de menschen van het eene uiterste in het ander vallen, zoo had dit ook plaats bij de Kerkhervorming. Terwijl men zich beijverde om het Bijgeloof te beteugelen, en noodelooze of bijgeloovige plegtigheden af te schaffen, deden er zich menschen voor, die alle teugels afwierpen en Kerkelijk en Wereldlijk Bestuur en orde met voeten traden, zich beroepende op de ingevingen van ik weet niet

Opschuddingen der Wederdoopers in Zwitserland.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

welken geest van vrijheid, of liever losbandigheid. Deze soort van menschen zijn bekend geworden onder den naam van *Anabaptisten* of *Her-* of *Wederdoopers.* Wij zullen van hen opzettelijk op zijne plaats moeten spreken. Hier melden wij slechts, welke wanordens zekere Geestdrijvers of Dweepers onder dezen naam in *Zwitserland* hebben aangerigt. Den gemelden naam kregen zij, omdat zij den Kinderdoop, als *eene uitvinding des Duivels*, verwerpende, de volwassenen, schoon reeds gedoopt zijnde, herdoopten. De voornaamste aanstokers der opschuddingen deswegens in *Zwitserland* waren BALTHAZAR HUBMAIER, een welsprekend Predikant te *Walshut*, FELIX MANTZ en KOENRAAD GREBEL, deze twee hoorden te *Zurich* thuis. Zij beweerden hoofdzakelijk, behalve het verwerpen van den Kinderdoop, de volgende stellingen: „Noch de Roomsche noch de gewaande *Hervormde* zijn de ware „Kerk van CHRISTUS. De Hervormden, het is „zoo, volgen het Euangelie, ten minste gedeeltelijk, maar zij vertoonen geen teeken van ware „bekeering. Men moet zich daarom van hen afscheiden, om geen deel te hebben aan hunne „zonden en verdoemenis. — De hervormde Predikanten hebben geene ware roeping, betrachten „zelve niet, hetgeen zij anderen leeren; nemen bezolding aan; met één woord, zij missen de hoedanigheden, welke Geestelijke leidslieden behooren te bezitten; — elk geloovige, die voelt, dat „hij door den Heiligen Geest gedreven wordt, „heeft het regt, om te prediken in de vergaderin-

„gen,

„ gen, zonder dat hij tot eenige bijzondere orde „ behoeft te behooren. — De liefde vordert de gemeenschap van alle goederen, en het is geen' „ Christen geoorloofd, iets voor zich in eigendom „ te bezitten. — De bedieningen van het Overheids„ ambt waar te nemen, het zwaard van Justitie te „ gebruiken, het geweld te wederstaan, oorlog te „ voeren, eenen eed af te leggen, onder welk voor„ wendsel het zijn moge, zijn handelingen, welke „ door het Euangelie verboden zijn. Hieruit vloeit „ voort, dat de nieuwe Kerk geene Overheden, „ noch Regtbanken, noch Regering behoeft. Men „ moet de kwaaddoeners niet anders straffen, dan „ door hen uit de gemeenschap der uitverkorenen „ uit te sluiten. — De ware Christenen behooren „ zich af te scheiden van de genen, die deze leer„ stellingen niet omhelzen, alle gemeenschap met „ hen te verbreken, en met geduld de vervolgingen „ te ondergaan, welke dit gedrag hun zou kunnen „ veroorzaken."

De beide *Zurichers* MANTZ en GREBEL bedoelden in de Hoogeschool, welke door ZWINGLIUS hare inrigting kreeg, eenen leerstoel te bekomen, en wilden, dat men twee Kanunniken van hunne jaargelden zou ontzetten, om hun daarvan op die posten een goed inkomen te bezorgen. Toen dit van ZWINGLIUS verworpen werd, omdat den Kanunniken hun inkomen tot aan hunnen dood was toegezegd, verwijderden zij zich van den Hervormer, en leenden het oor aan de dweeperijen van THOMAS MUNTZER. Zij deden zelfs pogingen, om ZWINGLIUS daar toe

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

over te halen, en hem te bewegen, om zich aan het hoofd der nieuwe Kerk te ſtellen; hier bij lieten zij het niet blijven, maar wetende, dat ZWINGLIUS in vroeger tijd den Kinderdoop had afgekeurd, wilden zij hem doen begrijpen, dat zij in den grond met hem in gevoelens overeenſtemden; maar ZWINGLIUS zeide hun: dat hij zijne gedachten omtrent den Kinderdoop na rijper overweging had veranderd, en verklaarde hun de geoorloofdheid van denzelven. Nu werden de onderhandelingen afgebroken, evenwel beloofden zij aan ZWINGLIUS, dat zij geen' ſtap doen zouden, welke de Kerk zou kunnen beroeren, mids dat hij zich verpligtte, hunne leer niet in het openbaar te zullen aanvallen. Maar weinige dagen daarna doopten de *Broeders*, dezen naam gaven zij zich, volwasſenen, zoo in de ſtad als buiten op het land. ZWINGLIUS zag zich dus verpligt, om openlijk hun doen af te keuren. De *Broeders*, dit verſtaande, begaven zich met een' grooten aanhang, welken zij reeds gemaakt hadden, naar de ſtad, en omgord met koorden, met wilgetakken in de hand, en geheel zonderling gekleed, liepen zij door de ſtraten, ſcheldende op *den ouden draak*, met dezen naam ZWINGLIUS bedoelende; en het *wee* over de ſtad uitroepende, wekten zij het volk, om zich te bekeeren.

Dit geſchreeuw en geweld dezer Dweepers ontſtelde de gemoederen, zoodat ZWINGLIUS moeite had, om de beweging, die zij veroorzaakt hadden, te ſtillen. De Raad, ten einde ſoortgelijke tooneelen voor het vervolg voor te komen, nam de toe-

vlugt

vlugt tot een mondgefprek tusfchen de hoofden der Herdoopers en ZWINGLIUS, maar welke vrucht kon men hier van hopen bij menfchen, die alle redenen verwierpen en zich achtten, door den Heil. Geest gedreven te zijn? Hunne gevoelens verfpreidden zich meer en meer, niet zoo zeer in de ftad, alwaar het aanzien van ZWINGLIUS hen in teugel hield, als wel in de dorpen en op het platte land. Op het prediken van de hoofden der fecte, zag men de hevigfte Dweeperij volgen; de omftanders fchreeuwden om den *waren* Doop, als het onderpand van hunne toelating tot *de Kerk zonder vlek*; en verzekerden, dat deze plegtigheid hen met een onuitfprekelijk gevoel van zaligheid vervulde. Huisvaders verlieten hunne vrouwen en kinderen, om de leer der Herdoopers te gaan prediken: vrouwen fcheidden zich van hare mannen, onder voorwendfel, dat zij hare zaligheid in gevaar ftelden, door met hare mannen te blijven leven. Men zag haar in ftuiptrekkingen vallen, en uit eenen verrukten flaap ontwakende, profeteerden zij. Deze konden voor belagchelijke tooneelen geacht worden, maar daar waren ook lieden onder hen, die, onder den fchijn der vrijheid en gemeenfchap van goederen, tot flechte zeden en allerhande fpoorloosheden vervielen. Sommigen beweerden, dat zij niet meer zondigden, wat zij ook deden, omdat zij niet in het vleesch waren, maar in den geest. Een Goudfmit te *St. Gal* de woorden van JEZUS: *weest gelijk de kinderkens!* verkeerdelijk opvattende, gedroeg zich, met eenige anderen, gelijk kinderen, in fpraak, wijze van doen

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en gebaren. In diezelfde ſtad *St. Gal*, zeide zekere MARIA MOLERINA dan, dat zij CHRISTUS, dan, dat zij die Hoer uit de Openbaring was, die den *Antichrist* baren zou. Doch niet zelden leverde deze verblindheid van het verſtand droevige gevallen op. Een voorbeeld zij genoeg voor allen:

In den omtrek van *St. Gal*, alwaar deze aanhang vrij talrijk was, deed een rijke Boer de *Broeders* op Vastenavond bijeenkomen, en onthaalde hen rijkelijk. Tegen het einde van den maaltijd viel één van zijne zonen in eene verrukking; hij lag een' geruimen tijd op den grond in *ſtuiptrekkende* bewegingen; op eens oprijzende, beveelt hij, dat men hem osſengal brengt, welke hij zijnen broeder deed drinken, zeggende op eenen plegtigen toon: *Denk, dat de dood, dien gij ondergaan zult, bitter zal zijn.* Tenzelfden tijde beveelt hij hem neder te knielen, en een mes nemende, ſtoot hij hem dat in de borst, zonder dat iemand der omſtanders eenige beweging maakte, om zulks te beletten. Vervolgens de deur uitvliegende, ſchreeuwde hij, dat *de dag des Heeren gekomen was.* De moorddadige Dweeper werd gegrepen en onderging de ſtraf zijner misdaad waardig; maar de *Broeders* beſchouwden hem als een' Martelaar, die ſlechts den wil van God volbragt had.

Overal begonnen zich de ſpranken van oproer onder de Boeren te vertoonen, en de Overheid begon deze bewegingen zorgelijk in te zien. ZWINGLIUS beſchouwde deze menſchen als krankzinnigen, die de doodelijke gevolgen van hunne valſche ſtelſels niet

niet voorzagen, en voedde nog ſteeds hoop, dat men hen door redenen zou kunnen te regt brengen. Op zijn verzoek werd er weder een mondgeſprek met de Herdoopers gehouden. Sommigen gaven zich ook over aan de voorſtellen van ZWINGLIUS, maar verloren tevens allen invloed bij hunne partij, zoodat zij de wanorde niet weder konden ſtillen. Nu verbood de Raad, om volwasſenen te doopen, op de boete van een mark zilver; maar zij ſloegen geene acht op dit verbod. Men zette een twintigtal *Broeders* in hechtenis, maar zij vonden middel om te ontkomen, en ſtrooiden uit, dat een Engel voor hen de deuren des Kerkers geopend had. Dus vermeerderde het kwaad van dag tot dag. Eindelijk was het geduld van den Raad ten einde; deze, op hoop, dat vrees uitwerken zou, wat zachtheid te vergeefs beproefd had, verbood thans, op doodſtraffe, aan de Herdoopers, volwasſenen te doopen. Maar ook deze hoop werd te leur geſteld. Een der hoofden van de Herdoopers, MANZ, weinige dagen na dit laatſte beſluit ontſlagen zijnde, zag zich niet zoodra in vrijheid, of hij vergat zijne beloften. Hij werd aangebragt en op nieuw in hechtenis genomen. Voor zijne regters geſteld, bekende hij openlijk, wat hij gedaan had, betuigde, dat hij hetzelve ook in het vervolg doen zou, en dat hij beſloten had, eene nieuwe Kerk op te rigten. Deze volkomene ongehoorzaamheid, welke het oogmerk aankondigde, van een' algemeenen opſtand, ſcheen den Raad de uiterſte ſtraf te verdienen; en MANTZ werd veroordeeld, om verdronken te worden. Hij on-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

onderging den dood met eenen moed, die hem eene plaats verwierf in het Martelaarsboek der Herdoopers.

De ſtraf van MANTZ, de dood van GREBEL, die ter zelfder tijd voorviel, en het bannen van vele *Broeders*, deden den ijver der ſecte vrij wat verkoelen. Het prediken van ZWINGLIUS en zijne ſchriften deden ook de gisting bedaren, die door het gedrag der Dweepers verwekt was, en bekeerden een groot getal van hunne aanhangers: de overigen, van hunne hoofden beroofd, zagen van het denkbeeld af, om eene afzonderlijke Kerk op te rigten; zoodat zij zich te vrede hielden, met zich in het geheim aan de oefeningen van eene buitenſporige Godsdienſtigheid over te geven, waarin niemand hen zocht te verhinderen. Zelfs verzachtten zich hunne gevoelens ongevoelig, en verloren allengskens hetgeen zij oproerigs en onrustigs hadden.

Het viel ZWINGLIUS hard, dat men deze ſtrengheid gebruiken moest, ook nam hij geen aandeel aan de vonnisſen, die tegen hen geveld werden, doch hij kon met dit al niet ontveinzen, dat de openbare rust en veiligheid deze ſtrengheid ſchenen te vereiſchen.

Mondgeſprek te Baden.

In het midden van deze verwarringen ſmeedde men een ontwerp, hetwelk de veiligheid en het leven van ZWINGLIUS dreigde. De Groot-Vikaris van den Bisſchop van *Konſtans*, JAN FABER en ECK, Kanſelier der Univerſiteit van *Ingolſtad*, bekend door zijne onderhandelingen en ſchriften in de zaak van LUTHER, drongen bij de Cantons aan op een nieuw mondgeſprek met ZWINGLIUS, dien ECK reeds

reeds in het jaar 1523 voor een *oproermaker*, *ketter* en *verdraaijer der Heilige Schrift* had uitgemaakt. Zij bedoelden eigenlijk ZWINGLIUS uit *Zurich* te lokken, hem te vatten en te veroordeelen. In de maand April 1526 bepaalden de Cantons, die te *Einsidlen* vergaderd waren, de ſtad *Baden* in *Argau* tot de plaats van eene bijeenkomst tusſchen ECK en ZWINGLIUS, en verzochten die van *Zurich* om ZWINGLIUS derwaarts te zenden; doch dezen, hun oogmerk doorgrondende, weigerden ZWINGLIUS derwaarts te laten gaan, gelijk ook ZWINGLIUS, als reeds voor ketter verklaard zijnde, en wiens boeken en beeldtenis de Cantons hadden doen verbranden, volſtrekt weigerde, om zich naar *Baden* te begeven, te meer, dewijl het vrijgeleide, hetwelk men hem aanbood, in al te dubbelzinnige bewoordingen vervat was, dan om op hetzelve eenig vertrouwen te ſtellen. De Raad van *Zurich* ſtelde zijne ſtad *Zurich* voor, en beloofde aan ECK alle mogelijke veiligheid, maar dit voorſtel werd afgeſlagen. Evenwel had het mondgeſprek te *Baden* voortgang, zonder dat ZWINGLIUS tegenwoordig was.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Cantons verzochten den vermaarden ERASMUS dit geſprek bij te wonen, maar deze weigerde zulks. Deze had, gelijk wij reeds gezien hebben, door zijne ſchriften, als het ware, den weg tot eene Hervorming helpen banen; men zeide, gelijk hij zelve in een' zijner Brieven ſchreef, dat hij het ei gelegd had, hetwelk LUTHER had uitgebroeid. In het eerst hield hij vriendelijke betrekkingen op de Hervormers, en gaf hun grooten lof. Maar de eer-

ERASMUS weigert hetzelve bij te wonen.

ste verschillen, welke tusschen LUTHER en den Paus oprezen, deden hem van toon en taal veranderen. Hij voorzag de gevaren, die zij liepen, en was bevreesd, om mede in dezelve ingewikkeld te worden. „ Ik heb mij nooit geschikt gevonden," schreef hij aan eenen vriend, „ om voor de waarheid te sterven; de moed, welke men bezitten moet, om „ een Martelaar te wezen, is niet aan alle men„ schen gegeven; en indien ik op de proeve gesteld „ was, vrees ik, dat ik zou gehandeld hebben als „ PETRUS." Evenwel, het zij dat hij niet wilde te werk gaan tegen zijne eigene overtuiging, of dat hij geloofde, in LUTHER en ZWINGLIUS al te geduchte tegenpartijen te zullen vinden, hij vermijdde, zoo veel hem mogelijk was, tegen hen iets te schrijven; uitgezonderd zijn verschil met LUTHER, over den *vrijen wil*, schreef hij niets tegen denzelven; en hij had nog meer reden, om zijne achting en rust niet te wagen in een mondgesprek, waar de hebbelijkheid om in het openbaar te spreken aan de Hervormers voordeelen gegeven had, welke hem ontbraken.

De zaak der Hervormden werd te *Bazel* voornamelijk verdedigd door JOAN OECOLAMPADIUS en BARTHOLD HALLER; de een Predikant te *Bazel*, de ander te *Bern*. HALLER had al vroeg de gevoelens van ZWINGLIUS aangenomen, en poogde dezelve te *Bern* te doen omhelzen. De tegenstand, welken hij ontmoette, noodzaakte hem, met omzigtigheid te handelen, en zich niet openlijk voor de Hervorming van *Zurich* te verklaren. Hij verscheen te *Baden*

al-

alleenlijk, om zijne bedenkingen en tegenwerpingen aan de vergadering te onderwerpen, terwijl hij zich hoedde, om zich duidelijker te verklaren. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Toen OECOLAMPADIUS zich naar *Baden* begaf, nam hij het zijnen vriend ZWINGLIUS kwalijk, dat deze zich onttrokken had, maar dra na zijne komst aldaar, begreep hij, dat ZWINGLIUS zijn leven zou blootgesteld hebben, zonder eenig voordeel voor de zaak der Hervorming. „ Ik dank God," schreef hij hem, „ dat gij niet hier zijt. De keer, welke de zaken nemen, doet mij klaar zien, dat, indien gij gekomen waart, wij, de een zoo min als de ander, den brandstapel ontkomen zouden zijn.

Het mondgesprek werd nu gehouden over deze stellingen, welke ECK had voorgesteld. 1 Dat het waarachtige ligchaam en bloed van CHRISTUS in het Avondmaal tegenwoordig is. 2 Dat er in de Mis een waar offer is voor levenden en dooden. 3 Dat de Maagd MARIA en de andere Heiligen als voorspraken moeten aangeroepen worden. 4 Dat men de Beelden der Heiligen niet behoort weg te nemen. 5 Dat er na dit leven een Vagevuur is. 6 Dat de kinderen in erfzonde geboren worden, welke 7 niet door den Doop van JOANNES, maar van CHRISTUS wordt afgewasschen. Doch, hoe zeer OECOLAMPADIUS uitmuntte, door zijne zachtmoedigheid, onversaagdheid en geleerdheid, het besluit was vooraf genomen, en alles werd van de *Roomsche* zijde met drift en geschreeuw behandeld. De vergadering, geheel door den Kanselier ECK beheerscht, deed uitspraak, van den Kerkelijken ban tegen ZWINGLIUS en

en zijne aanhangers, en verzocht de ſtad *Bazel*, om aan OECOLAMPADIUS zijn ambt als Predikant te ontnemen, en hem te bannen. Daarenboven verbood zij ſtrengelijk het verkoopen der boeken en ſchriften van LUTHER en ZWINGLIUS, en alle veranderingen in den eer- en leerdienst.

Deze beſluiten werden echter niet in geheel *Zwitſerland* aangenomen, maar door de Cantons van *Bern*, *Glaris*, *Bazel*, *Schafhauſe* en *Appenzel* afgekeurd. OECOLAMPADIUS behield zijn ambt te *Bazel*, en HALLER te *Bern*.

In *Bern* kreeg de Hervorming van tijd tot tijd meer aanhangers. Tegen het einde van het jaar 1527 beſloot de Raad aldaar, om een mondgeſprek te laten houden, waartoe hij ook de Geestelijken uit de andere Cantons en derzelver Bondgenooten, benevens de Biſſchoppen van *Lauſanne*, *Bazel*, *Konſtans* en *Sion* in het land van *Vaud*, noodigde. Maar de Roomſche Cantons weigerden hunne Geestelijken naar *Bern* te laten gaan, en verboden zelfs voor anderen den doortogt door hun gebied naar *Bern*. Op aandrang van HALLER begaf ZWINGLIUS zich derwaarts, alwaar OECOLAMPADIUS, PELLICANUS, COLLINUS, BULLINGER, en van vreemdelingen WOLFGANG CAPITO en MARTINUS BUCERUS, Predikanten van *Straatsburg*, tegenwoordig waren. In de bijeenkomst van den 1ſten tot den 17den Januarij 1528 werden tien ſtellingen, door HALLER voorgeſteld, behandeld: over CHRISTUS, het eenig en alleen hoofd der Kerk; de Heilige Schrift, den eenigen rigtſnoer des Geloofs; de genoegdoening van

van CHRISTUS, de eenige oorzaak der zaligheid; tegen de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS en tegen de Mis; verders over CHRISTUS, onzen eenigen voorfpreker bij God, dien men moet aanroepen; tegen het Vagevuur, de Beelden, en den ongehuwden ftaat der Geestelijken. Het mondgefprek werd met zoo veel deftigheid en kracht van overtuiging gehouden, dat ver de meerderheid van de Geestelijken te *Bern* de ftellingen van HALLER onderteekende, en de Voorzitters der vergadering den Raad verzochten, om voor de belangen van den Godsdienst zoodanige maatregelen te nemen, als zij zouden oordeelen te behooren.

na C G. Jaar 1517. tot 1552.

Gedurende den tijd van deze bijeenkomst predikten de Hervormde Godgeleerden beurt om beurt in de Hoofdkerk te *Bern*. Het gebeurde eens, als ZWINGLIUS den Prediktoel beklom, om te prediken, dat een Priester gereed ftond, om de Misfe te lezen, op het Altaar. De nieuwsgierigheid, om dezen vermaarden Ketter te hooren prediken, dreef den Priester, om den Misdienst uit te ftellen, en zich onder de Toehoorders te begeven. Hier werd hij door de redenen en welfprekendheid van ZWINGLIUS zoo getroffen, dat hij, in tegenwoordigheid van al het volk, zijn Misgewaad op het Altaar nederleide, en de Hervorming omhelsde.

Na het eindigen der bijeenkomst verklaarde de Raad van *Bern* de Bisfchoppen van *Laufanne*, *Bazel*, *Sion* en *Konftans* vervallen van hunne geestelijke regten in de geheele uitgeftrektheid van het gebied van *Bern*; en gebood alle predikers in het Canton, Bern hervormd.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ton, niets te leeren, dat ſtrijdig ware met de goedgekeurde ſtellingen; de Raad gaf voorts aan de Geestelijken verlof om te trouwen, en aan de Kloosterlingen, om hunne Kloosters te verlaten; de godsdienſtige geſtichten en de inkomſten der Kloosters werden tot nuttige einden beſtemd. De ſtad nam den Hervormden eeredienst aan, en alle gemeenten in het Canton volgden weldra het voorbeeld der ſtad.

Verbindtenis tusſchen Zurich en Bern.

Ten einde den voortgang der Hervorming, indien mogelijk, te ſtuiten, verbonden zich vijf Cantons, *Lucerne*, *Uri*, *Schweitz*, *Zug* en *Unterwalden* onder eede, om, op zware ſtraffen, het verkondigen der leer van LUTHER en ZWINGLIUS te verbieden; waartegen zich de Cantons van *Zurich* en *Bern* door een verweerend verbond vereenigden.

De Hervorming te Bazel voltooid.

Te *Bazel* had de Hervorming langzamen voortgang, alzoo verſcheidene leden van den Raad den Roomſchen Godsdienst toegedaan bleven. Eindelijk kwam de Burgerij op den 8ſten Februarij 1529 bij malkanderen in de Franciskaner Kerk, en begeerde van den Raad, dat men een einde van zaken zou maken, en ten dien einde de Roomſche Raadsleden uit den Raad zou weren. Terwijl de Raad hier over beraadſlaagde, gebeurde het, dat eene wacht Burgers, de ronde doende, om de rust in de ſtad te behouden, in de Hoofdkerk kwamen, alwaar een van hen met zijne piek een Beeld van boven nederſtiet, hetwelk op den grond vallende, in ſtukken brak. Op het gerucht ſchoten andere Burgers toe, en, alhoewel de eerstgemelden reeds heengegaan waren, en er niets te doen was, wierpen de-

deze de beelden en schilderijen af, hetwelk zij vervolgens ook in de overige Kerken deden. De Raad hen deswegens onderhoudende, ontving ten antwoord: „Wij willen hetgeen, waar gijlieden nu al drie jaren over beraadslaagd hebt, in een uur voltooijen, opdat er voortaan tusschen ons over de Beelden geen verschil meer plaats hebbe." In dezen staat van zaken oordeelde de Raad te moeten toegeven, en nu werden twaalf Raadsleden uit den Raad gezet, en het besluit genomen, dat de Mis, met al de Afgoden, door het geheele Canton zou worden afgeschaft. Drie dagen daarna, op den zoogenoemden *Aschdag*, werden de houten Beelden der Heiligen in het openbaar tot assche verbrand.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Bij gelegenheid van deze opschudding weken verscheidenen der Hoogleeraars van de Hooge School, en onder dezen ERASMUS, uit de stad. ERASMUS begaf zich naar *Freyburg*, niet omdat hij met eenig geweld gedreigd werd, maar, omdat hij nog steeds bevreesd was, dat hij verdacht zou gehouden worden, dat hij met de Hervormers had zamengespannen, wier zaak hij goedkeurde, schoon de wijze van hun hervormen hem mishaagde. ERASMUS kwam eerst, na zeven jaren, weder te *Bazel*, in welke laatstgemelde stad hij overleden is in het jaar 1536.

Oorlog tusschen de Roomsche en Hervormde Cantons.

De verbindtenis van de vijf Roomsche *Cantons* met elkanderen, en de verbindtenis van *Zurich* en *Bern*, gaf natuurlijk aanleiding tot wederzijdsch wantrouwen, hetwelk van dag tot dag vermeerderde, dewijl deze laatstgemelde telkens bescherming verleenden aan de Her-

Hervormden, in zulke plaatſen en gemeenten, welke aan de Cantons in het gemeen behoorden, wanneer dezelve, gelijk niet zelden gebeurde, verongelijkt en beleedigd werden; onder anderen werd een Protestantsch Predikant van een' dezer gemeenten, onder het waarnemen van zijnen dienst, gevat, en naar *Schweitz* gevoerd, alwaar hij, niettegenſtaande de tusſchenſpraak van verſcheidene Cantons, tot den brandſtapel verwezen werd, om geene andere misdaad, dan omdat hij de leer van ZWINGLIUS gepredikt had.

De vijf Cantons ſloten bovendien een verbond met FERDINAND, Koning van *Boheme*, en Aartshertog van *Oostenryk*, Broeder van Keizer KAREL V, ter handhaving van den *Roomſchen* Godsdienst.

Ondertusſchen werd de Hervorming ook ingevoerd te *Mulhauſen*, alwaar de Beelden insgelijks weggenomen en verbroken werden, inzonderheid een Beeld van gedrochtelijke grootte, hetwelk men *den grooten God van Schafhauſen* noemde; maar in de Valei van *Hasli*, op de grenzen der beide Cantons *Bern* en *Unterwalden*, braken de verſchillen over den Godsdienst uit in een' openbaren opſtand. De bewoners weigerden zich aan de bevelen der regering van *Bern*, onder welk Canton zij behoorden, te onderwerpen, en die van *Unterwalden* zonden hun troepen toe ter hulpe; op de aannadering der *Bernſche* ſoldaten onderwierpen zich de dallieden, en de hulpbenden van *Unterwalden* keerden naar huis. Doch de Raad van *Bern* nam het gedrag van *Unterwalden* zoo hoog op, dat hij, onderſteund door

door die van *Zurich*, eene oorlogsverklaring uitgaf; de troepen trokken van weêrskanten tegen malkanderen op; evenwel werd de oorlog nog voorgekomen door de tusſchenſpraak der Cantons, die onzijdig waren gebleven; en de vijf Cantons ſtemden te eer tot een verdrag toe, omdat de Koning FERDINAND hun Bondgenoot door eenen nieuwen inval der *Turken* in *Hongaryen* verhinderd werd, hun dadelijke hulp te zenden. Het verdrag werd dus getroffen, op voorwaarden, dat elk Canton in zijn gebied zoodanige ſchikkingen omtrent den Godsdienst zou mogen maken, als hetzelve goedvond; aan de gemeenten, die tot alle de Cantons in het gemeen behoorden, werd vrijheid van geweten gelaten, en zij geregtigd, om de Hervorming aan te nemen, of te verwerpen, bij meerderheid van ſtemmen. Bovendien zouden de vijf Cantons afzien van hun verbond met Koning FERDINAND. Dit vredesverdrag werd geteekend den 25ſten Junij 1529 te *Cappel*, een dorp op de grenzen van *Zurich* en *Zuch*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Mondgeſprek tusſchen ZWINGLIUS en LUTHER te Marburg.

Dit jaar 1529 is, in de Geſchiedenis der Hervorming, ook merkwaardig, door het mondgeſprek tusſchen ZWINGLIUS en LUTHER, en eenige Godgeleerden, gehouden te *Marburg*, ten einde, indien mogelijk, de verſchillen uit den weg te ruimen, welke ongelukkig tusſchen de Hervormden ontſtaan waren over de tegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam in het Avondmaal. Wij zullen daar van op zijne plaats breeder ſpreken. Hier zij het genoeg, in het gemeen het volgende aan te merken. Wij hebben reeds gezien, dat ZWINGLIUS voor LUTHER

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

op hervorming bedacht was, ten minste hij en LUTHER arbeidden daar toe tenzelfden tijde, zonder eenige gemeenschap met malkanderen te hebben, of malkanderen te kennen. Omtrent het einde van het jaar 1519 kwam een der eerste schriften van LUTHER, zijne omschrijving van het Gebed des Heeren, in *Zwitserland;* dit behelsde zoo volkomen de leer, welke ZWINGLIUS leerde, dat men het, in het eerst, in *Zwitserland* aan dezen toeschreef. ZWINGLIUS verheugde zich over deze overeenstemming, en beval aan elk het lezen van LUTHERS schriften aan, alhoewel hij zelve er zich van onthield, opdat hunne overeenstemming, terwijl zij volkomen op zich zelven handelden, te meer kracht en gewigt zou hebben. Toen LUTHER in den Kerkelijken en Rijksban gedaan was, bood ZWINGLIUS hem eene vrijplaats in *Zwitserland* aan. Doch naderhand ontstond tusschen hen verschil over den zin van CHRISTUS woorden: *Want dit is mijn ligchaam!* bij de instelling des Avondmaals. Welke treurige gevolgen deze twist gehad hebbe, zullen wij in het vervolg vernemen. Het mondgesprek te *Marburg* gehouden, voldeed niet volkomen aan het oogmerk, alzoo LUTHER stijf op zijn stuk staande, niets wilde toegeven, omtrent het punt van de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS bij het Avondmaal, evenwel stelde men wederzijds vast, dat dit verschil hunne eensgezindheid niet behoorde te storen, of hen beletten, onderling de Christelijke liefde te betrachten, zoo veel elks geweten hem zou toelaten. De Landgraaf van *Hessen*, op wiens aandringen het

het mondgesprek gehouden was, vorderde van LUTHER en ZWINGLIUS beiden, dat zij malkanderen de hand van broederschap zouden geven, waartoe ZWINGLIUS zich bereidvaardig verklaarde; maar alles, wat men van LUTHER kon verkrijgen, was eene belofte, dat hij, in het vervolg, zijne uitdrukkingen zou matigen, als hij van de Zwitsers zou spreken.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ZWINGLIUS vertoonde bij deze gelegenheid zijnen imborst op eene zeer loffelijke wijze, als een verstandig en gematigd Godgeleerde; altijd en overal neigde hij tot zachtheid, gelijk wij reeds gezien hebben, met betrekking tot de Herdoopers, welke hij niet met den dood gestraft wilde hebben, gelijk thans plaats had, zoo wel bij de Hervormden als Roomschgezinden; evenwel met dit onderscheid, dat zij, bij dezen ontdekt zijnde, terstond ter dood veroordeeld werden; doch in de Hervormde Cantons werden zij, voor de eerste keer, ten lande uitgebannen, boven ban en boete terug gekeerd, zette men hen voor eenigen tijd gevangen; doch wanneer zij zich verstoutten, andermaal in het land te komen, en zij dus voor de derde keer werden ontdekt, werden zij ter dood gebragt, door onthoofding, of ook door hen in het water te verdrinken. Voorts waren ook de gevoelens van ZWINGLIUS, in andere opzigten, zeer gematigd. In de opdragt van een werk, bevattende een *Kort begrip van zijne leere*, aan FRANCOIS I, Koning van *Frankryk*, schreef hij: „Wanneer PAULUS (*Hebr.* XI. 6.) verzekert, dat *het*, *zonder geloof*, *onmoge-*

ZWINGLIUS gevoelen omtrent de zaligheid der Heidenen

na C. G. Jaar 1517 tot 1552. *lijk is, God te behagen*, spreekt hij van ongeloovigen, die het Euangelie gekend, maar aan hetzelve geen geloof gegeven hebben. Ik kan niet gelooven, dat God den genen, die vrijwillig zijne oogen sluit voor het licht, en den genen, die, zonder zulks te willen, in de duisternisse leeft, in dezelfde verdoemenis zou begrepen hebben; ik kan niet geloven, dat de Heere ver van zich verwerpt volken, wier misdaad daarin bestaat, dat zij het Euangelie nooit hebben hooren prediken. Neen, laat ons niet voortvaren, roekeloos palen te stellen aan de Goddelijke Barmhartigheid; wat mij betreft, ik ben overreed, dat wij, in de wedervereeniging in den Hemel, van alle schepselen, die toegelaten worden, om de heerlijkheid des Allerhoogsten te aanschouwen, niet alleen zien zullen de heilige mannen van het Oude en Nieuwe Verbond, maar ook een' SOCRATES, een' ARISTIDES, een' CAMILLUS, een' CATO; met één woord, ik ben overtuigd, dat alle deugdzame menschen, die de wet, welke in hun geweten is ingeschreven, vervuld hebben, in welke eeuw, of in welk land, zij ook geleefd hebben, zullen ingaan in de eeuwige zaligheid (*)."

Dit was het laatste geschrift, hetwelk uit de pen van ZWINGLIUS is voortgevloeid, die, weinige weken daarna, door een' doodelijken slag, aan zijn vaderland ontrukt, zijnen arbeidzamen levensloop geëindigd heeft. Arbeidzaam waarlijk! In den korten tijd van elf jaren gelukte het hem, de zeden, de

(*) ZWINGL. *Opp. T.* II. *fol.* 559.

de godsdienſtige en ſtaatkundige beginſelen zelfs, van zijn aangenomen vaderland *Zurich* te veranderen, en ſtichtingen te vestigen, welke thans nog na drie eeuwen ſtandhouden. Arbeidzaam in het getrouw en ijverig waarnemen van zijn ambt, als Leeraar des Volks en Godgeleerde, was zijne wijsheid en doorzigt zoo bij allen erkend, dat de Raad van *Zurich* hem over alle belangen van hunne ſtad en ſtaat raadpleegde, en hem zitting gaf in hunne vergadering, welke de Raad wilde, dat hij bijwoonde, om denzelven met zijnen raad te dienen. En bij dit alles heeft deze Hervormer zoo veel geſchreven, dat zijne werken vier Deelen in Folio uitmaken, om niet van zijne Briefwisſeling met de voornaamſte geleerden van zijnen tijd te ſpreken.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Door het verdrag van *Cappel* was de zaak der Hervorming merkelijk bevoordeeld. In de Cantons *Glaris*, *Schafhauſen* en *Bazel* werd aan dezelve ter voltooijing de laatſte hand gelegd. In *Soleure* of *Solothurn* had FILIP GROTIUS reeds ſedert eenigen tijd de hervormde leer gepredikt, de burgers en de kundigſte ingezetenen hadden dezelve omhelsd, maar de Grooten en de Kanunniken bleven bij het Roomſche Geloof. De Euangeliſchen hadden nu vrijheid van geweten verkregen, en zonden aan al de Gemeenten van dit Canton, om elke derzelve af te vragen: of zij de Mis wilden behouden of afgeſchaft hebben? Vier en dertig Gemeenten verklaarden zich voor het laatſte; tien ſlechts wilden de Mis behouden. Hier uit ontſtonden bewegingen, inzonderheid toen HALLER van *Bern* kwam, om

Pogingen ter Hervorming te Soleure of Solothurn.

GROTIUS bij te ftaan. Daartegen vertelde men onder de Roomschgezinden, dat het Beeld van ST. URSUS begonnen was te zweeren, hetwelk men verklaarde van de bekommering van dezen Heiligen voor den Roomfchen Godsdienst. Eenige Afgevaardigden van *Bern* vonden echter middel, om den Raad van *Solothurn* tot een befluit te bewegen: Vooreerst, dat de Hervormden eene Kerk zouden hebben, in welke zij hunnen Godsdienst vreedzaam zouden verrigten. Ten tweede: men zou na eenige maanden, in ditzelfde jaar 1530, een godsdienftig mondgefprek houden, hetwelk echter tot het volgende jaar werd uitgefteld, dewijl de Kanunniken hetzelve, als noodeloos, verwierpen.

Dit uitftel was nadeelig voor de Euangelifchen, door de gebeurtenisfen van het volgende jaar 1531. De vrede in het voorgaande jaar te *Cappel* gefloten, had wel de vijandelijkheden doen ophouden, maar de gemoederen niet bevredigd. De heerfchende partij in de vijf Cantons had niet dan door de omftandigheden gedwongen zijnde, in dezen vrede bewilligd, in welken de Hervormden zoo zeer bevoordeeld waren, waar door, gelijk wij zagen, de Hervorming ook op vele plaatfen veld won; bij ontftane verfchillen ondervonden de Hervormden den veelvermogenden invloed van den Raad van *Zurich*, terwijl zij daartegen vele onderdrukkingen van den kant der vijf Cantons moesten uitftaan.

Kort na het fluiten van den vrede ontftond er een ernftig verfchil met betrekking tot de Abdij van *St. Gal*, welke tot het *Zwitfersch* Bondgenootfchap behoor-

hoorde, door hare verbindtenis met de Cantons *Zurich*, *Lucerne*, *Schweitz* en *Glaris*. De Abt van deze Abdij in 1529 overleden zijnde, poogde de Raad van *Zurich* de Abdij wereldlijk te verklaren, maar de Kloosterlingen verkozen, met allen ſpoed, eenen nieuwen Abt, waarin zij onderſteund werden door *Lucerne* en *Schweitz*. Deze nieuwe Abt vergeefs gepoogd hebbende, den voortgang der Hervorming onder zijne onderdanen te ſtuiten, en zich te *St. Gal* niet veilig oordeelende, nam de wijk naar *Zwaben*. Men wilde dit te *Zurich* houden voor een' vrijwilligen afſtand van zijne waardigheid, en de Abdij wereldlijk verklaren. Doch dit vond tegenſtand, niet alleen bij de Roomſchen, maar ook bij vele Protestanten, uit aanmerking, dat de Abt, tevens een Rijksvorst zijnde, wel als bondgenoot, maar niet als onderdaan van *Zwitſerland* kon worden aangemerkt. Na veel moeite kwam men overeen, dat, uit aanmerking van de afwezendheid van den Abt, de vier Cantons *Zurich*, *Lucerne*, *Schweitz* en *Glaris*, beurtelings, elk voor een jaar, eenen *Landshoofdman* zouden benoemen, om de Abdij in hunnen naam te beſturen; zonder echter eenigen inbreuk daarmede te willen toebrengen aan de regten van den Abt, over welke men, ter gelijker tijd, een beſlisſend beſluit zou nemen. *Zurich* benoemde dus den eerſten dezer beſtuurderen, terwijl men met die van *St. Gal* overeenkwam, dat dezelve, gelijk ook de volgende, eenen eed zou afleggen, dat hij de vrijheid van het geweten zou bewaren en handhaven.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Landshoofdman, die voor het volgende jaar door *Lucerne* verkozen werd, weigerde dezen eed te doen; waarop die van *St. Gal* hem weigerden te erkennen, zoodat hij naar *Lucerne* keerde, en de Bewindsman van *Zurich* zijne bediening bleef waarnemen. De vijf Cantons beklaagden zich hevig, dat *Zurich* zich willekeurig zoo veel gezags aanmatigde, terwijl dit Canton zich op het artikel van den vrede te *Cappel* beriep, hetwelk de vrijheid van geweten had vastgefteld.

Bij dit geval kwam een ander, waar door de gemoederen nog meer van elkanderen verwijderd werden. Keizer KAREL V fchonk aan eenen JAN JAKOB MEDICIS, die hem goede diensten bewezen had, een klein Vorftendom bij het Meer *Come*. Deze kleine Vorst, door eerzucht gedreven, maakte zich meester van het *Valtelin*, behoorende aan de *Grifons*, Bondgenooten van *Zwitferland*. Deze riepen hunne Bondgenooten, de *Zwitfers*, te hulp, die zich daar toe gereed betoonden, uitgezonderd de vijf Cantons, onder voorwendfel, dat zij zelve niet veilig waren van de zijde der Protestantfche Cantons.

Intusfchen kwamen evenwel de andere Cantons de *Grifons* te hulp, zoodat de *Valtelin* weldra weder heroverd werd en deze kleine veldtogt binnen weinige maanden een einde genomen had.

Met dit alles baarde het gedrag der vijf Cantons een levendig ongenoegen aan de overige, te meer, daar zij voortgingen de Hervormden in hun gebied met drift te vervolgen, die de befcherming van *Zurich* met dringende beden te hulp riepen; ook von-

den

den zij in ZWINGLIUS een' ijverig en welſprekend voorſtander van hunne zaak. Op zijn' aandrang deed de Raad van *Zurich* de dringendſte voorſtellen bij de vijf Cantons, zonder deze echter tot meerdere verdraagzaamheid te kunnen bewegen. Te *Zurich* nam men nu in overweging, om een beſlisſend antwoord van de vijf Cantons te vragen, of zij, volgens het verdrag van *Cappel*, vrijheid van geweten aan hunne ingezetenen al dan niet verleenen wilden, en hun, ingevalle van weigering, den oorlog te verklaren; doch de overige Cantons, die met *Zurich* in verbond ſtonden, weigerden daar hunne toeſtemming aan te geven, maar drongen integendeel door, hoewel genoegzaam tegen den zin van *Zurich* en tegen den raad van ZWINGLIUS, die zulk een ontwerp voor onmenſchelijk hield, dat men allen uitvoer van levensbehoeften, welke de vijf Cantons uit of over het gebied der andere ontvangen moesten, moest beletten en verbieden, ten einde de vijf Cantons door dezen dwang tot reden te brengen. Deze maatregel, gelijk ZWINGLIUS voorzien en gewaarſchuwd had, deed eene verkeerde uitwerking. Dezelve drukte de geringe ingezetenen veel meer dan de rijke, en er verhief zich een algemeen geroep van verontwaardiging tegen de Hervormde Cantons. De oorlog zou terſtond zijn uitgeborſten, indien niet de vijf Cantons hun voordeel gevonden hadden in denzelven uit te ſtellen. Zij wiſten, dat de Hervormde Cantons niet eensgezind waren onder malkanderen, en elkanderen verwijtingen deden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Daar werden zelfs lieden gevonden, ook te *Zurich*,

ZWING-

IN C. G. Jaar 1517. tot 1552.

LIUS legt zijn ambt neder, maar wordt bewogen hetzelve aantehouden.

rich, die deze gelegenheid waarnamen, om ZWINGLIUS te beschuldigen, als die, door zijne leere, de zaden van tweedragt in *Zwitserland* gestrooid had, en er vormde zich eene partij tegen hem, die zijne raadgevingen dwarsboomde, waar tegen hij zich te minder kon verdedigen, omdat zij heimelijk en in het verborgene werkte. De groote man, vreezende, dat hij, op deze wijze, voortaan zonder vrucht de pligten van zijn ambt zou verrigten, verscheen in de maand Julij 1531 voor den Raad, en sprak denzelven met deze woorden aan: „ Ik heb nu elf jaren lang ulieden het Euangelie in alle deszelfs zuiverheid verkondigd: ik heb, als een getrouw en waakzaam herder, geene vermaningen, bestraffingen, noch raadgevingen gespaard; in vele gelegenheden heb ik ulieden voorgehouden, hoe ongelukkig het zijn zou voor geheel *Zwitserland*, indien gijlieden op nieuw u liet leiden door lieden, wier heerschzucht hun God is. Gijlieden hebt op mijne redenen en vertoogen geen acht gegeven; ik zie, dat men menschen zonder zeden en zonder godsdienst in den raad laat komen, die enkel *hun eigenbelang in het* oog hebben; vijanden der Euangelieleer, ijverige aanhangers van onze partijen. Aan hen leent men het oor; zij alleen hebben het bestuur van zaken. Zoo lang gij op die wijze handelen zult, zal er voor het toekomende niets goeds te hopen zijn; en naardien men aan mij alle onze rampen toeschrijft, alhoewel men mijnen raad nergens in volgt, verzoek ik ulieden om mijn ontslag, en ga elders eene vrijplaats zoeken."

Dit

Dit onverwacht verzoek ontſtelde beide de vrienden en de vijanden van ZWINGLIUS even zeer. Voor dat de laatſten tijd hadden, om zich te bezinnen, benoemde de Raad eene *deputatie*, die in last kreeg, om zich bij den Hervormer te begeven, en hem te verzoeken, dat hij toch zijne gemeente niet mogt verlaten. ZWINGLIUS liet zich niet dan met moeite bewegen, om zijn beſluit te veranderen, en dit gelukte alleen toen men hem onder het oog bragt, welken ſlag hij door zijn vertrek van *Zurich* aan de zaak der Hervorming zou toebrengen. Na drie dagen verſcheen hij in den grooten Raad, dien hij dank zeide voor de blijken van genegenheid, welke men hem kwam te betoonen, en te gelijk plegtig beloofde, dat hij zich geheel tot zijn laatſte levensuur aan zijn vaderland toewijdde.

Dus bleef ZWINGLIUS te *Zurich* onophoudelijk werkzaam om de gemoederen te vereenigen, maar het was hem onmogelijk, de oude harmonie te herſtellen; de Raad bleef in twee partijen verdeeld, en deze tweedragt deed ZWINGLIUS alle kwaad voorſpellen; maar vergeefs. Zijne vrees echter voor het toekomende, noch de bekommering zijner vrienden, konden zijnen moed ter neder ſlaan. „ Vergeefs," ſchreef hij aan een' zijner vrienden, „ vergeefs zoekt gij mij van mijne loopbaan af te trekken, door mij het treurig einde voor te houden van die genen, die mij zijn voorgegaan; uwe voorſpellingen kunnen mij niet afſchrikken. Ik zal mijnen Zaligmaker niet verloochenen voor de menſchen, opdat hij mij niet verloochene voor zijnen Vader en

zij-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zijne Engelen. Hij is ook voor de waarheid gestorven, hij, die de waarheid zelve is. Zal ik u van de Apostelen spreken? Zal ik u spreken van die schare van Martelaren onder de eerste Christenen? Zij zijn gevallen onder de slagen van hunne vijanden; maar hetgeen zij geleerd hebben, zal desniettemin eeuwig waarheid blijven. Welk ook mijn lot zal mogen zijn, ik weet, dat de waarheid zal zegevieren, dan, wanneer mijne beenderen al lang tot stof zullen geworden zijn (*)?"

Burger-oorlog. Dood van ZWINGLIUS.

De verdeeldheid van gemoederen te *Zurich* was oorzaak, dat zij, naar mate van het gevaar, te slap handelden, en genoegzaam alles inwilligden, wat de vijf Cantons van tijd tot tijd eischten; alleen de vrijheid van geweten wilde de Raad van *Zurich* volstrekt gehandhaafd hebben. Ondertusschen deden de Cantons, die zich tot hiertoe onzijdig hadden gehouden, alles, wat mogelijk was, om den vrede te bewaren, maar de vijf Cantons weigerden naar eenig voorstel te luisteren, voordat het verbod van uitvoer en doortogt van levensmiddelen door die van *Zurich* en *Bern* was opgeheven. Eindelijk gaven de vijf Cantons den 6den October 1531 eene oorlogsverklaring in het licht, 1500 man van *Lucerne* trokken ten zelfden tijde naar *Bremgarten*, om de vereeniging der troepen van *Zurich* en *Bern* te beletten, terwijl het hoofdleger te *Cappel* bijeenverzamelde. De tijding van deze bewegingen kwam te *Zurich*, tegen den nacht, waarop de Raad aanstonds

(*) ZWINGL. *et* OECOLAMP. *Epist. fol.* 76.

ftonds vergaderde; deszelfs verblindheid was zoo groot, dat hij nog geen geloof wilde ſlaan aan eenige vijandelijke oogmerken der *Roomſche* Cantons, maar zich vergenoegde twee Gelastigden naar *Cappel* en *Bremgarten* te zenden, ten einde kennis te nemen van den ſtaat van zaken. Het bijeenroepen van den Raad op een zoo ongewoon uur veroorzaakte echter groote ontſteltenis in de ſtad, welke des anderen daags nog vermeerderd werd, door de aankomst van bode op bode van wege de landlieden, die zich gewapend hadden, om de grenzen te verdedigen, en die om onverwijlden bijſtand verzochten.

De Raad oordeelde nog, dat men de terugkomst der Gelastigden behoorde af te wachten. Deze, hunne tegenwoordigheid te *Cappel* noodig achtende, bleven daar, en zonden ſlechts eenen postbode naar *Zurich*, om tijding te brengen van de aannadering der vijanden. Deze tijding bragt den ſchrik in het hart der genen, die tot hier toe de mogelijkheid van eenen oorlog geweigerd hadden te gelooven, en die nog geſtadig op vredesvoorſlagen van wege de vijf Cantons wachtten. Nu viel hun de ſluijer, die het gevaar verborgen had, van de oogen, en de verwarring volgde op hunne gerustheid. Men haastte zich, om de weinige troepen, die in de ſtad waren, naar *Cappel* te zenden, en beval de alarmklok te trekken, om de militie van het Canton op te roepen. Deze maatregel had de verwachte uitkomst niet, alzoo kwalijkgezinde lieden uitſtrooiden, dat het gevaar niet zoo drukkend was, als men voorwendde, en dat de Raad zelve niet ééns was omtrent

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

trent hetgeen te doen ſtond; dus deden zij den ijver der Landlieden verflaauwen, en de onzekerheid en het wantrouwen toenemen. Volgens beſluit van den Raad moest een corps van 4,000 man zich den 10den October naar *Cappel* begeven, maar zonder dat er eenige ſchikking gemaakt, of ergens in voorzien was; daar waren geene paarden, om het geſchut te vervoeren; men had gebrek aan krijgsvoorraad en voornamelijk aan manſchap. 's Middags bevonden zich, in plaats van 4,000 ſoldaten, niet meer dan 700 onder de vaandelen; en te gelijk ontving men tijding, dat het corps te *Cappel* van uur tot uur verzwakte door de ſchermutſelingen, en dat het geenszins beſtand was tegen eenen algemeenen aanval, waar het mede bedreigd werd. In deze benarde omſtandigheden, wilde de Bevelhebber, die door den Raad benoemd was, zich liever met eene handvol volks op marsch begeven, dan de onzekere aankomst der landmilitie afwachten. ZWINGLIUS kreeg last, om, naar de gewoonte der *Zwitſers*, bij welken niemand, zelfs geene Leeraars van den Godsdienst, van den krijgsdienst ter verdediging des vaderlands vrij was, hem te verzellen, gelijk hij, reeds vele jaren te voren, zoo als wij gezien hebben, den dienst van Leger- of Veldprediker vervuld had. Met algemeene overeenſtemming werd hij thans weder tot dezen post benoemd; zijne vrienden geloofden, dat zijne tegenwoordigheid de troepen zou bemoedigen; zijne geheime vijanden, die zijnen moed kenden, hoopten, dat hij de gevaren, voor welke hij bloot zou ſtaan, niet zou ont-

ontkomen. ZWINGLIUS zelve durfde zich geen' gelukkigen uitflag van dezen krijgstogt beloven; maar hij achtte het nogtans zijn' pligt te zijn, om de bevelen zijner Overheid te gehoorzamen, zonder zich eenigzins daartegen te verzetten. Kalm in het midden zijner vrienden, die voor zijn leven vreesden, zocht hij hen met geduld en onderwerping te wapenen. ,,Onze zaak is goed," zeide hij, ,,maar zij wordt kwalijk verdedigd. Het zal mij en een groot getal deugdzame menfchen het leven kosten, die aan den Godsdienst zijne oorfpronkelijke eenvoudigheid en aan ons vaderland deszelfs oude zeden verlangden weder te geven. Het zij zoo, God zal zijne dienaren niet verlaten; hij zal hun te hulp komen, wanneer gij gelooven zult, dat alles verloren is. Mijn vertrouwen rust op hem alleen, en niet op menfchen; ik onderwerp mij aan zijnen wil." Met deze woorden nam ZWINGLIUS affcheid van zijne vrienden, toen hij den togt op bevel der Overheid ondernam, welke hem werkelijk het leven kostte.

Cappel ligt niet meer dan drie uren van *Zurich*. De weg derwaarts loopt over den berg *Albis*; deszelfs fteilte vertraagde den marsch van het zwaargewapende voetvolk; doch het gefchut, hetwelk men in de verte hoorde bulderen, gaf te kennen, dat het gevecht reeds een' aanvang had genomen. ZWINGLIUS, onverduldig, om zijnen medeburgeren te hulp te fnellen, drong de Bevelhebbers aan, om fpoed te maken. ,, Verhaasten wij onzen togt," riep hij: ,, Indien wij talmen, zullen wij misfchien te laat komen. Ik voor mij, ik wil mij bij mijne

broe-

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

broederen voegen, hen helpen behouden of met hen omkomen." De woorden van ZWINGLIUS vervulden de Bevelhebbers met eene edele drift. Zij geboden hun volk, hen te volgen, en trokken voorwaarts.

Om drie uren na de middag kwamen zij op het ſlagveld aan. De Roomschgezinde Zwitſers, omtrent 8,000 man ſterk, den vijand voordeelig geplaatst ziende, en deszelfs ſterkte niet kennende, hadden geen' algemeenen aanval willen wagen, maar zich met een hevig en aanhoudend ſchutgevaarte vergenoegd. In den oogenblik, dat ZWINGLIUS bij zijne landslieden was aangekomen, naderde een Officier van het Canton *Uri*, met 300 vrijwilligers, die van *Zurich*, om kondſchap te verkrijgen. Vernemende, hoe zwak zij waren, en dat de verſterking, welke zij ontvangen hadden, gering was, beſloot hij, hen aan te tasten. Zoodra de Roomschgezinden zagen, dat de ſlag een begin had genomen, geraakte hun geheele leger in beweging. De *Zurichers*, naauwelijks 1500 man ſterk, maar aangemoedigd door ZWINGLIUS, verdedigden zich in het eerst niet zonder voordeel, en het gelukte hun, den vijand af te ſlaan; toen het zwijgen van een hunner batterijen verwarring veroorzaakte, waarmede de Roomſchen hun voordeel deden; en een klein boschje, hetwelk men verzuimd had om te houwen of te bezetten, doorgetrokken, omringden zij de ſtandplaats der *Zurichers*. Een gedeelte van derzelver achterhoede, vreezende afgeſneden te zullen worden, nam de vlugt; terwijl vijandelijke verſpieders zich onder hen meng-

mengden, en door het roepen van verraad, de wanorde vermeerderden. De Bevelhebbers deden vergeefsche pogingen, om de orde te herstellen; zij werden niet gehoorzaamd, en weldra was de nederlaag algemeen. Die in de eerste gelederen streden, stierven allen op hunnen post, en de anderen werden verstrooid.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Reeds in het begin van het gevecht, ontving ZWINGLIUS, terwijl hij den zijnen moed insprak, eene doodelijke wonde, die hem buiten kennis op het slagveld deed nedervallen, waar hij liggen bleef, terwijl de vijanden hunne overwinning vervolgden. Weder bijgekomen, rigtte hij zich met moeite op, met de handen kruiswijze over de borst geslagen, en de stervende oogen ten hemel gerigt. Eenige Roomsche soldaten, die achter aan waren gebleven, vonden hem in dezen toestand. Zonder hem te kennen, boden zij hem eenen Biechtvader aan; ZWINGLIUS poogde hun te antwoorden, maar zijne stem te zwak zijnde, om zich te doen verstaan, gaf hij zijne weigering met eene beweging van het hoofd te kennen. Toen vermaanden de soldaten hem, dat hij zijne ziel aan de Heilige Maagd zou aanbevelen. Een tweede teeken van weigering bragt hen in woede. „ Sterf dan, hardnekkig Ketter!" riep één van hen, en doorstak hem tevens met zijnen degen (*). Des

(*) Men heeft deze bijzonderheden naderhand vernomen van eenige Boeren, die ZWINGLIUS herkenden in den oogenblik, dat hij gedood werd. GUALTHER. *in Apol.* ZWINGLII. MYCON. *Vit.* ZWINGLII.

Des anderen daags werd het ligchaam van den Hervormer gevonden en aan het leger ten toon gesteld. Velen onder hen, welke de nieuwsgierigheid herwaarts trok, hadden ZWINGLIUS gekend, en, zonder zijne godsdienstige gevoelens aan te nemen, zijne welsprekendheid bewonderd, en de opregtheid van zijne oogmerken erkend. Zij konden zijne gelaatstrekken, welke de dood niet veranderd had, zonder aandoening niet aanschouwen. Onder de menigte bevond zich een voormalig ambtgenoot van ZWINGLIUS, die, wegens de Hervorming, *Zurich* verlaten had. Hem, die zijne *tegenpartij* geweest was, lang *beschouwd hebbende*, zeide hij eindelijk met aandoening: „Uw geloof zij geweest, zoo het wille, ik weet, dat gij uw vaderland bemind, en altijd ter goeder trouw gehandeld hebt; God wille uwe ziel in vrede bewaren!"

De soldaten, verre van in dit gevoel van medelijden te deelen, verheugden zich over den dood van den man, dien zij als den voornaamsten steun der Ketterij beschouwden, en omringden het bloedig lijk van den Hervormer met gewoel en getier. Te midden der uitlatingen van hunne dweepzuchtige blijdschap, hoorde men enkele stemmen schreeuwen: „Laat ons de overblijfselen van dezen Aartsketter aan de vlammen overgeven!" Allen juichten dezen voorslag toe; vergeefs herinnerden de Bevelhebbers het razende volk den eerbied, welken men aan de dooden verschuldigd is; vergeefs vermaanden zij hen, de Protestanten niet te tergen, die zich den eenen of anderen tijd zouden kunnen wreken; alles

was

was vruchteloos. Men maakte zich meester van het lijk van ZWINGLIUS; eene regtbank, bij toejuiching benoemd, fprak het vonnis uit, dat het zou verbrand worden, en dit vonnis werd op ftaande voet ten uitvoer gebragt. na C. G Jaar 1517, tot 1552.

Dus eindigde ZWINGLIUS zijnen levensloop in den ouderdom van XLVII jaren. De tijding van zijnen dood ftortte zijne vrienden in eene diepe ontfteltenis en fchrik. De geheime aanhangers der Roomfche Kerk te *Zurich* beurden het hoofd op, en fchreven de rampen van het vaderland toe aan de veranderingen door den Hervormer ingevoerd. De wanorden ftegen ten top, en deden de krijgsverrigtingen verflaauwen. De wijfeling van den Raad, het gebrek van overeenftemming tusfchen de Bevelhebbers en foldaten, de traagheid en onvoegzaamheid der maatregelen tot voortzetting van den oorlog, gaven aanleiding tot meer volgende tegenfpoeden, en twee maanden na het gevecht van *Cappel*, zagen de fteden *Zurich* en *Bazel* zich genoodzaakt, om elke voor zich zelve eenen afzonderlijken vrede te maken; bij welken het verdrag van 1529 vernietigd en een merkbare meerderheid toegeftaan werd aan de vijanden der Hervorming.

Gevolgen van dezen dood.

Thans fcheen het, dat geheel *Zwitferland* weder in den vorigen ftaat ten aanzien van den Godsdienst vervallen zou; maar weldra zag men de voorfpellingen vervuld worden, met welke ZWINGLIUS zijne vrienden, bij het affcheid nemen, vertroost had. Na den eerften oogenblik van ontfteltenis, bloosden zij, dat zij zich verbeeld hadden, als ware het lot

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

der goede zaak verbonden aan het leven van eenen enkelen mensch. Door zijnen geest bezield, beijverden zij zich de hoop te verlevendigen, alle haat te ſtillen, en het gelukte hun, de bedaarde kalmte weder te herſtellen. De ſtichtingen, door den Hervormer gevestigd, werden eene bron van nieuwen voorſpoed. Liefde voor vrede, orde en geregtigheid, volgden op heerschzucht, begeerlijkheid en wraakzucht, welke de binnenlandſche rust zoo menigmalen verſtoord hadden. Eene werkdadige liefde, eene aartsvaderlijke eenvoudigheid, wijze wetten, zeden ſterker dan de wetten, waren de edele erfmakingen, welke ZWINGLIUS aan zijn vaderland heeft nagelaten (*).

Dood van OECOLAMPADIUS.

In hetzelfde jaar 1531, waar in ZWINGLIUS, als een echt Vaderlander en *Christen Held*, gelijk MOSHEIM hem met regt noemt, in den ſtrijd voor Vaderland en Godsdienst ſneuvelde, overleed ook den 1ſten December zijn boezemvriend JOANNES OECOLAMPADIUS, in den ouderdom van XLIX jaren, te *Bazel*, alwaar hij negen of tien jaren den dienst van Euangelieprediker had waargenomen; een kundig, beſcheiden, ijverig, maar tevens vredelievend Godgeleerde, van wien alleen eene teugellooze drift LUTHER heeft doen ſchrijven, dat hij door de vurige pijlen en ſpieſen des Satans doorboord, door eenen ſchielijken dood om het leven was gekomen. Hij had eene ziekte van veertien dagen met ſtille ge-

(*) M. I. G. HES *Vie d'Ulrich Zwingli, Reformateur de la Suisse.*

gelatenheid verduurd, en overleed onder godvruchtige gesprekken met zijne kinderen en verscheidene Kerkendienaren, godzalig en standvastig in zijn geloof. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het vredesverdrag, hetwelk bij de *Zwitsers* in het jaar 1531 een einde maakte van hunnen Burgeroorlog om den Godsdienst, hoe zeer hetzelve nadeelig was voor de *Protestanten*, die dulden moesten, dat de Roomsche Godsdienst in hetzelve het *oude*, *ware*, *ongetwijfelde geloof* genoemd werd, bleef desniettemin van toen af den grondslag uitmaken van alle volgende onderhandelingen en overeenkomsten tusschen de *Roomsche* en *Euangelische Cantons*. De *Roomsche* Cantons, aangemoedigd door hunnen voorspoed, waren ijverig werkzaam, om het Protestantendom alle mogelijke afbreuk toe te brengen, en het gelukte hen, in verscheidene plaatsen van *Zwitserland*, onder anderen te *Friburg* en *Solothurn* den Roomschen Godsdienst te herstellen; maar daartegen vereenigden de Hervormde Cantons zich naauwer met malkanderen, en waren te meer bedacht, om kennis en verlichting, als de ware grondslagen der Hervorming te verbreiden, waar toe onder anderen dienen kon het *Katechetisch* onderwijs, hetwelk in *Zwitserland* in het jaar 1534 werd ingevoerd en geregeld. Ten welken einde LEO JUDE eenen *Katechismus* opstelde, die alom werd aangenomen en in gebruik gebragt, welks plaats echter vervolgens *het onderwijs* van CALVYN, in vragen en antwoorden gebragt, vervangen heeft. In het jaar 1536 werd ook op eene Sijnode te *Bern* de

m C. G. Jaar 1517. tot 1552. *Zwitſerſche Geloofsbelijdenis* opgeſteld, door BULLINGER, MYCONIUS en GRYNEUS, bij welken nog gevoegd werden LEO JUDE en GROSMAN, welke Geloofsbelijdenis met algemeene goedkeuring werd aangenomen; en welke voornamelijk ten oogmerk had, dat men openlijk het geloof der *Zwitſers* zou kunnen kennen, inzonderheid omtrent de tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal; ten einde de vereeniging der *Protestanten* in dat ſtuk te bevorderen, waartoe LUTHER, door meer gematigdheid, dan in het eerst, te openbaren, hope gegeven had. In dit *Sijnode* waren tegenwoordig Godgeleerden van *Bern*, *Zurich*, *Bazel*, *Schafhauſen*, *St. Gal*, *Mulhauſen* enz. waar bij zich de Godgeleerden van *Straatsburg*, BUCERUS en CAPITO voegden. In deze Belijdenis komt niets voor van de *Voorverordinering*, en ten aanzien der *Sacramenten*, wordt er in gezegd, dat in dezelve, behalve de uitwendige teekenen, de geestelijke zaak zelve gegeven wordt. Ondertusſchen, alhoewel LUTHER erkende, dat deze Belijdenis op zich zelve goed was, volgde nogtans de bedoelde vereeniging niet. Deze Geloofsbelijdenis wordt *de eerſte* genoemd, en dus van *de tweede* meer breedvoerige, die in het jaar 1566 opgeſteld is, onderſcheiden, welke laatstgemelde al de *Zwitſerſche* Kerken, uitgezonderd die van *Bazel* en *Neufſchatel*, hebben aangenomen.

Eer wij van de Hervorming van *Zwitſerland* afſtappen, om over te gaan tot het verhaal van de Hervorming, te *Geneve*, door JOAN CALVYN bevorderd, verdient het opmerking, dat, daar men, naar

naar alle waarſchijnlijkheid, had mogen verwachten, dat de *Zwitſers*, als Republikeinen en ijverige vrienden der vrijheid, alle zonder onderſcheid, de Hervorming zouden omhelsd hebben, nogtans zeven Cantons Roomschgezind gebleven zijn, en onder dezen juist die Cantons, waar men het ijverigst gemeenebestgezind was. VILLERS (*), die deze waarneming ook in het midden brengt, tracht dit opmerkelijke verſchijnſel uit verſcheidene gronden te verklaren. Hij ſchrijft: „Het *Catholicismus* der kleine Cantons van *Schweitz*, *Uri* en *Unterwalden*, had, juist omdat het plaats greep onder deze bergbewoners, die van nature Republikeinen zijn, eene gedaante aangenomen, welke met hun karakter overeenkomſtig en naar hunne zeden geſchikt was. De bewoners der bergen hebben bovendien eene levendige verbeelding, waarop de uitwendige voorwerpen eenen ſterken indruk maken, terwijl ook de werkeloosheid van het herdersleven vele godsdienſtige feesten en vertooningen vordert. Een eeredienst, waarmede vele plegtigheden verbonden zijn, moest hen dus verkieslijk wezen, boven eenen eenvoudigen Godsdienst. Onder hen was het, dat de eerſte grondleggers der Zwitſerſche vrijheid gewoond hadden, en de gedachtenis van alle deze gebeurtenisſen, van al de groote mannen van dit Tijdperk, was zeer nauw verbonden met den Catholijken eerdienst en deszelfs plegtigheden. Het waren geene ge-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) *Proeve over den Geest en Invloed der Kerkelijke Hervorming enz. Bladz.* 153.

n. C. G. Jaar 1517. tot 1552.

gedenkzuilen, het waren kapellen, die hen de vermaarde veldſlagen en de daden hunner voorvaderen herinnerden. Wie toch heeft in *Zwitſerland* gereisd, en is de Kapel van WILLEM TELL niet gaan zien? Het was eene nationale dweepzucht, eene ſoort van afgoderij, welke deze vermenging van den dienst der vrijheid met den Godsdienst veroorzaakte, en zoodanig is ook nog heden hun *Catholicismus*. Van eenen anderen Godsdienst hebben zij geen denkbeeld; de misbruiken in de Kerk hebben zich naauwelijks bij hen doen gevoelen; de Pauſen vorderden geene ſchattingen van deze arme bergbewoners, en hunne Priesters in hunne gehuchten en vlekken de eenige perſonen zijnde, wien men eenige kundigheden kon toeſchrijven, hadden en hebben ook nog tegenwoordig eenen zeer grooten invloed op de beraadſlagingen der vergaderingen en op alle zaken. Men voege hier nog bij, dat de verlichting onder hen minder was doorgedrongen, dan bij hunne rijke bondgenooten, en dat zij, deze hunne naburen, voorheen de vrijheid bezorgd hebbende, niet goedſchiks door hen zich eene *verandering in den* Godsdienst wilden laten voorſchrijven." Men zal ligtelijk aan den geleerden Schrijver toeſtaan, dat de door hem bijgebragte omſtandigheden, en onder dezelve voornamelijk wel het gebrek aan verlichting en de groote invloed der Geestelijkheid op deze min verlichte bergbewoners onder de oorzaken kunnen en mogen geplaatst worden, waarom de gemelde Cantons bij het Roomſche Geloof zijn blijven volharden; doch er is nog eene omſtandigheid, welke hier

hier vooral niet uit het oog moet verloren worden, en welke ons oplosfing geeft omtrent de ongeneigdheid der vijf Cantons tegen die van *Zurich* bijzonder, en tegen ZWINGLIUS. Deze omftandigheid is het verfchil van ftaatkundige gevoelens tusfchen deze Cantons en *Zurich*. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De *Zwitfers*, die, federt het bevechten van hunne vrijheid, den vrede met andere volken gehandhaafd, en zich buiten derzelver verfchillen hadden gehouden, door hunne overwinning op KAREL *den Stouten*, Hertog van *Burgondië*, ftout geworden, mengden zich van dien tijd af in de belangen en verfchillen van uitheemfche Mogendheden, waardoor hunne oude eerwaardige zeden bedorven en hunne eensgezindheid geftoord werd. In de *Italiaanfche* oorlogen, op het laatst van de XVde en in het begin der XVIde eeuw, kozen zij de partij van den eenen of anderen der oorlogende Vorsten, aan welke zij hunne troepen voor geld verhuurden. Sommigen verbonden zich met *Frankryk*, anderen met den Paus, weder anderen met den Keizer. Hier uit ontftonden haat en partijfchap, welke niet zelden erfelijk werden. Vruchteloos deden eerlijke en vooruitziende lieden hun best, om hunne landgenooten te waarfchuwen, hunne voorftellen vonden geen' ingang. Onder dezen was ZWINGLIUS, die allen oorlog afkeurde, behalven dien tot verdediging van het vaderland (*). Bijzonder openbaarde zich deze oneenigheid, in de oorlogen van KAREL van *Oostenryk*

(*) HESS *Vie de Zwingli p.* 56.

m C. G. Jaar 1517 tot 1552 — ryk en FRANCOIS I van *Frankryk*, om het Hertogdom *Milaan*. De *Zwitsers* ſloten een verbond met FRANCOIS, behalve die van *Zurich*, die onzijdig wilden blijven, en daarom hunne toeſtemming terug hielden. Dit gedrag der *Zurichers* namen de andere Cantons euvel op, voornamelijk viel hun haat op ZWINGLIUS, wien zij beſchuldigden, de eensgezindheid der *Zwitsers* geſtoord te hebben, door *Zurich* te overreden, om zich niet met hen tot het verbond met de *Franſchen* te verbinden. Van dien tijd af moet men het ongenoegen der overige Cantons tegen *Zurich* rekenen, en tegen ZWINGLIUS, als het hoofd der voorſtanders van de onzijdigheid; en in dezen haat vermengde men zijne ſtaatkundige beginſelen met zijne godsdienſtige gevoelens, en toonde zich even afkeerig van de laatſte als van de eerſte (*).

(*) *Pag.* 125, 128.

